
ДЕНИС ЛУКІЯНОВИЧ
вибрані твори

ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ «ДНІПРО», КИЇВ — 1973

Упорядкування, підготовка текстів,
вступна стаття та примітки
кандидатів філологічних наук
І. О. ДЕНИСЮКА та Л. І. МІЩЕНКО

Портрет Дениса Лукіяновича
роботи художника
В. С. КРАВЧЕНКА

© Видавництво «Дніпро», Київ, 1973

Велике творче довголіття випало на долю Дениса Яковича Лукіяновича. Сучасник Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Коцюбинського та Василя Стефаника, він був активним учасником і радянського літературного процесу. Шістнадцятирічним юнаком увійшов він у літературу і служив їй сімдесят шість років. Його повісті, новели та літературно-критичні статті полишили хай і невеликий, але помітний слід в українській літературі.

Народився Денис Якович Лукіянович у селі Городниця (нині Гусятинського району) на Тернопільщині 13 вересня 1873 року. Його батько мав богословську освіту, але священником не став. Спочатку вчителював, згодом служив на пошті.

Навчався Денис Лукіянович у Станіславській гімназії. Середня школа в ті часи часто ставала об'єктом впливів різних суспільних течій та політичних тенденцій. За молодь велася боротьба між радикалами, народовцями та клерикалами. У Станіславській гімназії сприятливий ґрунт серед прогресивної молоді знаходили ідеї Франка і Павлика. На учнів, яким заборсялося читати навіть газети, величезне враження справила збірка політичної поезії Івана Франка «З вершин і низин», один примірник якої випадково потрапив до рук гімназистів. Читали її нишком у таємному гуртку «Поступ», організатором якого був Денис Лукіянович. Гуртківці посилають його до Львова по літературу до самого Івана Франка. Лукіянович привозить кілька десятків примірників збірки «З вершин і низин» та книжки Михайла Павлика. У гуртку вивчали також твори Маркса, Енгельса, Чернишевського, Дарвіна.

У 1890 році прогресивний гурток гімназистів був розгромлений. Лукіяновича і Яцюка та ще кількох найактивніших гуртківців було виключено з гімназії.

Переслідування шкільної молоді, антипедагогічні методи її виховання глибоко обурили Івана Франка, який у зв'язку з цими подіями виступив з великою статтею у кількох номерах газети «Kurjer Lwowski».

Ці «весняні бурі» не зламали Лукіяновича, а ще більше загартували. Він складає екстерном іспити на атестат зрілості і закінчує два факультети у Львівському та Чернівецькому університетах — юридичний (1900 р.) і філософський (1907 р.). Про роки навчання письменника в університеті ми, на жаль, знаємо мало і лише з його повісті «Філістер» уявляємо, чим жили тодішні студенти: шукали

істини не так на нудних лекціях професорів, як у вирі палких дискусій та громадської праці.

Ані університетське навчання, ані педагогічна робота в школі не відвертають письменника від громадської діяльності. Денис Якович працює у редакціях прогресивних періодичних видань, редагує серію книжок для народу.

Австро-угорська монархія, до складу якої входила тоді Галичина, була осередком найгостріших суперечностей. Становище в Галичині ускладнювалося ще й єзуїтською політикою національного розбрату, політикою нацькування одного народу на інший, що її провадили панівні класи. Обстоюючи свої класові егоїстичні інтереси, так звана українська «національна» буржуазія та вище духовництво блокувалися з польською шляхтою, австрійською буржуазією та чиновництвом цісаря проти трудящих.

У тій гострій соціально-політичній боротьбі, яку вели тоді Франко, Павлик та їхні однодумці проти зрадницької по відношенню до народу політики діячів з буржуазно-націоналістичного табору народовців, Денис Лукіянович незмінно підтримував Франка.

Великою школою для Лукіяновича була робота секретарем у журналі «Народ» у 1894 році. Тут він часто зустрічався з Іваном Франком, щоденно працював з Михайлом Павликом, проймався їхніми громадськими інтересами. Редакція «Народу» мала широкі зв'язки з культурним світом, до неї надходили найцікавіші і найпрогресивніші тогочасні видання. У ті роки в основному через Львів транспортувалася в Росію і з Росії революційна література. Перевезенням заборонених книжок займалися Леся Українка, Ольга Франко, Михайло Кривинюк, Соломія Крушельницька та інші. У Львів до Павлика у справі транспортування лондонських видань у Росію приїжджала Етель Ліліан Войнич. У листуванні тих часів між Драгомановим і Павликом часто зустрічаються згадки про Християнича — здібного конспіратора, який переправляв нелегально літературу на лінії Львів — Київ. Це був Денис Лукіянович.

Участь у радикальному русі зводить Дениса Яковича із Лесею Українкою, яка близько брала до серця «галицькі справи».

Ширі товариські стосунки на довгі роки встановлюються між Лукіяновичем та Ольгою Кобилянською. Він належав до числа вибраних, котрих приймала авторка «Царівни» в своєму літературному салоні в Чернівцях. Адже то Лукіянович допоміг їй видати «Природу» — новелу занадто сміливу як на той час (Маковей не наважувався публікувати її багато років), а згодом — «Некультурну».

Обох їх хвилювала тема селянства та інтелігенції. У бібліотеці письменника зберігся примірник «Землі» з дарчим написом: «Високоповажаному пану Д. Лукіяновичу подає з щирим поздоровленням авторка. Чер[нівці] в черв[ні] 1902». Перекласти і видати новели ні-

мецького письменника Людвіка Якобовського О. Кобилянська теж довірила йому як випробуваному та досвідченому редакторові. Як і Леся Українка, Денис Якович знайомив буковинську письменницю з російською літературою.

Із Стефаником вони були сердечні друзі. Єднала їх не лише особиста приязнь із шкільних років, але й спільна праця-боротьба. Збереглося донесення поліції: Лукіянович-гімназист проводжав Стефаника на вокзал у Станіславі. Мине багато років, і на схилі свого віку Денис Якович буде безмежно гордий і щасливий, що його передмовою відкривалася Стефаникова збірка «Земля».

Зустрічався, мав творчі контакти Денис Лукіянович і з Михайлом Коцюбинським, який зачудовувався оригінальністю новелістів-почутян.

У такому оточенні творчо зростав Денис Лукіянович. Злободенність проблематики, виразною демократичністю своєї прози він продовжував традиції Івана Франка, намагався йти слідом за письменниками «нової генерації» — Ольгою Кобилянською, Василем Стефаником, Лесем Мартовичем. Як і вони, Денис Лукіянович не сховався із магістральних шляхів реалізму в українській літературі.

Як прозаїк Лукіянович дебютував у 1895 році. Тоді він подав на конкурс «Зорі» оповідання «З еї дневника» та «Перша заповідь церковна», які попали до рук Іванові Франкові — членові журі. Одначе перед рішенням конкурсу автор забрав свої твори, оскільки вони вийшли у його збірці «Новели». Згодом з'являється ще одна збірка його малої прози — «Ескізи і оповідання». Окремі речі друкуються на сторінках «Літературно-наукового вісника», «Буковини» тощо.

Маленька людина і «суспільний лад-нелад» — основні антиподи Лукіяновичевих оповідань. Гострий соціальний конфлікт, його трагічне розв'язання, авторське співчуття до знедолених — ці риси творів Дениса Лукіяновича виразно засвідчували його прогресивну ідейну позицію. Та Лукіяновичева мала проза, незважаючи на наявність новелістичного напружено-загостреного кінця та незвичайність події, жанрово більше наближалась до оповідання: епічний, детальний виклад обставин дії, сумлінне вирізьблювання тла, дбайлива передача настроєвої атмосфери — все це деконцентрувало твір. Велика інформативність описових елементів пояснювалась, мабуть, тим, що молодий письменник змальовував дещо незвичайне для української прози середовище. Лукіяновича цікавила передусім урбаністична тема. Цикл оповідань «З міського бруку», що ввійшли до першої його збірки, — це були зарисовки з життя львівського та станіславського пролетаріату, купецтва, урядовців. Над гіркою долею робітника і над тим, як її покращити, роздумував він і в белетристичних репортажах, що друкувались у періодиці під рубрикою «Мої проходи».

Письменник показував злочинність капіталістичного ладу, виводячи «довгими рядами» його жертви — людей бездомних і людей дна, люмпенів з «батьярського касина», наймичку, сільську дитину, матір-страдницю... «Ganz schauderhafte Geschichte aus dem ruthenischen Lehen» — писала про ці оповідки Леся Українка¹. І були ці «надто страшні історії з рутенського життя» писані не з холодною байдужістю протоколіста. Відчувалися у них то нотки авторської іронії, то співчутливої зажури, задушевного ліризму. Досить майстерно користувався Лукіянович засобом іронії. Інтерпретація подій і вчинків часто подається в двоякому аспекті: з точки зору представників експлуататорських класів (у тоні виправдання) і в плані авторського осуду й сарказму. Загинув скляр, що пішов заробляти на хліб і молоко для дитини, бо поліцай турнув його з рихтування. Але езуїт вважає, що то кара божа — працював, бач, у неділю, порушив заповідь церковну («Перша заповідь церковна»). Усією логікою подій автор викриває не лише несправедливий лад, але й тих церковників, що його підтримували. Такими ж викривальними оповіданнями були «Слюсар завинив», «Перед святом Свободи», «Сабашева вечерея». Зразком сатиричного викривального стилю Лукіяновича може бути оповідка «Господин Параграф». Усе життя бездушного чиновника полягало в тому, щоб стежити за додержанням приписів, параграфів. Та ось одного разу параграфи захиталися, і Параграф помер від сердечного удару. «Параграф мав серце? — здивовано питало місто». До речі, прототипом героя цього оповідання був директор гімназії у Станіславі.

Крім іронічно-сатиричних оповідань, є в Лукіяновича і психологічно-настрєві образки, фрагменти, поезії в прозі. Така ліризована оповідка, зокрема «Ганина подорож», — тонке психологічне дослідження дитячої душі. Але тут психологія не самоціль. Душевні переживання маленької Гані, затурканого бідного дівчатка з села, застрашеного пекельними карами й чортами, її трагічна смерть під колесами поїзда — «чортопхайки» — все це викриває ганебність релігійних забобонів, а отже, усього світу, де так незатишно й погано живеться дитині. Тут автор перегукується з Франком, Стефаніком — цими чудовими знавцями дитячої душі і психології.

У ліричній прозі в Лукіяновича сильне почуття природи — свіжої, запашної, з рум'янцем сонця, завітчаної. Особливо любив письменник квіти («Не бачив квітів», «Білі нарциси в'яли», «Цвіт цикорії»). Деякі ліризовані оповідання — це тихі драми жіночої душі, зумовлені глибокими соціальними причинами. «Дуже ніжно написали-сте Ви таку смутну, й правдиву, і дуже часто лучаючуся

¹ Леся Українка. Твори в п'яти томах, т. 5. Державне видавництво художньої літератури. К., 1958, стор. 176.

в житті, тиху драму фамілійну»¹,— сказала про «Багнітки» скупа на похвалу Ольга Кобилянська.

Лірична проза відіграла певну роль у виробленні Д. Лукіяновичем власного стилю, зокрема плавності, мелодійності фрази. Бо слід відверто сказати, що оповідання його першої збірки неприємно вражали кострубатістю фрази, строкатістю лексики. За це Леся Українка в листі до Павлика і критикувала початківця. Пізніші твори, що виходили окремими виданнями, написані далеко кращою мовою.

Ширше виявив свій талант Лукіянович у великій прозі. Появу повістей та роману Лукіяновича критика зустріла з доброзичливим інтересом. Якщо його оповідання майже не знайшли відгуку в пресі, то повістями і романом зацікавилися найповажніші журнали. Автора їх зараховують до числа визнаних письменників молодого покоління.

У повістях та романі Лукіяновича на широкому соціальному тлі змальовувалися монументальні постаті позитивних героїв, ставились актуальні, важливі питання. Збірний образ селянської кривди дає диалогія «За Кадильну» (1902) і «Від кривди» (1904). Про першу повість писав Франко в енциклопедичному словнику Брокгауза і Ефрона як про «цікавий образ безплідної боротьби селянства за общинну землю, відняту у общини паном». Це справді-таки франківська тема «лісів та пасовиськ», тема так званих сервітутових процесів між селянством і поміщиком. Але цю тему споконвічної класової боротьби «хат з двором» Лукіянович втілює цілком своєрідно. Автор вивчив матеріали судового процесу, що його вели проти поміщика хлібороби надзбручанського села Шидловці, у якому Денис Якович працював приватним учителем у поміщика Темницького. У 1892 році в редактованому Франком та Павликом журналі «Народ» Д. Лукіянович вмістив статтю, з якою генетично пов'язана повість «За Кадильну».

Поряд з реалістичним відображенням соціально-економічного процесу у творі поставлено й цікаву психологічну проблему — формування людини «громадської вдачі». Соціально-психологічна повість Лукіяновича є чудовою ілюстрацією до глибокої Франкової тези: «За прикладом науки пішла й новіша література й побачила одну із своїх задач у психологічній аналізі соціальних явищ, у тому, сказати б, як факти громадського життя відбиваються в душі й свідомості тої одиниці, і, навпаки, як у душі тої одиниці зароджуються й виростають нові події соціальної категорії».

Характер проблеми зумовив і жанрово-композиційну своєрідність повісті. За своєю структурою «За Кадильну» — твір з одним глибоко

¹ Ольга Кобилянська. Твори в п'яти томах, т. 5. Державне видавництво художньої літератури. К., 1963, стор. 430.

проаналізованим характером, освітленим неначе магічною лампою зсередини. Це манера письменників «нової генерації», характер психологізму яких розкрив Франко у розвідці «З останніх десятиліть ХІХ-го віку». Лукіяновичеві вдалося створити оригінальний образ позитивного героя свого часу — людини активної дії і великої моральної сили. Своєю витривалістю в боротьбі, вірою в правду на землі цей надзбручанський хлібодар, що стає на прю з цілою австрійською державою — з її фальшивим парламентом та байдужим до потреб народу цісарем,— не може не захопити читача.

Відкинувши традиційну любовну інтригу, ізолювавши свого героя від щоденщини побуту й поставивши його «на розпутьях велелюдних», автор ризикував накреслити схему, а не образ живої людини. Але так воно не сталося. Дмитро Галюта весь час живе у своєму інтимному світі, тільки ж характер того інтиму незвичайний. Найзаповітнішим для героя стала земля, за яку він так самозречено бореться. Як часто Дмитро голубить у мріях зелений гай — Қадильну, як часто іде на побачення до дуба, припадає спраглими устами до джерела під ним! Земля, її дерева, її джерела дають дужість Дмитрові Галюті так, як студені роси залізу міць Стефаниковим героям. Мислення селянина цілком конкретне. Коли неписьменний правдошукач розклав перед собою численні папери свого нескінченного процесу за землю, то літери зашуміли у нього перед очима зеленим гаєм Қадильної. Оце переломлення соціального через індивідуальне, формування рис нової соціальної психології, рис борця за громадську справу вдалося письменникові відтворити добре.

Окремі картини повісті вражають своєю трагічністю. Ось епізод розставання Дмитра з селом. Його дружина, вигнана з проданої хати, сідає на снігу, рве на собі зневажене сиве волосся й проклинає чоловіка за те, що все своє добро віддав на громадську справу. А сцена в парламенті! Замість правди, шляхетному і гордому Дмитрові кинуто там милостиню як жебракові. Нарешті, божевілля правдошукача...

Є в Коваліва оповідання під промовистою назвою: «Безконечний швіндель». Швіндель — крутість, шахрайство. З повісті Лукіяновича постає ще один образ — образ безконечного «швінделя», крутіства-шахрайства в Австро-Угорській імперії. У колосальній ієрархії визиску й затуманення простої трудової людини немало роль відігравали «землячки» — українські попи, жандарми і навіть послы в парламенті. Ніхто з них не допоміг Дмитрові Галюті. Адвокат-русин, якого величали «патріотом», лише грав на національних почуттях, а тим часом робив собі кар'єру. «Помогти не можу вам ніяк, а пораджу одне: махніть рукою»,— сказав він шукачеві правди.

Майже одночасно писалися твори «За Қадильну» Лукіяновича і «Земля» Қобиланської. По-різному ставилась у них проблема се-

лянства, не однаковий талант мали автори, але висновок після прочитання тих двох книжок, що вийшли в 1902 р., напрошувався однаковий: так далі село жити не може. Обидва твори, кажучи словами О. Кобилянської, писалися «з інстинктом на будучність». Епілог до своєї повісті Лукіянович не встиг написати. Епілог дописало саме життя.

Мрії про справедливий прийдешній лад опановують і героя другої повісті Лукіяновича на тему села — «Від кривди». Іван Козак, перед тим як стати пролетарем і вирушити в світ, бачить світле видіння: ввижається йому «тиха, тепла країна, де нема кривди й розбою». Якщо в першій книзі дилогії країна кривди й розбою показана, так би мовити, панорамно, від писарчука-шахряя до парламенту як найвищої інстанції обману, то в другій — автор пильніше придивився до процесів класового розшарування в одному селі, вивів образи поміщика і його прихвоснів, куркулів. Панський будинок з нагороїженими, як ікла вовка, тополями — цей образ поміщицької хижості та загребущості — з одного боку, а з другого — кузня сільського напівпролетаря, який мріє викувати таку зброю, щоб усіх ворогів знищити, — такі крайні точки соціального масштабу повісті.

Від описової манери в початкових розділах автор переходить до психологічного аналізу. На способі зображення душевних катаклізмів спролетаризованого селянина позначився вплив Василя Стефаника. Ліричний прелюд про правду та кривду стилізовано в дусі народної поезики.

Уже в дилогії про село відчувалася авторська тенденція вловлювати найсучасніші суспільні струмування. Як і Мартович, Лукіянович цікавився паростками нового на селі.

Та найсучаснішим тогочасна критика вважала інтелектуалістичний роман Журбенка (псевдонім Дениса Лукіяновича) «Філістер» (1909 р.). Наталя Кобринська у рецензії на цей твір наголошувала, що автор піднімає «біжучі теми із народного життя і теперішнього культурного ферменту», що тут «стикаються наші давні традиційні переконання з новішими змаганнями»¹.

Студентські заворушення у Львові, аграрний страйк, початок масової еміграції селян до Америки, вибори, нарешті вбивство намісника цесаря в Галичині — ці бурхливі події 1898—1908 рр. у певній мірі знаходять резонанс у романі Лукіяновича. Однак значення твору полягає не в актуальності вихоплених з потоку життя подій та суспільних настроїв. Головне в романі — проблема ставлення інтелігенції до сучасності, до народу.

Ідеї безкрилого позитивізму відживали свій вік. Якщо у польській

¹ Наталя Кобринська. Вибрані твори. Державне видавництво художньої літератури. К., 1958, стор. 390.

післяромантичній літературі цілий період названо позитивізмом, то на українському ґрунті слабким відгомном цього напрямку були кво-лі теорійки «малих діл» у прозі ліберально-буржуазних письменни-ків. Роман Лукіяновича підводить до думки, що теорія «малих діл» означала втечу від революційної боротьби й була вигідною шир-ою для міщанства. Злиденному філістерству Лукіянович проти-ставляв ідею подвигу, солідаризуючись і перегукуючись із Горьким та Коцюбинським.

Образи революціонерів у романі накреслені кількома штрихами. Та вони виконують важливу функцію контрасту: коротке, але кра-сиве життя Корнія, що загинув у боротьбі за щастя народу, проти-ставлене буденному міщанському животінню.

Образ Осипа-філістера розшифровується поступово. На перший погляд, чимало раціоналістичних суджень його, вихідця з соціальних низів, має здоровий глузд. Спочатку цей трудівник виступає в пози-тивному світлі на тлі пустомельства вчаділих по кав'ярнях молодо-музівців чи паразитизму попів. Однак зблизка Осип вражає своєю буденністю, безкрилістю й атрофією почуттів, проповіддю мальту-зіанства і прагматизму. Він видає себе за ворога «паперового герой-ства» й хоче бути чесним працівником на своєму посту. Але саме його практична діяльність як педагога є тим сміховинним і надто вже дрібним, просто-таки мізерним ділом. А він же вважав це пат-ріотичним подвигом! Тут філістерство Осипа переростає в націоналі-стичне міщанство. Особливо воно проявляється в родинному житті.

Роман цінний викриттям попівства, його гри в «високу політику», бездейності, безпринципності й аморальності (образ Кульчицького). Сміховинні попівські родинні турботи — по видавати вигідно дочок-нероб заміж, торги за посаги із зятями. А скільки кастової погорди виявляли попаді й попівни! Ось як було прийнято в домі Кульчи-цьких невістку — «книжницю» Ольгу: «Єї батько був учитель, вона учителька. Велике панство! Таке вона — гола!»

А тим часом Ольга — один із найцікавіших у романі образів но-вої людини, справді діяльного інтелігента. Сільська вчителька пере-росла тогочасних емансипанток, їхні ідеї видаються їй занадто вузь-кими.

Роман «Філістер» цікавий своєю жанровою структурою. Форма родинної саги перетворена на хроніку суспільних подій і настроїв. Історія сім'ї якнайтісніше переплітається з тогочасним життям Га-личини. Зображення розгалужених родинних зв'язків у різних по-коліннях та з людьми різних соціальних станів і класів вело до постановки цілого комплексу проблем. Структурою роман Лукіяно-вича нагадує «Ніобу» Кобилянської. Пізніше з'являться ще твори великої прози, які утвердять жанр родинної саги в українській лі-тературі, — наприклад, «Сестри Річинські» Ірини Вільде.

Нове творче піднесення приносить письменникові золота осінь 1939 р., коли західноукраїнські землі возз'єдналися з Радянською Україною. Денис Лукіянович щиро вітає Радянську владу. Перед ним відкриваються тепер нові творчі й наукові можливості.

Два попередні десятиліття виявилися малоплідними у творчому відношенні. Нечисленні ескізи були суперечливі й ідейно та художньо неповноцінні. Зрештою, як белетрист Лукіянович майже замовк. Учителював, писав підручники для учительських семінарій, публікував педагогічні трактати. Працював також у заснованому ним «Товаристві наукових викладів» — своєрідному підпільному університеті.

У радянський час Денис Лукіянович став викладачем Львівського державного університету ім. Івана Франка. Лекції з української мови, спецкурс про Франка-перекладача з слов'янських літератур читає доцент, кандидат філологічних наук Денис Якович Лукіянович. З 1946 року він — член Спілки радянських письменників України. Навколо вирувало нове життя, кликало до творчості. Тепер Дениса Яковича можна було зустріти не тільки на львівських вулицях, але й у селах Львівщини та Тернопільщини. Письменника цікавило життя селян у колгоспах. Відвідує Лукіянович і столицю нашої Батьківщини та ділиться з читачем своїми враженнями у статті «Я був у Москві».

У радянський час Лукіянович виступав у різноманітних жанрах. Писав нариси, оповідання, новели, повісті, публіцистичні й літературно-критичні статті, мемуари й наукові монографії. Є серед цього нового ужитку твори про возз'єднання українських земель, про радість визволення з-під споконвічного гніту («Друга присяга», «Незабутні дні», уривок з повісті «Катерина Гнидюк», нарис «Підпис»), є спогади про австрійські вибори.

Та найзначнішим твором цього періоду була біографічна повість «Франко і Беркут». Науковець, скрупульозний коментатор листування Ольги Рошкевич з Франком та Франка з Уляною Кравченко, Лукіянович не збився на вузький біографізм, не перетворив у діалоги листи й статті, як, на жаль, іноді буває. Тут переміг белетрист. Повість має свою художню концепцію: Франко і Беркут — це письменник і народ. Поданий крупним планом, монументально, образ Івана Франка розкривається не так по лінії його особистих зв'язків з Ольгою Рошкевич, як у його повсякденних контактах з селянами. Автор опоетизовує народ, його могутній розум і справедливий гнів. Центральний епізод твору — суд над митрополитом. Ця масова сцена, написана у піднесеному тоні, передана рельєфно. Цікаво відтворено процедуру суду, заснованого на традиційному народному праві, залишки якого збереглися у гірських бойків.

З почуттям колориту епохи, в іронічному тоні змальований салон Рошкевича з галереєю неповторних типів. Особливо добре вдалися

жіночі образи — від свавільного дотепного підлітка Міні (сестра Ольги Михайлина Рощкевич) до поважної паньматки, гострої на язик «цьоці Сидзі». Франкові, як головному героєві твору, дещо шкодить менторський тон розмови, спосіб висловлюватися готовими формулами мудрості. Пристрасний Мирон за діалектичним складом розуму — автобіографічний образ Франкових оповідань і поем — все-таки безпосередніший, простіший і людяніший.

Як літературний критик Лукіянович виступав протягом усього свого творчого життя, але найінтенсивніше працював він у радянський час, оволодіваючи марксистською методологією літературознавчого дослідження. Ще на початку ХХ ст. він зарекомендував себе як прогресивний критик, який боровся за реалізм у літературі.

У ставленні до декадансу Лукіянович стояв на тих же принципово непримиренських позиціях, що й Франко, Леся Українка, Маковей, Кобилянська. Асоціальність, втеча від важливих проблем сучасності, схилення перед західноєвропейським модернізмом, неспроможність показати позитивного героя, проповідь пасивності та індивідуалізму — ось у чому, на його думку, полягала шкідливість антиреалістичних напрямків у тогочасній літературі. Разом з тим Лукіянович чітко відрізняв модерністичне трюкацтво від справжнього новаторства реалістичної літератури. І це важливо відзначити. Адже навіть деякі прогресивні літератори робили інколи реверанси в бік модних напрямків, не усвідомлюючи їх шкідливості (Яцків, Кобринська, Щурат). Без сумніву, великою школою для Лукіяновича була критична діяльність Івана Франка та Лесі Українки.

Денис Лукіянович по-фаховому обізнаний з різними методами літературознавчого дослідження. Так, він цінить Маковея за те, що той «не пішов за модними, неглибокими гаслами «суб'єктивної» критики та «штуки для штуки».

В оцінці літературних явищ Лукіянович прагне поєднати соціальний аспект аналізу з естетичним (статті про Тараса Шевченка, Юрія Федьковича, Василя Стефаника, Осипа Маковея, Михайла Яцкова, Наталю Кобринську). Був він і за так звану белетризацію критики. Його передмова до «Землі» В. Стефаника — по суті, поезія в прозі.

Разом з тим плідно послуговувався Лукіянович біографічно-психологічним методом у жанрі мемуарної критики. Скрупульозний науковець поєднувався в ньому з белетристом, який уміє давати не безликий факт, а «образ автора», малювати майстерно індивідуалізований узагальнений портрет. Велику увагу звертав Лукіянович на середовище, в якому жив і творив письменник. Пластичні живі образи Івана Франка, Михайла Коцюбинського, Михайла Павлика, Василя Стефаника, Осипа Маковея, Ольги Кобилянської, Францішка Ржегоржа та ін. постають із спогадів Дениса Яковича, написаних з великою достовірністю.

Денис Лукіянович залишив кілька десятків літературно-критичних статей. Чимало зробив він для дослідження творчості Юрія Федьковича, поетики Василя Стефаника. Та чи не найбільше цікавив його Франко. Якщо розвідки про Шевченка мали популяризаторський характер (інколи, щоправда, об'єктом дослідження ставала та ідеологічна боротьба, яка точилася навколо спадщини Кобзаря в Галичині), то статті про Франка були більш спеціальні. Це сумлінні дослідження певних моментів біографії та зв'язків письменника. Нарешті, дуже цінною та актуальною свого часу була книжка Лукіяновича про Франка-атеїста.

Критично-наукова спадщина Дениса Лукіяновича, як і його белетристика, чекає спеціального дослідження.

До останнього подиху не випускав він із рук пера. Працюючи, заснув назавжди у фотелі біля робочого столу на 92 році життя.

Був сонячний зимовий день. Велелюдна процесія провела в останню путь найстарішого на той час письменника Радянської України. Денис Лукіянович помер 28 січня 1965 р. Похований на Личаківському кладовищі у Львові недалеко від його учителів і друзів — Івана Франка та Соломії Крушельницької. Їм він присвячував колись свої перші оповідання.

В історію української літератури Денис Лукіянович увійшов передусім як продовжувач реалістичних традицій, як письменник, що сприяв тематичному, жанровому та стильовому збагаченню української літератури і як її вдумливий дослідник. Уже цим він заслужив на визнання і шану.

*Іван Денисюк,
Леоніла Міщенко*

ПОВІСТІ

ЗА КАДИЛЬНУ

Сумна і невесела ця Кадильна, стоп'ятдесятиморговий лан. Високо він, бо над яром край Збруча простелився, а в яр збігають криті соломою хати.

Лиш непомітно хилиться лан на схід та на південь.

Мов на долоні, видно з Кадильної розлоге Поділля за Збручем, воно сягає геть до підніжжя голубих Медоборів. Від півдня лан сперся на скелясте узбіччя: Данчицю і Стінку. Після весняного розливу Данчицею, по крутих її сповзях, поміж кущів, сльозять несміливі потічки і губляться в травах та зіллі, що виткали нерукотворний килим на Долах аж по береги Збруча. Але той килим толочить худоба вбогих Вільхівців, надзбручезового села.

Кадильна кожного року міняє свої пишні шати. Іншого ж літа на Кадильній кілька загонів колосистих: на ближчому грає золотом пшениця, через межу — срібні переливи тремтливого вівса, ще далі все поле тоне в квітучому морі гречки, сивому, як проліті ревні сльози за рекрутами, бранцями до чужої, ворожої австрійської армії з німецькою командою.

Колись Кадильна вся була зелена, лісом укрита. Але одного літа налетіла буря, звалила родові дуби, граби і буки; попливли дараби Збручем, Дністром аж у Чорне море.

Тепер залишки розкішного багатства — «хлопський ліс» — карликуваті хащі крадуться по Данчиці і зникають вгорі.

Та й на Данчиці щоразу менше їх. Тільки найбільшій вдови ще збирають тут хмиз.

У селі біля криниць нема вже струнких журавлів, вільхівчани витягають відра кожен своїм шнуром. Облетіли плоти й острішки кругом осель, похилилися тини і частоколи. Вільхівчани лупають камінь у Стінці та мурують огорожі.

А Кадильну порють, перевертають панські плуги...

Зупинився, пристав на Долах. Це — одніюке добро вільхівчан, яким обдарував їх Збруч. Бо ось, минувши Троянський провал, він не підплив під саму Данчицю, а зробив доброго вихиляса, відсунув від Данчиці та Стінки кордон і відміряв громаді сотню моргів рівної толоки.

Долами Дмитро Галюта кружляв і кружляв. Чи не шукаючи чогось? Рішуче повернувся, підступив під Данчицю і менш спадистою сповзею піднявся вгору.

Його ноги не зважали, що на плечі вже лягає восьмий хрестик, несли його бистро, без затримки, аж на верх скелястих схилів, поки пристав на рівнині, щоб при ясному місяці налюбуватися знайомим виднокругом.

За Збручем — російські Вільхівці в садах. Широко, вільно розкинулись, удвое більші від цьогобічних. Ліворуч села, понад Збручем, високо потягнувся ліс.

Таж і по цей бік Збруча теж дримає ліс. Вільшина, але вона — панська. Нею володіє той самий суворий, нелюдський поміщик, що й на село наклав свою важку руку.

По той бік широкої западини, куди забігло півсела, хизується панський двір, бундючно височить, як той лановий посіпака за панщини, що нагайкою кров пускав із хлопських плечей.

Ту панщину відробляли вільхівчани дуже довго: не по 48-й рік, а до скасування кріпацтва в Росії. Це тому складалось так, що Вільхівці розкинулись обабіч Збруча і далеко більше вільхівчанської землі лежить на лівому березі річки, отже, вільхівчани всі цьогобічні разом із тогобічними до скасування і після скасування панщини в Галичині робили на російського пана Іваненка, платили цареві податки і діставали від Іваненка панщизняну землю.

Ніхто не помічав, що вільні громадяни 15 травня перед хрестом Свободи молебень співають, а за Збруч ходять відробляти панщину поруч із зазбручанськими кріпаками.

Не було й кому помічати. До далекого, глухого кутка без тракту, без шляхів ніхто не навідувався, а самі вони ходили в ярмі вже з діда-прадіда... Не помітили також, коли Іваненко галицькі поля разом з гайочком Вільшиною продав «задля вигоди» галицькому панкові Лабендському. Не гадали ж вони тоді, що то їх землю запро-

дано... А новий пан, змурувавши собі двір, вільхівчанам за роботу на куплених полях платив готовими грішми, і це було їм навіть вигідно. Мали вище Данчиці свій ліс, Қадильну, на галицьких ланах заробляли, а за Збручем відробляли панщину і діставали землю. У місті платили податок, а їхні рекрути сіяли кості по далеких полях ломбардських; на криласі співали у них так, як по людських селах, старий дяк учив «цікавих хлопчаків» азбуки, а на Долах паслася худоба...

Та коли російський уряд скасував кріпацтво і їх, що не були російськими громадянами, не наділив землею,— тоді раптом отямилися. Наче грім ударив: вони ж залишилися без землі, без жодної скибки, хоч гинь!..

І тоді-то Галюта послужив громаді.

Хто ж мав заступитися за них? Адже він був вїтом. Ніхто не приходив до нього жалітися, не приходили до нього скаржитись і поради шукати, бо не мали на нього надії. Вїтом зробив Дмитра піп за те, що він своїми руками і своїм коштом поставив дзвіницю, а люди не горнулися до нього через те, що був самовпевнений і мовчазний. Тепер багачики лиш підсміювалися з нього в корчмі за столом. Та Дмитро сам знав «свое право», і, поки ще вдавалося щось у містечку робити, він далі вїтував. Аж однієї неділі, по відправі, спинив людей перед церквою і закликав усіх радних та й кожного з села приходити пополудні в громадську канцелярію на пораду.

Прийшли. Багато їх прийшло, бо кожен хотів почути, що-то він скаже, той вїт, що мало коли озивався, що мовчки слухав кожну справу, кожну скаргу, лиш, було, ходить з палицею по хаті і міркує, а відтак насупить брови та й приказує: «Так має бути!..»

А сам Дмитро довго ще не показувався громаді. Аж коли була вже повна хата людей, тоді з'явився, вклонився, узяв палицю у руку і промовив:

— Вибачайте, коли зле служив громаді, але чого мене добрі люди змалку вчили, такий я вам давав розпорядок, а за решту не пам'ятайте. Вже мене кличе мій розум, що маю іти шукати для нас права, бо на те мене громада вїтом обирала, щоб дбав за ваше добро так, як за свое око.

Радні кивали головами.

— Самі тепер пишть до округи, а тут я при вас усіх даю печатку заступникові вїта Саві Лозі, а далі як

ваша воля: най вїтує він, заступник, чи буде рада нового вїта вибирати.

— Так буде, як має бути,— озвалися враз і Микола Будзь, і Граб Петро, обидва багатїї, що раді були і вїтїства і навїть заступництва Дмитрового позбутися, бо він середняк і перешкоджав їм наживатися.

Збувся вїтування і пішов у світ. Іздив, ходив, голодом примирав. Був у Відні, впоминався за землю для громади, але перед тим ще вибрався було до білого царя.

Тїльки затримали його у Кам'янці-Подільському і не пустили на Далеку Північ. Свою піврічну перепустку, з якою кожний у селі переступає границю і на свій лан їде, Дмитро хотїв у генерал-губернатора затвердити та й пустився з нею в глибок краю. Губернатор не мав права прихилитись до Дмитрового прохання, але зацікавився ближче його справою і відрадив його від далекої дороги. «Його превосходительство» мав для чужого «крестьянина» приємне, лагідне обличчя, не те брутальне, що для своїх хохлів. Така політика, так і робив царський служака: з галицьким «мужичком» поводився ласкавіше, ніж галицькі старости, і тим лишив у Дмитра раз назавжди добру пам'ять, найкращі спогади як на користь своєї особи, так і всієї Росїї. Казав він його вислухати і зробити офіційні записки, переглянув документ з громадською печаткою, наказав Дмитрові підождати, поки від волості прийдуть звіти про справу у Вільхівцях, і велїв дати йому кілька карбованців для прожиття на ті два тижні, поки справа роз'ясниться.

Відібравши звіти, пожалїв він бідних вільхівчан і Дмитрів труд. Порадив Галютї вертатись у Вільхівці, стягати всі документи, грамоти і засвідчення, а коли все буде готове, отой самий лист-документ від громади засвідчити ще повітовим і все послати поштою йому, губернаторові. Сам він уже заступиться за громаду і ~~кредит~~ їй заподїяти не дасть.

Вернувся Дмитро додому, але довго не було звістки від губернатора, і тоді він вибрався до Відня.

За той час біда поклонилася до вільхівчан. Ніби приймали їх на роботу і на цьому і на тому боці, сусідній панок запродав дубину, і вільхівчани на вирубі заробляли, а кого і контрабанда виручала.

Так вільхівчани ледве-ледве вирятувалися з нужди.

Це правда, але на все не ставало; копійка кругла, круглий і крейцар, не те щоб хліб — і зерно, і пашня.

Сум пішов селом. Подалися вільхівчани найматися в Росію, другі шукали трачки аж у городницьких лісах, треті пішли по арештах. А хто лишився на селі і не був контрабандистом — голодував.

Така скрута, бідність, голод підганяли Дмитра до Відня, і то вже не на громадські гроші. Що лише міг, то спродав, навіть жінчині коралі, та й пішов до Львова — на колію сідати.

Тепер дивна доля глухого кутка, сумна історія безземельних вільхівчан займала людей з великого світу: потрапила справа до парламенту; як запитання від депутата лягла на міністерський стіл, пішла на дорогу дипломатії. Що більше допомогло Дмитрові і вільхівчанам — чи інтервенція у Відень, чи подорож до Кам'янця — важко було вгадати, але накінець російський уряд наказав, що поміщик має спродати вільхівчанам стільки землі, скільки припало було б їм при наділі, а для охорони панських інтересів дав поміщикові дозвіл обрати комісію, щоб торгувалася з мужиками перед посланим від уряду.

Пішло Дмитрові п'ять літ життя на ці клопоти. За тих п'ять років волос йому зів'яв, а сам він трохи не в старці годився: такий понівечений.

Йому допомагали у цій боротьбі. Але тільки допомагали, а він лягав і вставав з однією гадкою і мислю, він їв не їв із цією думкою у голові: вона його зі світу гнала, та при житті й держала.

Завітав, нарешті, і той празник, той пам'ятний день, коли уповноважені громадські виступили перед комісією торгуватися з паном за 800 моргів землі, до того ще й за буйні сіножаті та багна.

Зробили торг, сплати мали вийти через три роки, але тут знову скрута, бо чим же платити? Збережених грошей дасть біг, у кого ж і найдуться, то небагато. На землю, в Росії закуплену, ніхто у Австрії не хотів дати грошей під заклад, а чи дали б у Росії? І знову їздити, знову кланятися, знову просити. Тільки ж уже знали хоч, чого просити, і кожний уже сподівався.

Тоді Дмитро зібрався піти вдруге послом у Росію. Позбирав грамоти, подбав за печатки на свідоцтвах і помандрував просто до «свого» губернатора у Кам'янці. Випросив для громади кредит у «крест'янском банке». А ще з такою полегкістю їм дали, що від людей жадали

тільки завдатків, а вже казна мала сама стягати часткові сплати разом із податками. Російські податки невеликі, отже, вільхівчани й не знали, як і коли сплачували за землю. Але тих кредитів Дмитро добивався повних два роки.

Того часу величали Дмитра у Вільхівцях. Навіть пихаті багачики не поскупилися тоді на добре слово про Дмитра. Тільки ж більше землі купив той, у кого були гроші на процентний завдаток, тим-то бідні й залишилися бідними, середнякам приходилося важкувато, а багаті таки збагатилися...

Це все було колись, а тепер Дмитро — дід старий, що вижидає остаточного кінця процесові за колишній ліс на Кадильній.

Цей вільхівчанський сервітутовий процес тягнувся вже 27-й рік, а його батьком лихим був зловіщий цісарський патент, виданий на користь поміщиків у відплату за скасовану в 1848 році панщину. Цісарський патент наказав «регулювати сервітути», значить, довести до згоди поміщиків і громади за ліси і пасовиська, або «викупляти» ці сервітути, тобто відібрати громадські права рубати дрова і пасти худобу, що розцінювалось як «тягар на панських землях».

Чому на панських? Так хотів цісар Франц-Йосиф I, той проклятий ворог українського народу і всіх австрійських народів. Він скасував виборену революцією у 1848 році конституцію і 18 літ правив Австрією як самодержець, випускаючи «патенти» та «дипломи».

Роз'їхалися по селах сервітутові комісії, встановлено окремі суди для розгляду рекурсів проти рішень тих злопам'ятних комісій: повітових і крайової. Тисячі рішень, комісії, тисячі рекурсів, тисячі процесів судових, а після вироків знову тисячі рекурсів.

На першій судовій сесії, коли дали Дмитрові слово, він сказав:

— Зійшлися чотири вовчики-братчики на пораду, чи зволюти старому вовкові з'їсти хлопа, свого кормильця...

— Маєш три дні арешту! — крикнув суддя на Дмитра.

Тоді Дмитро спам'ятовував суддю:

— В повітовій сервітутовій комісії, що приїхала в наше село «викупляти» ліси і пасовиська, люди пізнавали двох економів одного поміщика, а ще приїхав з ними і запроданець вїт з не такого далекого села. У крайовій комісії засідали аж три поміщики, але великі пани в зо-

лотих персях і при золотих дзигарках, четвертий — суддя. Що міг зробити той суддя проти трьох панів, якби так і хотів навіть?

— Ано, досить з тебе, старий! — розсердився суддя.

— Дякую судові за чемні слова, — відповів Дмитро і продовжував: — На рекурс від першої комісії ми чекали дев'ять років, а пан і місяця не чекав і пустив на ліс сокири та пили. На другий рекурс громада чекала вісім років, на першу сесію — дев'ять. А коли прийде рекурс від вашого вироку? Тим часом поміщик, староста і жандарми гризуть нас, кусають...

Тепер у журбі та нужді Дмитро двадцять сьомий рік чекає кінця, чекає, коли покличуть його перед мішаний трибунал з панів та суддів у Відні. Радився і питався, а в повітовому містечку Гусятині сказали йому, що у Відні промовляють самі тільки адвокати. Чи так насправді? Виходить: не покличуть його. А він дожидає...

Вже одне покоління лягло на старому кладовищі вільховецькому, друге — підросло і добивалося керма у громадських справах, але процесом мало або й цілком не цікавилось.

Ближчі колись до Дмитра вільхівчани за стільки років уже втомилися, бо і витрат понесли чимало — так то не диво, що вони теж відчужилися від процесу. А тому Дмитро самотньо ходить, мало з ким стрічається, а що йому знати треба, про те йому повідає Гавриленко, бо цей знає, що хто робить, що говорить, як думає хто на селі.

Тепер Гавриленко застромив йому два мечі в серце. Розказав, що запроданець війт потайки віддав корчмареві кусень громадської толоки і хвалився, начебто пан сказав йому, що громада програла й у Відні.

Дмитро, зачувши таку вістку, вже третю ніч оце ходить без сну: оглянув Доли, хвилинку постояв на Данчиці, витер піт із чола і попрямував до дуба, що стояв самотою на Кадильній.

Коло старого велетенського діда росла молодиця — біла береза. Розпустила вона довгі коси з туги, що її рід живе на краю лісу, а її аж туди заніс і посіяв вітер самотню.

Вже Дмитро під дубом. Скинув сіряк і вибрав одне місце на стовбурі берези-сироти при самій землі. Підступив два кроки ближче, перехрестився й зітхнув: «Боже, і ти, неділе свята, простіть гріх мій». Насунув шапку,

розставив ноги, поплював на долоні, але рука не піднялася. Ще раз плюнув, і тільки тепер топір цюкнув з розмаху, а Дмитро подався за ним вперед і хекнув.

Глухо озвався і тишу розбив чужий природі звук. Наякане гайвороння з криком пурхнуло, струшуючи з галуззя сніг, старий дуб прокинувся з задуми, а поранена берізонька вся захиталася. Дмитро стояв з піднятою сокирою. Важко прийшлося йому повалити її, бо відколи ворог вирубав ліс на Кадильній, Дмитро ні одній деревині не вкоротив віку. Але заграла в ньому тепер кров вправного тесляра, і топір сам кинувся на березу. Цюкав, рубав, поки не оправив її з кори і не вкličив коротку поперечку у тричі довший стовп. Звалив собі на плечі цей хрест Дмитро, потягся з ним на Доли. Але ж і не думав спускатися ковзкою Данчицею, тому довелося йти в обхід, поки попав на польовий шлях оддалік від хат, потім з яру добився на широку дорогу, що впоперек Долів вела до Збруча. Повернув праворуч і повагом дотягнув хрест на середину площі, відзначеної коліками. Тут корчмар задумав будуватися... Дмитро припав до землі, рубав сокирою дучку, поквално працював, бо повен місяць погасав уже і небо почало хмаритись.

Треті півні вже співали по селу один за одним, коли Дмитро відступив кілька кроків, щоб приглянутись до діла рук своїх і перевірити, чи рівно здійсмається простий рижий хрест серед білої засніженої толоки.

Підійшов до нього ближче. Так тихо-тихо було довкола, аж доносився шурхіт потічка, що спливав круто сповзею з Кадильної на Данчицю і сльозив на Долах.

Спало село, спав далекий панський гай Вільшина. У тій смузї на небі, де сховався повний місяць, догоряла знесилена хмаринкою яснина, усе ж небо поєднувалося з темною землею ніжними легкими пластівками снігу, що злітали на поля. А тоді Кадильна, Данчиця, Стінка і Доли і собі ж об'єдналися стародавньою, нецерковною молитвою, ніби відмежовуючись від усього живого:

— Там на Сіонській горі, при йорданській воді...

Раптово тріснув лід на Збручі, і Дмитро наче прокинувся. Завернув під Данчицю.

Ідучи, спіткнувся об кілок, але мало звернув на це уваги, бо певен був, що ці кілочки задарма повбивані.

Несила було йому йти вже в село, подався до Стінки,

піднявся на Данчицю, на шпилі зупинився і вдруге обняв оком виднокруг за Збручем, бо показався на небі блідий місяць.

Протяглий голос варти долинув з села і нагадав Дмитрові — пора додому. Але поглянув на Кадильну: там дуб стоїть. Одинець, бо вже немає тихої берези. Поглянув туди Дмитро і подався на Кадильну. Сів на пеньок стятої товаришки старого дуба, дав волю спогадам.

* * *

Цей лан належав громаді споконвіку, і на ньому пишався розкішний гайок Кадильна, оцей же «вічний» дуб панував на ясній галявині.

Веселий гай зелененький з густою дібровою, на краю — будиночок гайового, рідна хата Дмитрика, а внизу в'ється Збруч: скрутився з жалю, що рідну країну ділить непрохідним кордоном.

Під «вічним» дубом у химороді били два джерела. Із одного пив Дмитрик воду, полежував собі, а худібка громадська ходила по ліску. Від кринички — тихесенький струмочок. Над горою плывуть хмари, у гаю дерева мохом проростають.

Дмитро не знає мами, батько по зарібках ходить і лишає на свого парубчака догляд за хазяйством і лісом.

На галявині молодь водить хороводи, на високих дубах воркують дикі голуби, і зозуля кує на ліщині, а ввечері в селі стоїть під кущем калини край садочка дівчина, з милим розмовляє. Вже Дмитро старостів заслав до неї, доведеться ліс покинути, треба забути безжурне життя...

У тиху ніч повний місяць, над горою виринаючи, сріблом обливає дрімотний ліс, вдень сонечко світить, а то проповзе по долині тінь беркута, що летить високо з Медоборів, і шезне. Знову самотно і тихо. Нема Дмитрові більшої радості, як у святний день у гай піти, посидіти й полежати собі під дубом. Бо цілий ліс був на Дмитрових руках, відколи помер старий Галюта.

Минає божий час...

Нараз новий пан поставив свою ногу в лісі. Спростав «сервітутову» комісію, і та за ним тягне. Що громада — так, вони — інак. «Ви в право, — кажуть наслани комісари, — можете піти, але ліс панський, і пан влади-тима».

Та хіба той пан, Лабендського наслідник, володів лісом? Нащо ж йому? Він його вирубав, а людей драгував: «Ваш ліс на місяці!»

Нечувана, неказанна кривда громаді, бо в Кадильній громада тримала свого гайового і ніколи нікотрий поміщик не мав ні нагляду, ні дозору над громадським лісом. Ніхто ніколи не повідомляв його, не казав йому, що йде в ліс дров нарубати. А той брехун світовий, душа безсовісна, сказав при комісії, що ліс — його!

Кадильна — не їхня, лісу не стало, і село мов за стіну зайшло. А як гомін сокир понісся, лопотіння зрубаних дерев лісову звірину полохало і небесну птицю з кубелечка зганяло, вільхівчани зчорніли, зачаділи. Та ще злорадна вістка лине, що й по інших селах таке пекло, що скрізь хлопа б'ють, ліси, пасовиська відбирають живосилом.

От у недалеких Чернокоженцях ехидний пан наганяв тривогу, що надходить військо брати худобу на свої потреби. Селяни позганяли череду то у хліви, то десь по межах водили на мотузках та ланцюгах. Зараз поплудні вигнали панський скот на громадську толоку, а слідом і комісія їде.

— Чия худоба? — питають комісари.

— Панська.

— А, бо толока панська! — міські панки кажуть та й пишуть толоку на пана.

Билися вільхівчани об поли, аж дехто пристав до вїта, хай же їде в місто поради шукати.

Але не було поради, бо не вернувся ще вїт з міста, а Гавриленко вже збурило село. Та хіба важко було підняти вільхівчан? Старі, бо вже віджили своє, тепер збудилися з байдужості, бо топори в лісі збудили їх. А то ж і юнаки, що ще не увійшли в громадське життя, так і вони у своїх чистих серцях запалали злістю та гнівом. Тому діди, матері, дружини, одні — так наче не бачили, навіть не чули, інші — не тільки в думках, а й словами благословили парубків та молодих господарів, коли вони озброїлися чим хто мав і рушили на Кадильну.

Пішли трьома гуртами, трьома стежками, а всі вирунули на узліссі і попростували до галяви. Там, недалеко вічного дуба, догоряло вогнище і в трьох куренях, збитих з дощок, дрючків та хмизу, обліг табір барабів чи лапационів, тобто чужомовних робочих, що наймалися до рубання лісів, а також і до земляних робіт.

Місяченько гулькнув з-за хмари, коли вільхівчанський загін, готовий до бійки, напав на ворога. Тільки не було з ким битися. В одному курені спали дві куховарки, з двох чоловічих вискакували бараби, але розгублені, бо заскочені зненацька. Вони й не второпали, чого комусь треба від них. Правда, три молодші, палкіші, кинулися з лютим криком, але вільхівчани збили їх з ніг і потоптали. Жінки вдарилися в плачі та верески, діти собі. А два літні, помірковані в словах чужинці висунулися перед жінок, підняли руки, билися в груди і якоюсь мішаною, сяк-так зрозумілою мовою просили помилування і миру.

— Чого ж вам треба, люди добрі? Ми стали на роботу. Ми бідні.

— Ліс наш, ви волоцюги, вороги! — відповіли їм вільхівчани.

— Ми хочемо їсти, маємо сокири. Ліс — то й ліс. Сокира — на ліс.

— І в нас сокира, але на тебе, злодіяко!

Два мирні бараби варнякали недоладні слова, доповняли мімікою — і дорешти погасили запал, пом'якшили серця вільхівчан.

Гостріші напасники поламали барабам пили, розкинули сокири, барди і широкі топори, порозкидали варцаби, щоби не було барабам на чому пиляти зрубані дерева. Але лагідний гурток узяв верх. Вони казали чужинцям поскидати усе своє добро на возики і йти геть туди, відкіля прийшли. Провели їх до кладовища при польовій дорозі, відтіля на шлях, що веде до Гусятина. Небо сіріло перед світанком, і була змога барабам дотягнутися до міста ще до сходу сонця.

Вільхівчан привітав у селі Гавриленко:

— Дурні ви і боягузи. Вода, а не кров у ваших жилах, серця з воску, а в головах — січка.

— Дзвін до церкви скликає, та сам у ній не буває, — відповів котрийсь Гавриленкові.

— Тебе засліпило, гавкуне, що не бачиш горба на моїх плечах і кульгавої ноги?! — кинув йому Гавриленко. — Не розумієш? Перш ламай кияку, бо не доступиш до руки, що тебе б'є.

Дмитра не було в селі від учора. У пізні обіди він вертався з міста. Ішов стежками, а битим гостинцем їхала з Гусятина викликана паном комісія. Слідом за нею з'явилися жандарми, і відразу почалися допити, протоколи.

Бараби не вказали ні на кого пальцем, побиті не скаржилися. Двом-трьом вільхівчанам жандарми заповіли, що проти них відправлять донесення до суду. Громада мала повернути барабам п'ятдесят гульденів, а хай би припинили рубанку в лісі, тоді за кожний утрачений день упаде на громаду п'ятдесят гульденів пені, п'ятдесят гульденів штрафу.

Перед вечором бараби наново збили на скору руку розкидані в нападі курені, на кошт громади залишився в селі карний жандарм, бараби виставили нічну варту і в лісі.

Наступного дня від ранку до заходу сонця лунав гомін сокир, черготіла пила, тріщали дерева, цей шум, галас і гук різав вільхівчан по зболілій душі.

Дмитро сам один терпів більше, ніж усі вільхівчани разом. Ще якби так гай на Кадильній щез одного дня, Дмитро не вгамував би гніву. Якби Кадильна запала-ся — він ахнув би і жалів. Але бараби змітали гай поволі, одно дерево за одним падало з тріском. Де воно раніш зеленіло своїм чубом, там робилася прогалина і росла, зливаючись з іншими. Ця картина привиджувалася, згуки причувалися і поночі.

Яку пораду та й від кого в місті привіз би був вїт? Порада сама прийшла: привезла її комісія, виконував пораду карний жандарм. Корисну пораду дістають тільки пани.

Дмитро сказав оглядачеві Саві і Гавриленкові:

— Що маю, даю від себе на карі й на пені, накинуті громаді. Сервітутова комісія сказала: «В право можна вам піти». Підемо в право. Треба коштів, треба грошей.

Узяв палицю в руки, сокиру за пояс, теслярське знадіб'я в мішечок і тягу дав.

Минуло літо, наступала осінь.

Однієї місячної ночі вертався у Вільхівці Дмитро. Надходив від Кільшанців крутою доріжкою попід Стінку, а був такий стомлений, що хвилинами не помічав, куди йде. Як забіліли перед ним Доли, він подивився угору ліворуч і бачить: на краю гайочка стоїть його рідна старенька хатина, перед хатою дві рівні високі тополі. Весь гай розспівався, від сонця зникають краплі роси з листочків, а по лісочку ходить череда і чути, як попівська корова дзвіночком дзвонить. Дмитро зібрав останні сили і подався на гору.

Іде він, іде, а до Кадильної так ще далеко, як і перше

було. Нараз чує він гамір. З-за хмари панські слуги виганяють вільхівчанську череду, що паслася в лісі. Череди біжить на Стінку, із Стінки стрімголов розбивається, шкандибає Долами, за нею котиться каміння, худоба — в Збруч, і те, що переплигло, — пішло по російських полях.

Хотів Дмитро йти — а ноги приросли. Чути: рубають лісі! Слухає: рубають! Дивиться — хмари немає, але жаю на Кадильній нема. Шукає його пильними, бистрими, гострими очима — немає!.. Тільки дуб, сам один.

Ходив Дмитро світами і не забув, що на Кадильній рубали ліс, але вперше тепер не в думках, а власними очима побачив голісіньке поле і зарідав, аж трусилась його голова.

Виростала в нього колись дочка Галя. Він любив її, бо вона дбала про нього, відгадувала його думки, жила для нього. Та взяла її смерть. Спускали її в домовині в могилу, він зарідав перед усім миром і не соромився. І тепер зарідав. Але в нього ще добрий син Микола, іще один син та дочка. А громадський ліс ворог вирубав — другий ліс не підростає. Нема другого лісу і не буде!

З жалем великим, з розпачем пустився Дмитро в село, як нараз заступив йому дорогу старий Лабендський, що запродав громадську землю ще лютішому вовкові, ніж він сам. Але його вовчий рід коренився у Вільхівцях. Іхав на коні, поруч з ним — гайдук.

— Чого на панську землю вступив? Гей, хаме! — крикнув Лабендський.

— Земля громадська, грабіжнику! — і собі крикнув Дмитро. — Наша правда, наше право.

— Земля — панська, — зареготав Лабендський і замахнувся гарапником, але тільки пришпорив коня і погнався.

— Ти ходив правди шукати? — зареготав і гайдук.

— Найду, вибору її, хоч би сам пропав!

— Вибореш правду, а право і земля панам! — гукнув дворак і замахнувся гарапником. Дмитро підбив йому руку, дворак сказав:

— То боротьба? Вступаєш у боротьбу?

— Боротьба, — відмовив Дмитро і пішов до дуба.

Такий був початок процесу, таке було віщування. Дмитро пригадав собі одне і друге, пригадав усі 27 років боротьби за громадське право і за правду.

Пригадав, подумав і пустився в село. Поки зайшов, снігом присипало сіряк і кучму. Злітав і сідав легкий, як далекий привіт від стуженого серця, як мрія про щастя.

2

Другого дня вранці, а то припадав Йордан, розійшла-ся по селу чутка, що на Долах з'явився хрест.

Тут, дивись, хазяйка в рантуху на голові, поки пішла до церкви, побігла на Доли. Звісно, побожна Улита поспішила туди перша, бо вона страх за хрестами, фігурами, всякими церковними речами. Інший знов не достояв до кінця утрени, бо саме почув від сусіда новину. Феська не обмовляла Хими, лише говорила про хрест.

Ще більше розворушились потойбічні. Випросили у капітана дозволу і прийшли до хреста з молитвою, як на прощу, і намовляли цьогобічних, щоб хрест доконче посвятити.

Під проводом попівської лизунки Улити пішли жінки до панотця. Але він, хоч побожний і святий, не квапився до священського діла. Казав, що хворий. Аж як Улита сказала людям, що треба скинутися «на боже», і коли зібрані мідяки поклала у панотця на стіл, тоді він узяв ризи і кропило і «хворий» пішов далі марнувати здоров'я. Після молебня читав іще акафісти, а Улита знову ходила збирати поміж людьми «на боже».

Хрест було посвячено, вільхівчани, зворушені, хвилювались. І тільки сховалися попівські сани на повороті, виступив Дмитро перед зібраними, і всі затихли. Не бачили його вже давно отак серед громади, а тепер він стояв перед ними. Не чули його слів відколи, а тепер він привітав громаду, оглянув усіх бистрим оком і почав говорити.

— Сталася тут така новина, що з'явився хрест на тім місці, де вже собі корчмар відгородив голоку на обійстя. Коли вже той хрест посвячений, то вже, либонь, не вирве його відси корчмар, ані війт не накаже присяжному, щоб цей хрест не стояв більше на цім місці.

— Ті кілочки дурно повбивані! — озвався першим Задорожний.

— Буде собі корчмар казитися, бо за кожний кілок, то «ходак» — ой, хотів я сказати: війт — випив кухоль пива, — додав Гавриленко.

А Дмитро говорив далі:

— Поспитайтеся тепер вїйта, чи ці Доли — то його власний город? Чи його нивка? Запитайтеся, чи він на те вїйтом, щоб громаді щось придбати, чи на те, щоб нас пустити з торбами?

— Хто би такого «ходака» питав? — крикнули.

— Треба, мусимо питати. Де вся челядь спить, там можна комусь на чужім обїйстю нишпорити, так як на своїм власнім. Ви терпіли ті кілочки, отут повбивані. Ні, ви навіть не пішли на Доли, не примітили тих кілочків, тому ваші Доли по пайці продає серед білого дня хто хоче. Нині затвердить рада одну продаж, завтра другу.

— Зараз ми за чуба притягнемо «ходака», най зубами видирає ці кілки! — крикнув Гавриленко.

— Обкопайте ж іще тепер шмат землі на Долах та й обсадїть деревами густо. А знаєте нащо?

— Нащо? — питали.

— На те, що кладовище собі тут зробите. Відміряйте кладовище, поки час, бо вїйт перепродасть усі Доли.

— Не сміє!

— Вже ви нам не кажїть за Доли, хто їх ще доторкнеться, то не буде живий! — гукнув Гавриленко.

— Нащо ви мені це кажете? Чи я продавав Доли корчмареві? Я вам лиш кажу, що вже ми маємо по павовиську закладати кладовище для наших поколінїв. А чому? Тому, що наша Кадильна в панських руках. П'ятнадцять рокїв тому подарував нам пан площу на нове кладовище, бо вже не було де хлопїв гребати, а тепер хлопи дарують панові Кадильну. Добре з нами обмінятися!

— Не дамо нікому, не дамо кривдити себе. Не буде кривди! — загув народ.

— А гляньте-но понад Стїнку. Там, над Данчицею, стоїть наш «вїчний» дуб на нашїй Кадильнїй. Погляньте, як він хитає верховїттям, як він простягає до нас гілля. Там був наш лїс, а де він тепер? Дуб вас питає, де той лїс?.. Ідете п'ять миль за дровами: один день там, один назад. А Кадильна, може, ближче була, і до Вїльшини чей ближче?

— Таж за Кадильну правуємося?

— Хто правується? Я один на ціле село, а Задорожний другий, що гроші дає, а Сава, оглядач, що мені помагав і заступився за мене перед громадою, то третїй. Голуб тепер тяжко заслаб, маю ще два-три приятелї. Гаври-

ленко ніколи не був мені ворогом, але, може, вам і ворогів назвати?

Було тихо.

— Вже хто правує, той правує,— кінчив Дмитро,— але яким правом має хто дарувати нашу Кадильну?

— Хто, кому дарує?

— Ви таку раду вибрали, що нині таку ухвалу робить. Чи ви знаєте, що діється в громаді? Роблять ухвалу, що вся громада зрікається Кадильної власне тепер, коли справа є в найвищим суді віденським і він останнє слово має сказати.

— Не сміють ухвали робити!

— Кажіть, чи без Долів є нам чого жити у Вільхівцях?

— Певне, що нема.

— А знаєте, чому у нас і Доли відбирають? Бо ми Кадильну випустили з рук. То вже гак все і всюди, що найтяжче, аби одно з рук пустити, то вже і друге втрайти! Як не хочете, щоби за Кадильною пішли Доли, то, поки час, бороніть Кадильну, не опускайте рук. А ні, то одного разу ви глянете, а тут, на Долах, або панська худоба пасеться, або корчмаря фільварок будується. Будуть вас діти і онуки добре споминати... Але що я вам за ваші діти виказую, коли ви за себе не дбаєте.

— Давай нам папір!

— Ано, до вїйта!

— Ано, до канцелярії!

— Ано, до канцелярії на раду!..

3

Дмитро вже п'ять днів лежав хворий. Відвідував його Василь Задорожний, піклувався ним громадський оглядач Сава Лоза, одноліток Дмитра.

Але в неділю не треба вже було напувати хворого чаєм гарячим. Обидва приятелі прийшли разом, а з ними ще й Голуб. Проте сумну вістку передати довелося Саві:

— І я гадав, і всі кажуть — ага! — почав дідок.— Тобі право, бо пан. Ти хлоп — тобі... о!

— А господи! Таж так,— доказав Дмитро,— тому двадцять сім років боремося з усіх сил і всіх достатків.

— Та що з того? — питав молодший за них, але теж припорошений сивиною, Голуб.— Мені уже руки в'януть.

Лежав я отак, як Дмитро, тільки не п'ять днів, а два місяці. Пригадав усе, як було від самого початку, і роздумував, що ж робити далі. А піднявся на ноги, почав землю топтати, та й кажу: руки зів'яли. Чого ж ти, коли двадцять сім років попливло зі Збручем і — нічого... Шкода, що я видужав.

— А я не слабував, — обізвався Задорожний. — Не хочу вмирати, не хочу мудрувати. Бо що зробити — коли б я тільки годен...

— А що сталося? Чого ви думні думки втратили, кумове? — спитав Дмитро.

— Вам ніхто ще не казав? — зацікавився Голуб. — Таж у церкві по казанні такої заспівав наш побожний, що най би було йому відняло мову.

— Співати й говорити — то ж попівське діло, — спиняв Голуба Дмитро, — орати, сіяти не піде.

— Але не його називається... Не він, — стогнав Сава, — не він, то віденський суд признав Кадильну ворогові.

— Піп признав чи суд признав? — з притиском спитав Дмитро.

— Надійшли папери з Відня, — аж зігнувся з болю старий.

Дмитро глянув на всіх по черзі, їх погляди підтверджували слова Сави, а від того — наче хтось ударив Дмитра по голові, а він сам — наче укусив заліза. Усі думки враз вилетіли з голови, а хоч вернулися... гули, як рій. Сперся він на стіл рукою, втупленими очима вдивився в яблуньку, що росла за вікном. Гості чекали кілька хвилин та й слідком за Савою вийшли один за одним. Задорожний — останній, з жалем у серці, неспокийний.

Параска, дружина Дмитрова, мала вже час звикнутися з його блуканнями і мовчанкою вдома, проте здивувалася тепер. Хворому поставила молока на скриню, що була в хаті замість стола. За якийсь час зайшла в хату вдруге — Дмитро сидів на покуті, спер голову на руки, насупив брови, дивився перед себе. Втретє зайшла Параска вже з кумою: він — голову на руки і спав, молоко в місці вихололо.

Постояли жінки, покрутилися по хаті, говорили голосно — він спав, але здригався і бурмотів. Дмитриха пішла на ніч до куми.

Другого дня Дмитро прочувався нерано і взяв себе на іспит:

— Крякали не раз і не два: орендар, ходак і побожний. До папа так: маєш папери? Не до тебе прислані. Ано, сюди!

Узувається Дмитро, а тут заходить присяжний, і від нього почув Дмитро, як усе сталося.

— Вчора возний з Гусятини приніс папери, вимагає підпису і печатки. Не вам казати,— продовжував присяжний,— що наш начальник кожного четверга бере печатку з собою та й іде до Демкового в Гусятині відписувати на пошту і до старости. Не хотів возний чекати до четверга. Отож ідіть до священика, най вам підпише і приб'є печатку від парафії.

— Маркотно, маркотно,— повторив Дмитро.— А піти треба.

Панотець лиш кілька років у них на парафії, а вже вимагає, щоб усі скорялися йому. Від першого дня. Ще на фірі сидів, а вже говорив, який порядок у нього має бути. Тепер братську касу взяв до себе і сам нею орудує. І це громаді дуже боліло. Та й не завжди можна було сказати, кому він ворог, а кому приятель.

4

Дмитро терпляче слухав панотцевої науки, що треба пильно вчаштати до церкви, але не чув її.

Аж дійшло до процесу. Тепер уже Дмитро збудився: живими очима глянув і став слухати. Почув, що процес програний, що найвищий суд, власне, сказав уже своє слово, що шкода було коштів на процес, що все пропало безповоротно.

Це Дмитра перемінило. Коли ж побачив жмут паперів, отже, щось реальне, крім слів,— весь зледенів. Виходить, усе правда. Ці папери відбирають у громади Кадильну. Мали б і йому відняти всю надію.

— А я наказував вам,— продовжував піп,— я відряджував від процесу. А ви його вели, хоч господь бог не може благословити ваших кроків через те, що ви дім божий минаєте.

— То ви казали і тепер кажете, щоб ворогові лишити нашу землю? — обрушився Дмитро.

— Він не ворог, він християнин, а Ісус Христос наказав навіть ворогів милувати.

— Чому ж пан не милує нас? — питає Дмитро. — Таж він учений і багач, а земля наша.

— То вже суд вам сказав, а я, яко отець духовний, кажу вам: трудися, учися, молися; хто заповіді божі сповняє, той у світі не загине. До церкви треба ходити і слова божого слухати. Наверніться до бога, і легко вам буде терпіти навіть кривди, а через те заслужите царство небесне. Коли ж далі будете слухати диявола, схочете процес далі вести, проти вашого отця духовного бунт зводити, то я мушу продовжувати з вами боротьбу з проповідниці, поки вас не зломлю.

— Усі нас ломлять, а хто ж з нами? — питає Дмитро. — Пан і суд ломлять, а ви також. І ви кажете, отче, що мене бог не благословить, але най би так хтось з тих побожних пішов би в право, чи він би що виборів?

— Я не можу, — казав піп, — мішатися в такі справи. До мене належить церква і парафія, маю за ваші душі дбати і провадити вас до царства небесного.

— Бувайте здорові, отче, я мушу йти боротися за землю, бо вона всіх нас годує і вас з нами... — вимовив Дмитро повагом, з досадою, а, йдучи додому, сам себе ганяв у думці, що так довго розмовляв з попом.

Через цю розмову з Дмитром дуже гаряче перемовився панотець зі своїм родичем, гімназистом, що проживав у нього.

— Піп повинен займатися громадськими справами, — говорив той, — інакше він дурно хліб їсть; адже піп із мужика живе, чи так? І як же може хоч трохи розумніший чоловік відмовити поради мужиків?

— Про це, — відповів панотець, — тобі рано ще і думати, і говорити. Перше книжки пильнуй і вже хоч цього року склади останній іспит, коли минулого року не здав.

— Іспит можемо облишити, але щодо попів, то поясніть: пускаєте мужика самопас, а хотів би хто інший працювати з ним, тоді ви громи кидаєте! Проти ворогів народу ви тих громів не маєте...

— Я тобі раз казав, що ми не попи, а священики.

— Це справи не міняє, — запалювався юнак. — Ти, священику, умиваєш руки від світської суєти, коли тобі вигідно, зате іншого разу мішаєшся і служиш ворогам народу.

Панотець вибіг до своєї канцелярії, бо там хтось закашляв.

Тоді молодий гімназист пішов у село. А що Дмитро

не сходив йому з думки, юнак розпитав людей про його хату і, прямуючи до нього, роздумував, чи може, та й яку, подати йому пораду й розраду?

Недосвідчений, але щирий хлопець знав у сусідстві великого «патріота», що виступав кандидатом у різних повітах і при різних виборах і кожного разу «з моральним успіхом» провалювався.

Коли б не мусив гімназист завтра ранком від'їздити у Станіслав, він разом з Дмитром поїхав би до «патріота». А так він тільки листа напише. О, цей «патріот», розглянувши справи села, візьме під свою опіку безпомічних вільхівчан і буде їх рятувати. На те ж він і проводир у повіті, той гарячий народолобець. Треба лиш точно описати справу.

І юнак уже складав у голові листа.

А Дмитра потішав, як міг. Був би в руку його поцілував, як батька, і душу свою віддав би йому, але дідо наче й не слухав і кивав лише головою або відповідав короткими зауваженнями, які сяк і так можна було зрозуміти. Правда, що суперечки не було, Дмитро потакував усе, але холодно ставився до панотцевого родича... А все ж порозумілися на тому, що Дмитро згодився йти до «патріота», узявши від «панича» листа.

Невдовзі юнак приніс того листа. А написав його кров'ю молодечого серця.

Дмитро аж тоді спам'ятався, коли залишився сам у хаті, розгорнув жмут паперів, розклав на скрині і якийсь дух повіяв від них.

Заклавши руки за спину, Дмитро пустився ходити по хаті та й розмовляти з власними думками: «Каже панич, коли б це була його власна земля, то він хоч і зараз дав би її нам. Не дав би, очевидно, вже тоді, як вуса виростуть під носом. Дав би, кажеш?.. Але нащо ж нам дарованого, коли то земля наша, тільки не наше право!.. Йти з листом? А чи можна їм вірити? На цьому «патріотіві» панський одяг, а дайте ж ви мені вже спокій з тими сурдугами! І наш пан у сурдугі, і суддя в сурдугі. Згадаю, що нас болить, яка наша кривда, а що все від тих сурдугів, то серце мало не тріснеться...»

А тут папери лежать на скрині і тягнуть Дмитра до себе... Ті папери, що в них запропашена доля громади... В них ціле життя Дмитрове...

Став перекладати жмут за жмутом на одну, на другу, на третю купу.

Хоч не розбере в них ні словечка, та тямить, коли який аркушик прийшов, з якими печатками, у якому стані був тоді процес... За кожную гербову марку, за кожную літеру — а тут літер — тисячі! — платилося гроші, гроші...

Ціла історія процесу перед ним розгорнулася: довга історія цієї боротьби за свою землю. Тривоги і надії...

Море літер розрухалось, набрало життя, зелений гай зашумів, і дуб-велетень привітно зняв високе верховіття... Піти б на Доли, на Данчицю, лягти б під дубом!.. А темна ніч підкрадається слідом за тінню тихо, лячно.

Не попростує на Кадильну, щоб глянути оком на цю землю, на яку втратили право. Тепер вона вже панська, і всі кажуть: «пропало, та й годі!..» Вдарив йому в серце такий непереможний жаль, такий біль і смуток!

Не спиться Дмитрові вночі. І півні вже піють, а він качається. Може, і спить, так як із-за сьомої гори дзвін чути, але що то за такий сон, що все чуєш і безперестанку роздумуєш.

На світанку заснув міцніше, тільки ж той сон не покріпив його.

Та хоч який утомлений, почав Дмитро збиратися до «патріота». А дорога стелилася неблизька для старих ніг.

5

Той «патріот», Іван Борисикевич, уже до решти переживав у селі Увисла Гусятинського повіту в мурованому дворикі свою славу і пошану. По освіті юрист, міг і повинен був розгорнути живу політичну діяльність. Доки Галичиною правили австрійські губернатори, зараз-таки на повороті до нової епохи, в бурхливому 1848 році, Борисикевич був обраний депутатом до революційного сейму, що схвалив конституцію. Бувши замісником голови Головної руської (української) ради, він дав почин до відомого з'їзду українських учених у 1848 році. Але ж у 1867 році австрійський цісар зрадив галицьких русинів, віддав український народ польським панам і шляхті. Борисикевич не зважився тоді спертися на українські маси і виступити на боротьбу. Не хотів теж потрапити

у круті політичні шахрайства. Віддали ж себе одні русини російському цареві на підніжок, другі дурили себе, що роблять угоду з польською шляхтою. А Борискевич замкнувся у своєму мурованому дворіку. Дозволив, щоправда, виставити свою кандидатуру при других і третіх виборах, але провалився. Тепер уже вліз у свою шкаралу, як той слимак. Але слимак пускає клей, «патріот» замість такого клею пускав до своїх слів щоразу більше і більше жовчі. До слів, не до праці, адже тільки говорив, нарікаючи, критикуючи,— не дуже влучно, бо з особистого становища виходив.

До нього направив гімназист Дмитра, бо вичитав прізвище Борискевича в якомусь часописі.

В той день, коли вільхівчанин завітав до Увесли, у «патріота» були гості — довелося Дмитрові заночувати.

Другого дня, вже нерано, стрівся з господарем у передпокої. Хотів господар полагодити діло з гостем зразу. Однак з'явилася перешкода. У кімнату годі було покликати Дмитра, бо мав заболочені чоботи, а коли хотів панок вислухати його просто в передпокої, виявилось, що треба папери читати і часу багато стратити. Через те відклали справу на опісля.

Мусив Дмитро прождати кілька годин і доволі мав часу обчистити чоботи. А за тою роботою мав час і філософувати. Не так-то давно він разом із приятелями своїми розбирав одного разу питання: пощо мужик живе на світі... «Щоб пити!» — крикнув Кінаш. «Мужик має стусани брати»,— сказав песиміст Пилип і захмарився. «Книжник» і радикал Сенько Галюта казав, що «мужик, як і всяка людина, має боротися за правду». Коли дійшло до «мудрагеля» Гавриленка, він — як звичайно — усміхнувся та й каже: «Мужик на те живе, щоб дождати».

Тепер признавав Дмитро, що Гавриленко з них усіх найбільшу сказав правду. Обчистивши чоботи і сидючи, нудьгуючи без діла, він пригадував, як часто мужик, не вмюючи потрапити на пору або уступаючи перед сурдутовими, мусить дождати по урядах, у пана, на торзі...

Дожидав Дмитро. Але й це дождання не минуло гладко: поки умовився з панком, зчинилась між ними сварка. Бо Дмитрові заболочені чоботи — це чимале горе, але ж іще більший клопіт стався від того, що вели-

кий «патріот» не був депутатом, послом. Почувши лиш, у чому справа, зараз же накинувся на Дмитра.

— Ви до мене знаєте дорогу? — випоминав.— Хочете мати свого оборонця, то вибирайте ж його до сейму послом, а тепер ідіть собі до свого посла.

Цей «патріот» кожного селянина, що приходив до нього з якоюсь справою, заохочував таким способом обирати русинських послів. Зараз, побачивши величезний жмут паперів, пообіцяв, що розгляне їх пополудні.

А як прийшло до розмови пополудні, уже був пан Борискевич якийсь ласкавіший. Але згадав про свою народовецьку політичну партію, а тоді Дмитро відповів йому:

— Така, пане, повинна бути партія, щоби мужика боронила, до такої партії то я би сам казав, щоб зараз усі хлопи записалися. Але так, як тепер... Нібито руський посол зараз спасе нас?

— Чого ж ви хочете, властиво? — перебив його панок, почувуючи якусь образу у тих словах Дмитрових.

— Зараз, пане. Як ще тільки почався наш процес, був з нашого повіту суддя руським послом у Відні, але гадаєте, що він нам що поміг? А як ми мали справу з російським поміщиком і я був у Відні, то, вірте мені, що в парламенті якийсь чех чіпав міністра і промовляв за нашим селом. І скажу ще: тепер у нас у селі є такі цікаві радикали, що по вічах їздять, і по газетах раз у раз читають, і все кажуть: сіль буде задурно, податки будуть зменшені, рогатки не буде на цісарській дорозі... Але де-де! Чули-сьмо: є руський посол і там, але митник стоїть на рогатці і бере з нас, кишеню набиває, а податки щораз більшають: солі для худібки не дають, ба й пасовиська від громад відбирають, не те щоб іще солі піддавати.

— О, ви десь довгий час уже не мали до кого вибалакатися. Дайте-но папери, свате, давайте, бо щось їх там багато є.

Дмитро подав папери і нагадав собі за паничів лист. Подав і його зараз, але «патріот», прочитавши листа, лиш усміхнувся у вуса і кинув його у кіш.

Узявся до паперів, а розглянувши їх, аж у долоні сплеснув і руки заломив.

— І я,— каже,— нічого вам тут не поможу. Яку я вам раду можу тепер дати? Було б прийти, коли був іще час на те, я міг вам адвоката доброго вказати.

— Радьте, пане! На ваших руках тепер добро цілої громади. Як правда за нами, то що тут має важити добрий чи поганий адвокат?

— Ей,— каже,— ви темні селяни, справи не розумієте. Адвокат не дав би вам легковажити діло: ви на термінах не все ставали, не те робили ваші несовісні адвокати, а тепер процес проганий, і амінь!..

— Пане добродію, а ви слухайте, що я вам скажу: то з діда-прадіда наша, ця Кадильна. Таж громада гайового оплачувала. Той гайок був повище Данчиці, сама Данчиця ще й тепер заросла хащами, і вона донині наша. Під Данчицею закручуються Доли разом із Збручем і обперізують Данчицю — Данчиця наша, Доли наші, а на нашій Кадильній Данчиці панський ліс? Таж хлоп своїм розумом зрозумів би, що так не може бути... За давнім громадським лісом тягнеться попівська царина і громадський старий цвинтар, за старим — новий і дорога, і Вільшанецька границя, а направо знов польова дорога. Таж питайте в цілім селі, вам кожен повість одне... «Наше та й наше». Навіть орендар так скаже, навіть сам пан на сповіді то признається, що ліс був громадський. А я то вже голову собі дам врубати, бо мої татуньо то ж не панським, а громадським побережником були, і я в них у лісі зріс.

— Ох, най буде, я вам вірю, але що ж я вам пораджу? Від комісій перейшло до мішаного суду. В суді програна справа, а поза судом права вже нема!

— Пане добродію, таже священник мав у нас, у громадським лісі випас і дрова діставав з громадського лісу, а як пан зрабував нас, то небіжчик, старі панотець, позивалися і виграли в суді. Ая, таж дістає і теперішній піп з панської Вільшини паливо, відколи не стало Кадильної, і пасе вісім штук у Вільшині. А перше від нас тее мав; таж то в книжки заглянути, хто по книгах читати знає.

— Чоловіче добрий,— перебив йому «патріот»,— дайте ж мені нарешті спокій! Я від вас лісу не взяв, і я не присуджу вам ні землі, ні вашого права. Я кажу, що справа програна, а самі ви собі винні, бо добрий адвокат був би добру справу провадив до доброго кінця. Тепер адвокат уже не торкнеться такої справи, що вже програна в найвищому суді.

Постояв Дмитро хвилину, подумав, почекав, але почув

Іще раз те саме: «Помогти не можу вам ніяк, а пораджу одне: махніть рукою!»

Пішов Дмитро до свого села.

Пішов зі своєю непереможною журбою і наче раз у раз чув: «Махніть рукою!» Ніби хтось вимовляв їх, ці слова.

Порозкладав він на скрині усі папери рядом і задумався, а море кучерявих літер розрухалось, загойдалось, замерехтіло верховіттям густого зеленого гаю, зашуміло жовтим колоссям пшениці-банатки.

Піти б на Доли...

А поле на Кадильній і Данчиця чорною хмарою суму повіті. Туман розстелився на всіх Долах і пнувся по Стінці на Данчицю, вгору. З тієї тьми продирається, мов стріла: «Махніть рукою!»

Дмитро всією душею протестує:

«Нізащо, ніколи не махну рукою!»

6

Вже пропливло води в Збручі немало, відколи принесли Дмитрові папери, і всі вже знали, що в цих паперах написано, а Дмитро не показувався на очі ані громаді, ані тим, що за час процесу допомагали йому. Але треба ж було поговорити з друзями. От і попросив він оглядача Саву і Василя Задорожного. Ці закликали Процика. Старого Голуба вже не стало — недавно несподівано помер. Отже, вони втрьох ішли до Дмитра. Кінаш стрів їх на дорозі і, коли тільки глянув на Процика, зразу догадався, що йдуть на раду, та й приєднався до них. І Гавриленко Іван, який завжди знав, що в селі діється, теж прийшов некликаний.

— Слава Ісусу!

— Вовіки. Гості до нас!

— Ой, такі гості!.. Дякувать, що вітаєте! Здорові будемо, куме, моцні?

— Здоров до якогось часу. А з вами як?

— І в мене так.

— Челядь і худібка тримається?

— Тримається з волі божої.

Поки вони вітались і забавлялись чемними словами, гостинна Дмитриха внесла нецьки з борошном. Бараболя

була вже приставлена до вогню, і полум'я лизало горнець то з одного, то з другого боку, уже й вода шипіла та й пінилася. Свої були б їли бараболю «в мундирах», але гостей ради узялася газдиня до вареників, розкачала тісто і пом'яла бульбу. Робила мовчки, сповняла свій обов'язок. Коли гості увійшли в хату, віталися з нею також і кожний однаково запитував її про здоров'я, кожному однаково відповідала, але далі не займали її, і вона не мішалася до чоловіків з такою байдужістю, наче розмова гостей її нітрохи не обходила.

Зрештою, чула вона вже, що процес закінчений. Мусила чути, бо вже всі на селі про це знали, а мусила тим займатися, бо з процесом кожний зв'язував зразу ім'я Галюти. Та вона з закінчення процесу і справи лише радіти могла: обридло ж їй самій одній сидіти в хаті! Правда, хоч і був Дмитро вдома, то від нього не мала вона відряди: ні бесіди, ні розмови, але все ж він сам уже і коровицю обійде, і води наносить, і поліно перерубає, і вже скорше всяка біда приткнеться до його, а не до її голови. Все він газда в хаті. Нехай буде, що він не обізветься, але не так уже досадно, як тоді, коли піде з села.

Це вона знала і не дуже прислухалася до розмови: у неї була друга журба на умі. Було дві журби.

Боліло їй, що священник погрожував за Дмитрові гріхи відмовити їй в останній прислузі. Усе за той частокіл! «Правда, вся громада Дмитра тоді похвалила, але я не буду мати християнського похорону, бо піп три служби божі завдав!.. На одну з тяжкою бідою вже стягнулася, а на решту ніяк не годна».

А може, така сильна? Де там! У грудях щось грає, і на крижі недужа — смерть за плечима! Куди ходить, то про ті дві служби божі не перестає думати та й журитися ними.

А тепер іще новий клопіт. Їх сват, Федь Нетрепко, вмирає і не хоче нічого відказати дочці Марині, поки Дмитро не скаже, скільки вділить своєму синові. Вони відвінували свого Максима, а сват відвінував свою Марину, але їх молодший син, Микола, помер, і тепер Дмитро не має вже для кого тримати поле і хату. Повинен обділити по рівній частині Максима і найстаршу доньку Феврону, що віддалася до Кільшанців... Ба, коли кажуть, що у нього боргів, як волосся на голові, і поле буде судом спродане за ці борги. Зберігав він поле для

свого Миколи і хату хотів йому лишити, а старшого відсунув набік, бо не був з ним у згоді. Йй, Парасці, якось старший краще годився, йому ж — Микола: за те, що був тихий, до книжок цікавий і на музики не ходив. Тужив за ним старий, як він помер, прийшовши з війська. Най Микола з богом спочиває, але коли його не стало, то певне, що маєток повинен тепер припасти Максимові і Февронії.

Ніколи не сміла вона питати Дмитра про це, бо своєї материзни мала чвертку на кільшанецьких полях, і Дмитро до тої чвертки не втиркався, але тепер умирає сват, збирається відказати своє майно, і діти ось бігають до неї раз у раз та й спокою не дають, щоб старого підмовляла... Підмовляти! Боже милий! Та чи така скала послухає кого? Він усе дбав за неї, не може на нього жалітися: одєжини він собі не справить, а їй справляє: вона вже стара і не в голові їй прибиратися, то потайки десь онуці, десь синові й виносить потроху багатство. Але не послухав би її ні в чому, хоч би гинула на очах...

Так вона розважала своє горе, а чоловіки забавлялися далі.

— Коли то погода настане? Дощ та й дощ, вже й забули, як сонце на небі світить,— зажурився Процик.

— Земля намокла ще від розтаю, а тепер сльота. Коли то плуги на поле підуть! — додав Василь.

— На Кадильну! — сказав Дмитро і збілів. Догадалися всі, а Гавриленко кинув:

— Підуть, куме, підуть і Кадильну нам також зорють, виручать нас. Усе на світі має скінчитися, то колись і дощ до краплі вилетється з неба.

Дмитро мовчав, похнюпившись, і всі мовчали, поки не вготив Кінаш:

— Взяти камінь, кинути у Збруч, та й амінь.

— І хто його знав, що так скінчиться?

— А я знав,— дразнив Гавриленко.

— Чому ж не сказати нам? Були б ми не коштулися.

— Говорить своє!

— І що тепер робити? Що діяти? — клопотався балакучий Василь.— Таж знаєте, що громада має ще силу коштів платити.

— Що робити? — відповів Гавриленко,— а от вечеряти і йти спати, а прийде колись возний, то дасте — скільки там впаде на нумер. А не дасте, то забере кожуха, та й так скінчиться.

Він умисне згадав вечерю, бо Параска кидала вареники в окріп, а з другого горщика вже виймала готові.

Кінаш не втерпів і склався з Василем, обидва кинули гроші в шапку, а Кінаш подзвонив мідяками і поклав шапку на скриню перед Савою.

— Ей, хочеться вам! — боронився Процик, але вже витягав капшук і шукав за мідяками. Довго нишпорив, чого не діставало, позичив у Гавриленка, а тоді вже і господареві, та й оглядачеві не лишилося нічого, як пристати до гурту. Вони й кинули мовчки по кілька шагів.

— А я вже пам'ятаю такий рік,— почав наново Задорожний, бо вже бажав вичерпати тему погоди,— такий рік пам'ятаю, що одинадцятого дня по стрітенню сіяли люди в полі.

— Овва?

— Ая, таж кум Дмитро, кум Сава то будуть ліпше знати, ніж я...

Обидва куми не перечили, а Василь розказував далі:

— Зараз по стрітенню потепліло скоро, дерева почали розпускатися, жайворонки співають, треба йти з плугами...

— Але потім сніг упав іще?

— Та певне, що впав, але не пошкодив: такі красні ярі жита вдались. Озимину косили. Але що! На всяке збіжжя той рік був добрий, а гречки так цвіли, що не пам'ятаю вже таких більше.

— Цього року так не буде? — спитав Гавриленко, але таким насмішкуватим голосом, що всі презирнулись, а Василь образився:

— Бреши сам! — буркнув.

— Не буду брехати,— жартував Гавриленко,— бо маю ще зуби, а зуби маю на те, щоб ними їсти.

Він був голодний і ненаситний, а тут і прийшла страва на стіл. Приємна пара підіймалася з миски, розходилася коло скрині і йшла просто в ніс ласого Гавриленка, і лиш не було кому підняти його на сміх, тим більше, що запах святкової для них страви кожного приємно лоскотав, і тільки Дмитриха, як хазяйка, знала, що, може, й не доведеться їй вареника з'їсти. Коли не лишать гості, то й не з'їсть. Але вона знала свій обов'язок, пішла в кут, коло мисника ніби поралась, а властиво — дожидала тільки, коли церемонно гостей припрошувати до страви.

Господарем до чарки виступив Кінаш. Налив у чарку

сивухи, насипав трохи солі, а більше перцю, сплюнув разів зо два чи зо три і очима вже пив горілку. Але насправді він її колотив іще ножиком, щоб розмішати перець, нарешті підніс келих, пригубив, зблід трохи на виду, втягнув у себе дух і влив напій просто в горло, а тоді зітхнув і ще раз сплюнув. Інші не були вже такі вибагливі і ковтали сивуху без перцю, хіба що спльовували і приказували. Дмитро і Сава не хотіли пити, а Параска випила і стала припрошувати до вареників.

— Кусайте, їжте, прошу, їжте. Та, видко, я не вмію варити? — підлещувалась.

— Хто вам казав?

— А от не їсте, видко, не смачні та й недобре зварені?

— Ей, ще би могла до вас професорка за кухарку згодитися,— відповів Кінаш і глипнув на плящину. Він не пив багато — три чарки. Сміялися з нього, що першу пив з великим смаком, другою поправляв, третю спорожняв лише для годиться, але, коби здоров, і вполудні і ввечері повторяв свою троїсту.

Між тим Гавриленко, що уминав вареники з миски, почав далі прихвалювати Параску:

— Ото вареник! Сам у рот плигає... Я, розумієте, гадав: може, тут сир, може, тут закришка?.. А то, бач, гола бульба, а який вареник смачний. То вже раз варити вмієте!

— То їжте ж, коли такі смачні, прошу!.. Ну, а ви, куме Василю, то хіба не любите вареників, що не їсте? — просила Задорожного господиня.

— Я не люблю? Га-га!.. Таж я б вам за варениками до Гусятина на ярмарок біг... ге-ге!..

— То їжте ж, просимо!

Їли і переставали, а тоді припрошувала їх знову. Але треба було ще хвалити Дмитриху, і це знов робили три веселіші з-поміж гостей, бо Сава не мав легкої вимови і був застарий, а Процик, хоч молодий, та їв мало, бо дожидав «наради».

— Але хлопіві,— почав Гавриленко,— їсти вареники в тяжкий передновок, то хіба у гостях, та й ще в такої славної господині, як матуся Дмитриха.

— Аби-сьте знали, що таки мало в кого напитаєте,— додав Василь.— Чому? Є у багачів, але ті нам не дадуть. Ні гостям, ні собі, аж змарнується. А кума Дмитриха то для гостей ховають.

— Бракує там сала...— вибачалася хазяйка.

— А от сплила з них юшечка,— казав Гавриленко,— а по юшечці жовті кульки плавають: буде з нас доста.— І, щоб мати нагоду добутися до жиру, перекинув миску: хай юшка підплине — і всі її побачать. Але ж, як тільки наплило її трохи, Гавриленко вмочив вареник і облизав пальці.

Кінаш не обзивався, бо бажав повторити першу порцію. Але купили замало горілки — дали по чотири крейцери — і не було чим ділитися; отже, випили по неповній утрьох, задуманого Процика обминули, а вгостили господиню.

— За нашу хлопську біду п'ємо,— почав знову Гавриленко примовляти до чарки,— а за панське царство небесне в котлі при вогні.

— То вас-таки варто лаяти пияками, коли така у вас примовка при чарці.

— Най собі лають! — жартував Гавриленко.— Хлоп своє тут вип'є, а для панів і попів кипить чорна в котлах. А вже я волю горілку, ніж смолу.

— Буцімто він там не буде! — моргнув Кінаш і з досадою глянув на порожню чарку, відсуваючи її вбік.

— Та певне, що буде, бо хлоп до неба не піде,— мовив Пилип.

— Хіба не піде?

— Най би й пішов, то втече звідти, бо що він там почне зі святими? А так уже в пеклі то огонь пали, то воду носи, то дрова вози... Я б Дмитра зараз взяв за фірмана в пеклі, щоби старого Лабендського запряг та й дрова возив. Цілу Кадильну, скільки дров було, мусив би Лабендський сам вивезти.

Зглянулися здивовані на Гавриленка. Хоч він і звертав розмову на ту справу, задля якої зійшлися, але кепкування із господаря дуже їм не сподобалось. Відомо, Гавриленкові все можна, проте Сава обрушився.

Оглядач скартав Івана:

— Буде Лабендському, називається... А чого кума Дмитра чіпати? Всі ми під богом.

— А хлоп під паном,— не змовчав Гавриленко.

— І корчмарем,— докинув Кінаш, а у Процика засвітилися очі, бо гадав, що вже розпочнеться нарада, така, як на вічах.

— Не має хлоп ні щастя, ні права, ні конституції,— вихопився Процик, щоб почати політичну дискусію.

— Як заець хвоста! — спинив його Гавриленко, бо Проциків рід прозивали також зайцями. І продовжував:

— Добре кажете: хлоп має душу, а пан має Кадильну.

Дмитро досі мовчав. Як тільки ішла бесіда про поважні речі, він завжди так робив, що давав виговоритися іншим, якщо треба було, тоді одного зганить, другому признає і скаже своє. Тепер він говорив:

— Ми знаємо своє право. Навіть чужі кажуть: «Ваша правда, але нема того суду, щоб присудив вам право». А чому? Бо треба було правотарів і адвокатів, щоб нашу правду за вуха витягали. Коли так, ще й я до адвокатів піду. Коби лиш не до попів і не до «патріотів». Піп зараз про церкву, а «патріот» своє. А я скажу: наша правда і наше право! І я цієї думки не спродам за маетки з цілого світу. Ви, приятелі мої,— кінчив Дмитро,— пождіть ще трохи, коли ждали довше. Зробимо, що треба, але знаю, що не махнемо рукою!..

— Чому не махнемо? — зірвався Гавриленко.— Махнемо, але в руці буде щось тяжке або гостре!

— Гей, Іване!.. називається...— спиняв Сава.

— Байка се говорить, хліб се їсть,— процідив Кінаш.

— І горілка п'ється,— втяв Гавриленко.

— А на вітер не говорити, Іване,— спокійно перебив Дмитро.

— Що ви кажете і як вас розуміти? — дивувався Процик.

— Так розуміти, що правда — то велика річ. Нині не дають їй права, а завтра дадуть,— відповів Дмитро.— Треба вимагати. А проти нашої сили вони мають більшу.

— То загинати? — розсміявся Іван.— Ні, у нас більше плугів, ніж на фільварку. Сонце блисне, Дмитро свиснуть — і до полудня Кадильна поорана.

— Словом і пером треба ще добиватися, Іване,— повторив Дмитро.— І тут я наложу головою. Силу свою пани об'єднали в уряді і в жандармах. Та настав час і нам гуртом постояти за себе!..

На цьому закінчилася гостина у Дмитра Галюти.

7

Вибрався Дмитро до адвокатів. Пішов аж у третій повіт, де був такий адвокат, що навіть для своєї «вітчизни» вигадав якусь газету, але й відтіль мусив чоловік сумний вертатися до своїх Вільхівців.

Та ще прийшов час роботи в полі: повіяв вітер від південного заходу, сонце блиснуло, і земля через дві доби обсохла, і нивки зарοїлися від хліборобів.

А Кадильна! І Кадильну зоре, обсіє пан... Ударить остання година для громади, а тут попи, «патріоти» і адвокати кажуть зрєктися своєї землі. Не зрікаються своїх домиків, своїх пенсій, тільки хлоп має зрєктися своєї землі.

Поспішав до свого села і стрічав на полях орачів та сівачів. Здоровкався з ними, кричав до них «помагай біг», а думав про Кадильну, і зараз згадалася йому грозьба Гавриленка, що досить навіть півдня — і той лан селом буде зорано. Щось його сіпало за серце і спокій відбирало...

І справдилося. Настав великий неспокій у селі: пішла Вільхівцями чутка, що суд Кадильну присудив тому, хто її навесні перший зоре, а піп у церкві навмисне інакше проголошує для того, щоб людей занепокоїти, а пан чимскоріше пустить плуги і лан забере... Отже, завтра рано рухнуть хлопські плуги на Кадильну і зачнуть орати.

Вже завтра вранці!..

Пізнав Дмитро роботу Гавриленка, бо ніхто ж другий не вмів розсівати всякі вісті по селу так, як Іван. І Дмитро сам до нього звернувся, коли треба було розпустити вість, що значить хрест на Долах. Тоді придалося, тепер інша справа. Але ж... Попробував би зігнати плуги з поля, то що натомість скаже плугатарям? Може, скаже «махніть рукою»? Так сказав «патріот» і «приятель» селянина, але не повторить тих слів Дмитро. Та й Гавриленко сказав: «Тримайте щось тяжкого в руці і так замахніться...»

Не спалося Дмитрові; як гасли зорі, він пішов на Доли і з Долів піднявся на Кадильну. Вступав на лан поволі, а сонце заясніло вже срібним блиском над Україною, і миттю його проміння стрілило на Кадильну, де вже стояли плугатарі. Вірний приятель рільника, жайворонок, підбився вгору, завис у повітрі і благословив їх на працю, вже і голодний бузько прилетів із села і дожидавав ловів.

Ще хвилина, і сонячне світло ринуло з розгону на рівнину і швидко розіллалося хвилею по лану. Ратаї тільки того ждали, і зараз почулося: «Гей, сірий, гей!» — і перший плугатар почав обертати леміш.

Дмитра нагло сіпнуло щось за серце. Шістнадцять плугів стояло на лану, найповажніші газди держать чепіги у досвідчених руках. Вони ждали сходу сонця, щоб почати одвічну роботу на батьківській ниві. На тій ниві, що стільки років була в неволі, стільки років стогнала, бідна, під залізними панськими плугами, аж цієї весни її власні сини прийшли сповнити свій обов'язок і просити у неї зерна на осінь. Вона їм дасть зерна, дасть по сто зерен за кожний крок робітника на ниві. Підіймається з неї легка пара високо вгору. Нива промовляє. Мило їй дати груди свої краяти хлопським ралам: «Я ждала й ждала. Як довго. А ви тільки нині появились!»

Якийсь жар обхопив нараз серця у них усіх, якісь невидимі нитки з'єднали Дмитра і шістнадцять плугатарів; він знав, що всі вони сини тієї бідної ниви хлопської, її раби і пани, що всі вони рідні брати, биті однією ворожою рукою, а будуть хазяями в своїй хаті, що всі вони одна душа в одному тілі, і він крикнув привіт своїм братам-рільникам.

Легіт весни чарував, пронизував груди і гладив болючу душу. Вільхівчани поздоровили Дмитра, бо не тільки сходу сонця, але й його дожидали. Віддали йому перший плуг, кожний обернув леміш, і з усіх грудей вирвалося: «Боже помагай!» Познімали кучми з голів, а мозолями вкриті руки поклали знак хреста на грудах...

Під Дмитровими руками закріїв плуг першу скибу. Всі плуги пороли землю, а плугатарям було легко на серці.

Робили своє діло, орали свою землю, не чужу; свою рідну, споконвічну, батьківську ниву, викуплену з неволі жертвами бідноти і боротьбою хлопа Дмитра.

Але Дмитро не мав великої сили: пройшов півтора загону і ослаб. Коло серця його стискало, шуміло в голові, і руки тряслися. Ще трохи правив лемешем та й передав його першому орачеві, а сам пішов припочити під дубом.

«Вічний» дуб серед розбудженої до життя природи стояв суворий і мовчазний, наче той обережний досвідчений дід, що з першим подихом весни не хоче скидати кожууха.

Плуги орали лан, Дмитро сидів на колоді під дубом і, доглядаючи святої справи, вслухався в шум дубових безлистих віток... І ще більший спокій і вдоволення сплило на його душу, він сам увірував тепер, що трудна

справа нарешті розв'язана, що по довгих-довгих стражданнях може вже заспокоїти себе.

Але тільки перейшли плуги загін, як від двору примчав на коні економ. Очевидно, пан був попереджений, бо економ похвалився, що жандарми уже вдорозі, а він повинен тільки заявити вільхівчанам: хай знають, що орють чужу землю...

І від'їхав.

Вони чужу землю орють! Хай той заволока, панський слуга, скаже Дмитрові, що він 65 років тому назад не сидів під тим самим дубом і що довкола того дуба не був громадський гайок... Що з таким говорити? Дмитро й не говорив нічого, лише сплюнув згїрдно йому під ноги і відвернувся від посіпаки.

Сонце підбивалося вгору; пильніші жінки принесли вже чоловікам обід, як з двору посунуло сім жандармів і кілька посіпак із паном та з паничем, а від села надходив із присяжним війт і один жандарм попереду юрби народу. Війт і жандарм спиняли їх і відгороджувалися. Але хто не ішов за ними, той забігав збоку: кілька чоловік йшли через кладовище, інші через попівське поле, а тут знову купка жінок пробиралася Данчицею, а всі виринали на Кадильній.

Жандарми всю цю подію вважали бунтом, а щоб вона бунтом справді не стала, наказали людям миттю їхати з плугами додому, а всім, хто прийшов, виступити за межу Кадильної. Але ще не скінчив один кричати, як уже вахмістр Паньків, що стояв дотепер збоку і для забавки собі прицілявся то до одного, то до другого з-поміж людей, кивнув рукою — і двірська челядь кинулася випрягати воли з людських плугів.

Господарі стали лавою і відкинули наймитів без бійки. За той час виступив Дмитро наперед, наблизився до коменданта ворожого табору і сказав до озброєних:

— Ви, жандарми, йдїть собі. Ми оремо власний лан.

Жандарми і далі стояли вишикувані, сім їх стояло, як сім стовпів. Комендант відразу прибрав воєнну поставу: витяг годинника з кишені, і поки вільхівчани шамоталися з двірською челяддю, він дав їм наказ вгамуватися. А дав їм на це десять хвилин часу. Він кричав голосно, серед бійки вільхівчани його не чули, але тепер буде вже вирішувати стрїлка на годиннику.

Коли минуло п'ять хвилин на годиннику, наказав жандармам зарядити гвери. Затвори клацнули, потім знову

затріснулися голосно, і вже життя громадян залежало від одного слова того жандарма, що в Гусятині колись водив дівок для панків по гостиницях, потім відслужив три роки у війську і вже носить на обшивці відзнаку сержанта в нагороду за свою «енергію»... То був Паньків, ледащо із сусіднього села.

Він як не прицілявся до людей, то споглядав на годинник. А на тім годиннику стрілка підкидається в спазмах кругом і вже добігає до закресленої границі між життям і смертю. На Кадильній стало так тихо, як у гробі... Від жандармів, від їхньої сталі посувався мороз; він узяв Дмитра за плечі, обернув його і тручав назад до вільхівчан.

По землі пересунулася тінь від хмарки на небі. Слідом за нею надлетіла з Вільшини нова хмара — це гайвороння потяглось понад Кадильну.

Паньків націлився на жінок.

— Ми не пси,— крикнув Дмитро.— Не лякай нас, посіпако, бо тобі не вільно стріляти в нас.

І з тим словом виступив наперед, а Паньків ще раз поглянув на годинник. Хвилину дивився, сховав його і підняв руку вгору.

Що ж це? Три блискавки? Але від блискавки робиться ясно; а від цих потемніло в очах.

І Дмитро теж бачив блискавки, але раніше ще бачив блискучі стволи, вони подвоїлись, потроїлись, і мороз обдав його по спині. Проте стояв рівний, як свічка, що її мали гасити. Пролунали два постріли один за одним, і Дмитро повалився, як сніп.

Від пострілу впала вільхівчанам плахта з очей, уступила якась перегорода. Лава сунеться вперед, сунеться сила наосліп; пролунало ще вісім пострілів, простір між таборами змалів, зник, нема його. Змішалися селяни, жандарми, челядь. Дихають, сопуть, стогнуть. Земля гуде. Шамотня, боротьба. Лінія хитається, земля дудонить. Лінія вужем біжить під двір, ламається, її не стало.

Шістнадцять орачів з істиками в руках вперлися грудьми в жандармів, що без команди не відступили і не опустили стволів. Люди вдерлися в натовп двірської челяді; від запаху крові двох трупів, що zostалися позаду них, від смороду сірки, змішаної з їхнім потом, оп'янілі, роздратовані, змагалися з великим завзяттям. Ті, що досі голіруч стояли, тепер кинулися на два плуги

і миттю розібрали їх: цей вихопив чересло, той спиці, ті ярмо розібрали, а схопивши що хто міг у руки, посунули наперед помагати своїм.

Ніхто до них не крикнув, щоб відбирали карабіни, і вони вдовольнялися тими стусанами, якими наділяли жандармів, почали гатити ворога по плечах, по руках, куди попало. Жандармські мундири подерли істиками.

Програла озброєні жандарми, бо заскочила їх юрба так несподівано, що ні зброї ужити, ні відступити — почалася втеча. Тільки один жандарм якимось вихопився і стрілив у купу, де шамоталася двірська челядь з людьми, і від цього пострілу упав один двірський наймит. А тоді двораки, що досі йшли проти людей, відчули себе тепер також мужиками і перекинулися до вільхівчан, та й з окриком «ур-ра!» посунули всі разом під панський двір.

Тим часом обидва хоробрі пани на конях допали своїх воріт, відчинили їх навстіж і скликали всіх у стодолу. Так краще буде, як вони стрілятимуть, обороняючи свій двір. Лакей виніс дві рушниці, подав одну економові; прийшли ще до них побережники і попробували тепер свої самопали. Боронили двір. Стріляли, щоб залякати збурених селян, що були від панських острішків далеко.

Відступили і жандарми за ворота і з паном та прислугою зробили з стодоли твердиню, а пан із паничем їздили на конях і виглядали з-за високого частоколу, як комендант із ад'ютантом.

Коли б хоч одна стріха звисла над частоколом, то фільварок пішов би з димом. Але пан уже два рази мав у себе в гостях червоного півня, що залетів від скарбових хаток, тому обсадив частокіл густо вишнями та яблуньками, а всі будинки зібрав усередину за городи так, що вони стояли, наче у віночку. Тільки двір аж із того боку під горбочком стояв високо змурований, черепицею критий, і гордо, бундючно поглядав навкруги.

Селяни, не підступаючи навіть близько під фільварок, покрутилися, охололи і пішли на Кадильну. Хто цілком отямився, той здивовано споглядав на свої руки, в яких була ломака, несміливо дививсь на сусіда, наче питає: чого я тут? Що з нами зчинилося?

Над трупами голосили жінки, і це підбурило чоловіків знову. З гнівом почали ходити по лану, готуючись до відсічі. Але з фільварку вже не стріляли, біля воріт тільки один гайовий стояв, а решта стрільців відсунулася

від плота, отожд, і народ обмежився погрозами, тільки завзятіші збиралися то в більші, то в менші гурточки, скаржилися викриками на жандармів і пана, розбирали питання, чи вільно було жандармам стріляти в них, чи ні, і кожний подавав іншу раду, що їм тепер чинити.

Ті, що швидше помічали, вже розповідали усі подробиці бійки. А властиво, кожний бажав говорити, тільки слухати не було кому; хто ж не хотів говорити, той і відступався вбік.

Сновигали по Кадильній, а сонце гріло; любо і тихо дзюрчав собі струмочок, що котився вниз на Данчицю. Де-не-де прокинулися і комахи, підіймаючись легким рухливим стовпом від землі вгору, розщебеталися ластівки... Вони не бояться пана, вилітають собі з фільварку і назад летять під двірську стріху так, як у мужицький комин. А народ далі вештався; люди не знають, де початок їх ходження, а де кінець. Мабуть, Кадильна останній раз бачить стільки багато вільхівчан разом... Вони гомонять, але наче з примусу. Не одні уста вже повторили, що коли Паньків цілився в Дмитра, то панич зняв гвинтівку з плечей, змірився і стрелив. Тому-то два постріли упали на Дмитра, тепер уже всі запевняли, що Дмитра підстрелив панич. Коли ж хтось доторкнувся паничевого сумління, заспокоїв його Пилип:

— Що тобі панське сумління вадить? — казав. — Того сумління комар не мав за один раз виссати, як укусив колись панича, ще молодого... Не гадайте собі також, що кримінали на панів змуровані, ні,— на мужика!..

Дмитро підплив кров'ю, але смерть не спішила по нього. Одна куля пробила йому праве стегно, друга застряла в лівому боці, але не зачепила легенів.

Під дубом у химороді зробили лазарет. Спершу перенесли туди Дмитра, обмили йому рану і дали з джерела води напитися. Потім перенесли туди й одного дворака, з легко постріленою головою, і посадили Василю. Вона була слабкої голови, а як її син упав трупом, сердешна геть втратила пам'ять, і треба було рятувати її. Коло тих хворих заходився старий вівчар Макогон, що на таких речах знався.

Трупи лежали там, де хто упав, тільки варту поставлено коло них. Порядкував війт. Післав у село десятника, щоб пригнав вози, вистелені сіном, бо треба перевезти хворих, а біля трупів велів далі вартою стояти і не рушити їх, поки не приїде комісія з міста.

Тільки вільхівчани помітили, що є між ними вїт, що він порядкує, зараз підійшли до нього, щоб зігнати свою злість. Адже він руку держав за корчмарем і паном, підлизувався до панів у місті. Наче забув, що обрано його до громадської ради як прихильника Дмитрової партії. Та коли став вїтом, він і перекинувся на противну сторону. І тепер був би радо побіг до двора, але боявся людей. Отже, дісталось там «ходакові»-вїтові немало. А він наказав другому присяжному сідати охляп на коня і їхати до старости та й розповісти все, що сталося на Кадильній. А тоді, щоб не чути докорів і насміхів, пустився в бік Кільшанецької границі. Повільно йдучи, він часто обертався і стежив, що діється позаду, але й кидав бистрим оком на дорогу, чи далеко від'їхав його посланець до пана старости.

Очевидно, староста не ждав посла від вільхівчанського вїта, хоч знав, що де дрова рубають, там і тріски летять. Він викликав лікаря з цирульником, і поїхали усі три на комісію до Вільхівців. Недалеко за містом зустрів жандармського кур'єра, що, може, на годину раніше громадського погнався на двірському коні. Староста, прочитавши жандармський рапорт, передав записку до комісара, щоб той відправив у Вільхівці двадцять уланів.

Лікар оглянув спочатку жандармів. Між ними також були поранені, і ще як! Один мав розбиту голову, другому істик вибив дві медалі хоробрості на плечах, а ще два були легко покалічені. Інші не признавалися і не вдавалися до лікарської допомоги. Пан староста і Паньків показалися на Кадильній перед народом.

Вільхівчани ще не заспокоїлися і далі розбирали справу: чи вільно жандармам у народ стріляти? Порішили, що не вільно, але коли з'явився староста, притихли.

Вїт був біля двору, і староста відразу з криком напав на нього, грозив карами і сказав, що скине його з вїтівства. Таким способом хотів він піднести себе перед громадою і людей застрашити. Підійшов до них ще ближче на кілька кроків і почав усіх лаяти вздовж і впоперек. Хвалився навіть, що відбере у вільхівчан їхні піврічні перепустки на російський бік або так буде їх видавати, що всяка робота в полі припізниться, а «бунтівники собачі» вимруть із голоду. Нахвалявся, що з його наказу прийде сюди військо і усіх їх без жалю перестріляє.

Тих погроз було вже досить вільхівчанам, вони почали

півголосом відповідати, а то обурюватись, а староста надувся, витягнув довгу руку перед себе, блиснув до сонця золотими перстнями і наказав:

— Марш до села, лайдаки, злодії!.. А чотири сильні драби бігом на гумно збити мари і перенести туди тих двох постріляних опришків!..

Ніхто не рушився з місця, а позаду крикнули, що тут нема опришків і злодіїв, тільки самі господарі.

Староста почекав іще, а коли побачив, що народ стоїть муром і ніхто не ворухнегься, повторив свій наказ трохи тихше:

— Ідіть, люди, до села, а найсильніші з вас най виступлять і зіб'ють мари та й перенесуть поранених у столу!

Але й тепер ніхто його не послухав, а задні ще й осмілилися крикнути, що ні поранених, ні трупів ніхто не рушить, поки староста не прочитає цісарського дозволу, що вільно було жандармам стріляти... По тих словах збурилися всі і ладні були кинутись на старосту, але той зарані пішов, а навздогін за ним летіли вже прокльони, а далі і погрози: «Я зіб'ю мари, але тебе на них віднесуть на могилу...»

Гавриленко був такий сміливий. Аж тепер він з'явився, бо «в сорокоусти» випала служба божа на нинішній день уранці, і через те не прийшов раніше на Кадильну. Та й не було його при оранню і при бійці. Він, за своїм звичаєм, глузував:

— Я гадав, що цілий фільварок побачу у полум'ї або уже чорніє він стосом згарища.

Оглядач Сава не міг слухати Гавриленка:

— Мовчи, називається, ти, душогуб! Твоя причина, що ближній кров проливає.

— Не вміють вони розумно кров проливати, Саво,— відмовив Іван поважно, забувши глузування.— І, крім Дмитра, ніхто не має доброї крові. Я чекаю, коли підростуть хлопці з доброю кров'ю, тоді я і свою проллю разом з ними!

— Сумління, називається, Іване. Ти взяв на своє сумління.

— Гаразд, Саво, то, виходить, я не знаю, що мені треба зробити? Я без вас знаю.

Тим часом надійшли улани, а при такій підмозі противний табір зразу став на ноги. Зовсім іншим духом повіяло від панського фільварку, сміло вигукував дідич,

а панич виїхав за ворота, ще й вигравав на воронім. Тоді двораки, що обстали було за людьми, збилися у купу та й посмутніли. Ще гірший переполох упав на жінок, вони почали охати, і лише чоловіки не хотіли показувати остраху.

Легше кожному робилося, коли глядів на стриманого діда Саву, що пройшовся спокійно і знову сів коло Дмитра — не уступив він із Кадильної, отож і всі лишились на своєму лану...

Надїхали з села вози по хворих, але не встиг ще Макогон дати їм ладу, як знову виступив староста. З його наказу двірська челядь поклала хворих на один віз, трупи — на другий, а вільхівчани мусили усі стояти на місці і не рухатися. Тому стояли на місці, що ходив поміж них Паньків і вибирав бунтівників та й відставляв набік, а кожному наказові старости запевняли послух два ряди уланів із видобутими шаблями. Таким холодом несло від гострих мечів, що й жіночий плач від нього зледенів. І тільки один Сава не злякався, і тільки один Гавриленко не показав смутку.

Тим часом непокалічені жандарми підступили до відставлених і наклали їм ланцюжки на руки. Тепер уже розлігся плач, серед важкої і повної болю тиші жалібне голосіння з жіночих грудей ринуло, наче вода, прорвавши загату.

Гавриленко підійшов до жандармів так, як до своїх рівних, і почав із них глузувати:

— То вовки скажені, правда? — говорив він, вказуючи на закутих. — Нема таких собак лютих, щоб їх зацькувати ними, і от паничі мусять їх гнати перед собою. Ой, добрих то згінників до них треба!..

Надїйшов староста, а Гавриленко і до нього підступив.

— Що то значить дурний хлоп, — казав, — вийшли та й задурно панові лан поорали... — Осміхаючись, мовив далі: — От, най би пан дідич вислав на бідні воли дрібного сіна, а на орачів око горілки за оранку. Вип'ємо могорич, а пану старості заспіваємо многая літа, хай на п'ять років настане мир між селянським станом і паном.

— Але ти вже пив нині? — питав староста і всміхнувся.

— Я все п'яний від хлопської біди, — відповів Іван.

Староста розкричався тепер на людей, а як їм нагро-

звив карами всякими, казав усім розійтися, йти в село і мирно вести себе...

Він не мав уже тієї лютості в голосі, що перше, але зате над полем почали літати гайворони, і як закаркали, а один як сів на той віз осторонь, що на нім три мерці зложені,— вільхівчани стрепенулися, стривожились. А тільки рушили з місця, щоб назавжди обернутися плечима до своєї Кадильної, прорвався жіночий плач і постелився по скибах на зораній ріллі.

Кілька жінок виступило наперед. Не могли йти з усіма: сини їхні та чоловіки стояли в кайданах, відділені від громади жандармами і військом. І їм теж став у пригоді Гавриленко. Він сказав:

— Прощайте, брати милі, чоловіки, сини і батьки, бувайте здорові і тримайтеся. Не скоро побачимося, але не впадайте в розпач. Слухайте нашого пана старосту і панів жандармів, хто схоче і може. Громада не забуде і пошанує вас. За ваші хати, і за поле, і за вашу худібку не забудемо... Бувайте здорові!..

Аж тепер пішли вільхівчани. Раз на все уступали із своїм правом з Кадильної, але правду понесли в серцях. А як відходили, то сірі воли, що голодні перестояли цілий день, повернули за ними голови з сумними-сумними очима і так, як були, у ярмах, пішли за ними і потягнули плуги...

8

То ще не був кінець справі, бо почалися протоколи, допити, переслухування. Улани ще три дні стояли в селі.

З протоколами урядники довго ще тягнули, довго мучили вільхівчан. Застрашений народ бурився, але терпів, бо на фільварку залишилося десять уланів.

Та й поки улани стояли, пан заорав Кадильну, обсіяв.

Обсіяв, але оранку попам'ятали. Плугатарі обійшли перший загін, обійшли другий і третій, лягли за ними скиби в три ряди, чорніють. Почистили наймити істиками лемеші, розпахнули землю під четверту скибу, коли на Кадильну вибігло кілька жінок, а за ними нахлинула ціла юрма з дітьми.

Передні прискочили до наймитів:

— Орете нашу землю?! Ідїть собі, таж ви люди. Краєте наше тіло біле, наших дітей грабуєте!..

Панські наймити не ждали такого нападу, але ж і не подалися. Тоді ближчий жіночий гурток як стояв, так і кинувся на землю, ниць лягли навпоперек ріллі перед коней, так щоб не пустити плугів. Птахи так іноді сідають, а тепер китайка жива, жалібна встелила матір землю. І діти лягли поруч, плачі без крил збилися вгору.

— Нехай коні потратують нас, лишать за собою трупи! — голосили жінки. З ними разом ридала земля.

Перший наймит пустив рало з рук, другий не пустив, але голову звів. Третій лишив коней у плузі і з батогом у руці підскочив до тих, що лежали. Почувся дитячий крик. Тоді жіноча сторожа, та, що облягла плугатарів, кинулась на них. Батоги поламали, коней випрягли.

Жаль людини, як сестри рідної, і сором, і страх за себе самих, що окурили наймитів бідних. М'якого серця пішли на фільварок, тверді залишилися. Один затяв коней, хотів об'їхати небачену таку заставу і там далі почати оранку, але сторожа кинулась, обеззброїла його.

Слізьми і кров'ю село напоїло Кадильну, зерна вона людям не дала.

Сум і жалощі зависли над Вільхівцями, але люди хотіли жити і повторяли: «Від напасті не пропасти!», обробляли землю свою і чужу, наймалися за Збручем і в сусідніх галицьких селах. Але підносились і над щоденні побутові справи та злидні. Саме про це дбали і звичай-традиції, приносили їм таку підмогу.

В день святого спаса на вільхівчанському цвинтарі при вході до церкви сплівся довгий, пишний відтінками кольорів вінок з ранньої садовини.

За давнім звичаєм принесли її жінки, хай священник благословить і покропить водою. Тоді вже можна їсти її, а велить звичай обдарувати нею таких, у кого немає садочка. Молоді вже геть забувають таку традицію, але ж і поважні господині свідомо позбулися ще одного звичаю — панщизняного. Коли, після посвячення, старший брат і піддячий надійшли брати з кожної купки данину для священника, крайні жінки гукнули: «Здикутники вже є!» На цей заклик жіноцтво позгортало хустки, торбини, поквапно позривалося на рівні ноги, і «здикутники» віддалилися з порожніми торбами.

Того самого дня, після обіду, молоді вільхівчани святкували другі роковини місцевої читальні. Сенько Галюта, Дмитрів небіж, відкрив загальні збори, подав звіт

про роботу читальні. І говорив про її перебудову. Теперішній статут, накреслений львівською горосвітою, не приділяє ніякої уваги господарським справам села. Треба прийняти коломийський статут «Народних спілок», бо спілки погоджують економічні питання з освітніми. Друга перешкода в розвитку читальні така, що «наші течії не погодили з боротьбою за Кадильну,— казав Сенько,— змарнували багато енергії і грошей. Одна ріка потекла в один бік, друга — в другий,— кінчив Сенько,— а якби текли одним коритом, обертали би ми всі млинові колеса».

Член правління Косарчин зробив перегляд вільхівчанських подій і висміяв дві свіжі.

— Зробили в нас католицьку місію,— казав Косарчин,— проти війни за Кадильну і проти вільхівчанських радикалів. З місіями,— навчав Косарчин,— ідуть у ті землі, де нема ще християнської віри. Русь же не така, бо ще при Володимирі Великим відреклась Перуна, Хорса, Велеса і прийняла християнство. Але владику послає місії для очей Рима, а наш душпастир робить це для очей пана старости. Мали втіху діти, як процесії із сіл стрічалися і розкланювалися корогами, а дзвіночки дзвонили і дзвонили. Що ж, нам не зашкодила місія, бо ми розпродали між сторонських кілька номерів «Народу» з редакції Франка і Павлика, кілька «Хліборобів», кілька книжечок з Франкової «Наукової бібліотеки»...

Виступив ще один промовець і пригадав грізний хмаролом, що злякав і стривожив цьогобічних і тогобічних вільхівчан. На щастя — задарма. Пішли би були вільхівчани з торбами, бо навіть найстарші люди не пам'ятають такої тучі. Але чорна хмара роздерлася тільки над Кадильною і над панськими ланами, за Збруч не посунулася і наших осель на цім боці не торкнулася. Після хмаролому ні одне стебельце на Кадильній не дивилося в небо, всі були поламані, безліч їх стелилося по землі, ще більше було замулених глиною. Всіма заглибинами і рівчачками з гуком-шумом зливалися ручаї до головного спуску, яким веде дорога в яр до самого Збруча.

Через хмаролом сталася сварка між Дмитровими друзями. Перший раз за багато літ розсердився Сава, бо разом з усіма забобонними вільхівчанами вірив, що хмара обірвалася за кару від бога. «І не треба, називається, дальшої війни,— казав Сава,— бо вже бог покарав, називається». Гавриленко сперечався з ним, бо

війна не йде за пожитки, а за правду: чия земля, а не кому з неї користь.

Не скінчилися звіти, як у читальню зайшли дяк і старший брат церковний, тобто титар.

Нарешті було прочитано список кандидатів до правління читальні, але між ними не було ні панотця, ні його прихвоснів. Невдовзі після заснування читальні опанували її радикали. Не хотіли ходити ні манівцями, ні хильцем, зважились і попа відсунути. Він дізнався про це і вислав своїх ставлеників. І ось тепер, коли був прочитаний список, дяк заявив, що панотець не хоче ні з ким воювати. Ну, він буде підтримувати читальню, але хай же виберуть його до правління, і з ним когось із церковного братства.

Гостро відмовив йому Сенько.

— З «Народу», «Хлібороба»,— казав він,— ми навчилися, що треба бути поступовими. Католицизмом не можна величатися, бо він роз'єднував би нас з православними братами, а Збруч не є для нас кордоном, бо Україна одна.

Покликався Сенько на Павликову книжку «Про народні читальні», видану у Франковій «Науковій бібліотеці». З тієї книжки видно, як попи у всі часи спиняли ріст читалень.

— Вільхівчанський священик,— кінчив Сенько,— має до якогось часу під ногами церковне братство, але до читальні нехай не сягає, бо ми не допустимо попівського верховодства.

На цьому закінчилися загальні збори читальні. Попа не допущено до читальні, боротьба з ним загострилася. А вже Гавриленко — як же гострив би він язика, якби і він був у селі! Але з ним трапилося щось незвичайне. Зник однієї ночі, і навіть жінка або насправді не знала, або не хотіла признаватися, куди він подався.

Стояв на диво рівний, як явір, сивий, як голуб, як сльоза, чистий. Перед ними стояв, що мали його судити. Судитимуть, бо прокурор зробив з нього бунтаря, радикала, опришка і дуже невігідне світло бажав кинути на все його життя.

А він не втрачав спокою, тільки був вимучений. Проте

ясно виклав боротьбу за Кадильну від самого початку, бо суд не знав її. А закінчив свою розповідь запитанням від імені вільхівчан: як це так? Доли їхні, Стінка їхня, Данчиця їхня, цвинтар, дорога і граничні межі від церковного поля — їхні, а серед усього цього Кадильна, як якийсь острівчик на озері, не знати чому має належати панові?

Чому довгий процес не висвітлив справи, чому жандарми без всякого суду, за наказом старости і поміщика розстрілюють людей?

— Дарую свій біль від пострілу і свою кривду, — кінчив Дмитро, — бо за всі скарги світу я не відійду від нашої Кадильни. Але суд тримав мене у криміналі, щоб я не втік. Хай же хоч тепер, коли одинадцять вільхівчан каралося в арешті, нехай тепер суд присудить нам Кадильну.

Пригадав, що досі розмовляли судді у Відні тільки з адвокатами, і звернувся до трибуналу:

— Ви перший раз почули з уст селянина, що то і чия Кадильна. Почули істинну правду. Спитайте ще всіх, що сидять зо мною на одній лаві. Питайте їх, як моїх свідків. Ціле життя калатаю, а нині, видко, прийшов останній день, тож згляньтесь, пани! Мене тримали в криміналі, але я лишуся тут далі, не піду тішитися громадським святом, тільки присудіть нам наше право...

Він своє сказав, але суд хотів іще інше знати, і його питали:

— Чому вирок не читав?

— Ані я, ані війт не уміємо читати. Було писане польськи і по-німецьки. Панотець уміє, але йому ніхто не вірить.

— Чи можна вірити тому, що суд присудив землю тій стороні, яка раніше обробить поле?

— Можна. Судові жаль кривдити громаду, а ніяково образити пана, його адвокатів і львівський суд та й треба якось закінчити той тридцятилітній процес. За тридцять років подалася правда, бо той собі, а той собі, і кінця вивести не годен. Такий кінець найліпший.

— Чи такий кінець міг би бути від закону?

— Могло бути таке право. Чому ж ні? Хто перший — того право. Так завжди буває.

На запит судді розказав також про бійку під дубом. Він бачив дуло паничевої гвинтівки і бачив пана; цей підїхав на коні, і чути було, як крикнув: «Застрільте

собаку!..» — і нагло запекло Дмитра в грудях і коло стегна, упав, почув гук, а більше не пам'ятає...

Як звичайно, говорив тільки голова трибуналу, інші судді нудьгували. Разом з дванадцятьма присяжними почали й вони цікавитися справою тільки тоді, коли виступив з промовою адвокат. А був це найперший юрист і найкращий промовець між українськими адвокатами і політиками.

На його заздальгідь надіслану пропозицію був викликаний на сесію ротмістр жандармерії, який визнав, що жандармам дозволено в таких випадках застосовувати лише «білу зброю», а стріляти — виключно для оборони власної особи.

Адвокат зачитав уривок лікарської записки про те, що в шпиталі з Дмитрової рани в грудях було виїнято дріб, яким мисливці стріляють у вовків та кабанів, якого ніколи не вживає ні військо, ні жандарми. Спитав, чому прокурор не звернув на це найменшої уваги? Чому не зажадав опиту пана і його сина?

Далі адвокат накреслив фон теперішнього процесу, піддав нещадній критиці злочасний патент від 1853 року, що породив тридцять дві тисячі сервітутових процесів, і всі вони закінчені на шкоду громад. Тут показав і головну особу вільхівчанського процесу — Дмитра. Це ясна постать борця за громадську справу.

Як на долоні, видна груба беззаконність старости, жандармів і злочин панича. Коли прокурор нікого з того табору не посадив на лаву обвинувачених, то нехай же присяжні заперечать вину підсудних селян. Усіх, отже, й Івана Гавриленка. Прокурор гримів проти нього, але присяжні хай оцінять високу моральність неписьменного селянина. Жандармські допити і судове слідство обминули його так, як пана і панича. Він гуляв на волі. Прокурор сам визнав, що вже почав складати обвинувальний акт, як несподівано зголосився підмовник і визнав, що це він підняв село до так званого бунту. А чому ж не зголосився до прокурора панич?

Закінчуючи промову, адвокат повів думку й уяву присяжних на вбогі могилки постріляних селян. Осінь зв'ялила весняну траву на могилах простих людей, прийнятих землею-матір'ю. Пригорнула вона тих двох, що обороняли громадське право, і того третього, що був знаряддям у ворогів громади, а їх трьох об'єднувала нещасна доля селянського стану. По всіх трьох

лишилися вдови і сироти. Якщо не в розумінні слушності, а перед лицем суворих параграфів малоосвічені селяни провинилися чим, то вже спокутували і вони, і їхні родини. Родинам загрожує нужда, бо батьки втратили весняні та літні зарібки.

У великому напруженні українська публіка і всі присутні дожидали вердикту присяжних і привітали його, бо присяжні заперечили вину селян і тим підтримали добрі традиції цієї громадської установи.

Дмитро ж не знав, як йому бути. Бо адвокат тільки мимохідь згадав процес за Кадильну, а суд зовсім не допитував. Говорилося тільки про бійку на Кадильній.

Ні прокурор, ні трибунал не скористувалися правом протесту проти вердикту присяжних, трибунал провів коротку нараду, і тоді голова проголосив вирок:

— Цісарсько-королівський суд карний звільняє таких-то і таких від вини і кари з таких-то мотивів.— І додав: — Ідьте усі в своє село, але в майбутньому — якщо не хочете потрапити в тюрму — оберігайтеся йти силою проти сили і проти цісарських законів.

— А Кадильну лишаєте панові? — спитав Дмитро.

Суддя мовчав, а він згідно відвернувся.

Тоді непоправний Гавриленко підніс два пальці, попросив слова і сказав:

— Я зголосився до криміналу, бо гадав, що спласне мій горб. У нього вросли поневіряння хлопським дітлахом, а потім кривди селянського стану. В криміналі мій горб напух і стверд. Треба зробити операцію.

Голова трибуналу і прокурор поквалпно позбирали папери і подалися до своїх кабінетів. А тоді публіка вітала адвоката. Підходили до нього, поздоровляли з успіхом.

Дехто з молодших обертався і до Дмитра, а голова «Клубу українок» вручила йому зібрані гроші для дітей і на зворотну дорогу підсудним. Дмитро не знав ще, що в селі родич панотця помагав Парасці грішми, доки був у Вільхівцях; що двічі прислано Парасці поштою якісь гроші, що сини Сави виорали й обробили Дмитрове поле за Збручем.

Того самого дня юристи і політики влаштували в гостиниці бенкет в честь адвоката. Згадували там і Дмитра, а він на вокзалі купив у касі квиток і, скулений у кутку, цокотів зубами.

Хотів вийти на перон, дихнути свіжим повітрям, щоб у голові не шуміло, щоб не стукало, але біля дверей

швейцар гаркнув на хлопа, і Дмитро вернувся у закурену почекальню.

Усі лавки були зайняті, ніхто не дав йому місця. Отже, приперся в кутику до стіни і чекав посадки. Той Дмитро, що нині став героєм дня газетних статей.

10

Що ж йому з того, що його звільнили, що пустили назад у Вільхівці, де тужить Кадильна, панові судами признана?

Дмитро помічає: ті самі дерева на селі, ті самі хатки, але раз тобі здається, що сади цвітуть весело, другий раз бачиш, що вони сумно схилили віти.

Дмитро бачить: вбогі хатки поприсідали, а зажурені люди зчорніли.

Старосту перевели з повіту, та що з того, коли бундючний двір далі гордо поглядає на Данчицю, а під двірськими повітками плугів досить, щоб кожної весни пороти Кадильну! Що з того, що на жандармів була готова, підписана кара, тільки не хотіли їх іще так відразу карати; а в селі ж одного дня добавилось три вдовиці-жалібниці. Їх мужів, сиротам батьків не воскресити.

Чи може він мати спокійну думку?

Аж коли переболів, тоді поволі взяла верх його віра в правду.

Він сказав дубові: «Ти, батьку,— непорушний свідок історії Кадильної, я її невтомний борець».

Нитка планів, думок, розірвана подіями і тюрмою, в'язалася тепер наново. На самоті обдумав свій судовий вирок. Суд не покарав його, бо він правий, і діло, яке він боронить, праве... Хоч інший суд сказав своє останнє слово аж у Відні, та що з того? Над тим судом також хтось є і мусить бути, бо львівський стоїть над повітовим, а віденський над львівським. Чому ж у Кам'янці писав губернатор до царя і цар дав наказ продати вільхівчанам землю? На те ж він і цар! А у нас є цісар, і він скасував панщину. Та й за російські поля Дмитро з послами ходив до міністрів... З усіх боків йому тепер кажуть: пропало! А чому не згадають, що можна ще до цісаря піти?.. Якби ще цісар сказав: «Ідіть собі, не маєте права», тоді вже й гинь. Тоді можеш повіситись на цім дубі... Але так цісар не скаже! Не скаже, бо правда за ними. А ще б і там, у цісаря, не було правди?..

«Віддам я вам Кадильну, панове громадо, і визнаєте, чи було чого боротися. Віддам вам Кадильну, а як не віддам, то не покажуся вам на очі, не вернуся з Відня...»

А дуб шумить. І що його листя шепоче, то наче лежить десь на дні душі у Дмитра...

Коли вже з'яснила думка в голові, дбав лише про те, як виконати план. З останнього він потягнеться і рушить до Відня. А чи громада йому допоможе? Якщо ні, то хоч би не спиняли.

* * *

Почав Дмитро збиратися в дорогу, клопоту мав не мало.

Одного дня подався в місто до Демкового.

Демків був свій чоловік, мужицький син з недалекого села. Не закінчивши школи, потрапив у Росію, там не з одної печі хліб їв, був на столі і під столом, вкінці повернув на свою сторону і зумів у повітовім місті влаштуватися в канцелярію. Тепер мандрував із одної до другої, аж поки не став покутним писарем і обрав собі шинок Гаса.

Щокілька місяців жив з іншою молодницею, міняв квартири — отакий покутний писар!.. Але не дер із мужиків сьомої шкури; не раз доводилось писати за один могорич, та його лепська голова навіть добре вела справи у мужицьких процесах.

Дмитрові треба було добути повноваження. У Демкового перо само бігало по папері, тому Дмитро не ганявся коло нього, вернувся додому і застав іще кінець вечерні, а після вечерні спинив народ на цвинтарі.

Виступив перед людьми.

— Маємо,— казав,— піврічні перепустки... на наше поле; чекай же свята, веснонько, чекай, сонечко, поки зачнеться весна на наших перепустках від пана старости. А восени кінець перепустці! — та й лишай на полі усе, що не встиг позбирати. Або і так дадуть з поля все взяти? Одного дня можна, другого не можна. Їдеш туди — трясе солдат, їдеш назад — трясе легер, до одного не підійде, чекай аж з'їдеться більше фір. А спить капітан, то ключі у нього під подушкою... А сонце підбивається вгору, не чекає!.. В такій біді нам землю нашу брати? Ідемо в чужі села по дрова, а у нас свій ліс був!..

Раз у раз зітхали мужики і кивали головами. Дмитро продовжував:

— Наше горе зменшить наша Кадильна, і тому ми почали боротися за неї. Колись я сам боровся, потім ще кілька приятелів стояли за справу і допомагали мені. Тепер більше борців, бо три вільхівчани віддали життя за Кадильну, одинадцять сиділо в криміналі, уже нас п'ятнадцять, і ще ті, що допомагають. Від них усіх закликаю, щоб ви не зрікалися нашої Кадильні.

Скинув шапку, розсипалось з-під неї сиве волосся. Розвинув свій погляд на цісарську владу так, як обдумав усе під дубом, пригадав звільнення з тюрми і град, що навідав Кадильну, повторив ясніше, що він покладає надію на цісаря. Монарх, що про їх кривду досі не знав, дасть їм тепер право, не дозволить кривдити селян.

А про монарха одні чули у церкві, інші на вічах. І кинулися ще й тепер за блудним вогником.

Гавриленко, резонер, піддався на цей раз Дмитрові. Він за те, щоб Дмитра відправити як посланця від громади. Промовив, дорадив, щоб по вечерні оглядач Сава і Задорожний пішли від хати до хати збирати складку, скільки хто зможе і не поскупиться. Але Сава скептично дивився на цю затію. «Не туди,— казав,— Іване, не туди...» Подав Задорожному від себе на складку і тихцем — додому.

Мало хто мав гроші при собі. Хто мав, кинув щось.

Другого дня давали гроші дуже повільно. Третього казали в гурті під корчмою:

— Що Дмитрові? Як той казав: він ні господар, ні ремісник. Йому однаково. Вже навіть одвик від роботи, де йому вже!

— А добрий був майстер!..— озвався котрийсь із старших газдів,— таж з того майстерства він п'ять десятин поля купив, бо батько не лишив йому нічого.

— Та що там? Дмитро нікому нічого не винен,— казав Пилип, безсторонній песиміст.— Він як стратив, то своє, та й то ані не прогуляв, ані не пропив, але при тім його ходіння нічого вже не допоможе. Видите, хлоп є на те, щоб його били.

— То ми тебе зараз виб'ємо,— пожартував Гавриленко.

— Не виб'єте, бо ви самі хлопи. То, видите, ви вісім снопів кладете на спід, потім знову і знову, а наверху — один. Нагорі — то цісар, а на споді — то хлопи, і їх усі тиснуть.

— То пиймо з тої біди! — крикнув Кінаш.

— Та коли для хлопа, то корчмар і горілки доброї не дасть...— журився далі песиміст.

— От, зі всіх боків біда,— казав Кінаш,— а ми — з горя та й випиймо!

В читальні теж говорилося про Дмитра.

Закінчив ці розмови Косарчин.

— Я не хочу виступати проти Дмитра,— казав він,— але не могу за ним тягнути, бо цісар нічого нам не може.

— А хто ж уже pomoже, як не цісар? — спитали.

— Цісар, бачите, скинув із себе клопіт, відколи видав конституцію,— казав Косарчин.— Ви також не журитеся сином, як відвінуєте його.

— На пса така конституція, що дозволяє панові хлопа бити! — кинув Задорожний.

— Бачите, дужчий все слабшого перемаже.

— Але хлоп завжди слабший,— поспішився Пилип.

— Власне, що ні. Ви скажіть, що хлоп не знає своїх сил і поодинці ходить. Тому легко його зламати,— казав Сенько.

— Він вже зачне за читальні, вибори і за газети! — махнули на Сенька рукою старі.

Так вільхівчани розцінювали Дмитрові задуми. Складку давали і не давали. Один давав з обов'язку, другий — щоб не бути осторонь, третій не міг уже спекатись Гавриленка. Але коли б так свято випало було або неділя і якби піп із проповідниці заборонив давати, то радо погодилися б.

Смерком кутки в малій хатині залягла чорна тінь. Тихо і сумно... Згорнувши руки, в шапці на голові, сидів Дмитро на лаві, а перед ним купочки крейцерів і шісток на скрині. Сидів зі згаслими очима і думав, бо налічив неповних одинадцять гульденів.

Вже по тих грошах міг зміркувати, що людям не тільки надокучив процес, але і за Кадильну тепер не дбають. «Казав, що поїдеш своїм коштом, то й поїдеш; з приятелями будеш, але чи це багато pomoже?..» — промовляв він сам до себе.

І так застав його син Максим, у хату входячи без привіту, без доброго слова. Підпилий, дивився вовком на старого та й рубнув:

— Мо', з того нічого не буде.

— Та з чого? — не стерпів Дмитро.

— Ба, з того всього. Ще є хтось над вами, і ви не будете далі неславити нас по світі.

— Ти мені маєш що казати?

— Вже ви знаєте, щоб я маю...

І вийшов лихий, а через відхилені двері видко було в сінях Параску.

Вже дійшло до Дмитра, що синок і сват Федько ходили до в'їта на скаргу, що змовлялися зробити його дурним або втратним і відібрати у нього владу над маєтком, але не ждав лайки від Максима. А цей гукав у хоромах:

— Хати мені не відписує, хоче з собою до Відня взяти, а поле на той світ візьме.

— Відпишу я тобі, будемо видіти! — з неприхованою злістю озвався Дмитро.

— Знаємо вже все, знаємо! — гукав синаш уже на по двір'ї.— Але ще хтось є над вами...

На Замостянці, короткій вуличці, що вела на граничний міст, жили Романишини, заможний і лукавий рід. Тепер його головою вже син Гринько, але ще донедавна тут усім порядкував старий Роман.

Гринько, говорили, хотів відділити зятя і шукав для нього хату. «Певно, і землі він захоче прикупити»,— думав Галюта.

Дмитро проходив мимо і заглянув до них у вікно, але Гринька не побачив. У цьому домі мали звичай засідати до кужелів на скрині в'їта, проти вікна, щоб кожний бачив їх працьовитість. Усе старалися вечором перші світити. Удосвіта вже блимало в чиємусь віконці світелко, то зараз бігли підглядати, чи то вже там раніше від них повставали, чи, може, ще не лягали спати, чи, може, яка забава часом випала, то й можна б там задурно випити...

Гринька не було на скрині, з того Дмитро був лише радий, бо міг його у корчмі знайти. Багачу жаль було пити за свого п'ятака, але бував у корчмі часто, бо ану ж хтось гендель зробить та ще й чарку поставить.

Гринька не застав, зате між іншими був тут Іван Котик.

Пачкував колись і зраджував своїх спільників, а тепер контрабанда перевелася, у нього є гроші, і він гендлярює. Вирішив, що вигідно давати позику, а за процент збирати з поля; таким чином «тримав» немало землі і багатів. В шуканні комерції і до корчми ходив, бо не пив,

лише нюхав, перевідував і сіть плів... Такими крутіями на селі були Котик і орендар; один одному поперек дороги не ставав, але інших не допускали, особливо Гринька.

До цього страшного чоловіка підійшов Дмитро та й сів поруч, на ослоні. Глитай аж оком заіскрив, тільки почув, що Дмитро продає поле, а в якій скруті був Дмитро — це знав Котик, і тому він не проявив радості, а ще навпаки: удав, буцімто і не має наміру купувати.

Біля них Сафіян сварився з Климом. Збруч, змінюючи русло, урвав у Новосільцях шмат землі, і, як цьогобічним випало ходити на свої поля в Росію, мусили поставити міст. Отож Сафіян казав, що не більше двадцяти моргів урвав Збруч, а Клим казав, що тридцять п'ять, і прийшло до закладу між ними.

Котик вдає, що слухає пильно суперечки, а на Дмитра не зважає. Аж згодом обернувся і знехотя каже до себе самого: «У Пилипівку плати готовими, а то ще, либонь, далеко до жнив? А виб'є град, о... то трохи плохий гендель; хоч би і мав гроші, то вже б радше у скриню поклав...»

І далі слухав Сафіяна і Клима, а згодом знов підсунувся до Дмитра.

— Тут,— каже Котик,— як не купить орендар, то й не продасте нікому.

І буцім нічого, а сам стежить і ока не зведе із Дмитра.

Той спалахнув і, не промовивши й слова, вийшов. Та скорше ж скиба його б накрила, ніж мав би він на своє поле орендаря пустити...

Зупинився на горбочку за корчмою і слухав, як біля греблі шумить Збруч, переливаючись у млинівку. Важко зітхнув. Не лякається він жертв, тільки стомлений, ох і стомлений!..

Його вухо зачувало досі шум вітру, що гнався з українських степів, і скрип старого дуба, а не сварку пияків та хитру мову глитая.

Спускаючись із горбочка, стрів на містку Гринька. Той, скорчений, біг, спустивши в землю очі, і не відповів на Дмитрів привіт.

— У мене справа до вас,— гукнув Дмитро вдруге.

— А що таке? — спитав глитай і підвів голову, але очима стрілив убік, попід пахву високому Дмитрові. У нього на лівій повіці виросла бородавка, через те він раз у раз кліпав очима.

— Чи не продав би вам поля?

— А, коби-йно!

— Ну?

— Шкода бесіди!

— Як же,— казав Дмитро,— старий Роман скуповував було, ніхто ж вам не рівня...

— Е, куме, кожний своє знає. У мене мало рук до роботи, а багато ротів до їди. От ви до Котика підіть, він одним конем три ґрунти обробляє, а другим, дужчим, чотири, то разом сім. Тепер вродила у нього сива кобила лошака, то він на лошака знов ґрунт купить. Я такої не втну, бо маю серце.

— За Котика я вас не питавав,— казав Дмитро поволи,— як схочу, то сам його найду.

— Мало рук, мало рук,— лопотів лукавець.— Іншому бог подарує, та не мені; от і зять мій,— лементів далі і зажмурився,— та лиш би шануватися йому, та й працювати коло тестя, та й бога хвалити... ба, коли ні! І мулить вам, куме, і мулить, і мулить, така гризота... вже не помістимося вкупі.

— То купіть йому посидіння.

Хвилю було тихо, нараз зареготався Гринько і аж трясся від сміху.

— Якого біса? — не стерпів Дмитро.

Гринько затих нагло, приступив ближче до Дмитра, лапнув рукою власний сіряк, сіпнув і промовив:

— А ви знаєте,— казав і сіпав свій сіряк,— знаєте, що я весілля мусив справити, що вже три онуки маю... Найменше ще повзає по землі, а вже простягає руку і кричить: «Дай!» Ой так: ти дай та дай... Нема ради, тільки зять мусить коритися. Погодимися, бо він чоловік не лихий.

— А чого ж питали за обійстям?

— Хто, я?

— Таж орендар повідав.

— Борони боже! Убийте мене, чи я маю зайву копійку. А я би хату торгував?

— Слухайте, Гриньку, говорім по-розумному. Чи я у вас позичаю? Не маєте, то не маєте, і будьмо здорові. Я сам не вигадав, але казав Бідунів Іван, що ви у нього торгували, тільки мало даєте. А Іван не бреше, то всі знають.

І хотів іти, сплюнувши Гринькові під ноги.

— Заждіть-но, татусю, ви зараз поли утинаєте...

— А чого ж інакше думаєш, інакше говориш?!

— Робіть, що хочете,— казав Гринько, що вже кúпить хату чи не кúпить, та хоч вип'є горілки,— а я на морозі не буду стояти. От зайдімо куди-небудь та й побалакаємо. Може, до ванькира?

— До корчми не хочу,— сказав Дмитро.

— Таж і до церкви не підемо. А вдома там і жінка, і діти, і зять.

— Ба, і у мене не годен...

— Ей, татусю,— всміхався в думках Гринько до чарки,— ніколи й нікуди нам волочиться. От, як той каже: корчма під носом, але ми не в корчму, а зайдемо через сіни просто у ванькир, замкнемо за собою двері та й побалакаємо...

Пішли.

А другого дня вранці поїхали до нотаря. Яка не корисна була для лукавця умовлена ціна, а ще урвав і з неї десятку, вже там, на місці. Дмитро заперечував, але Гринько хотів буцім зірвати згоду, а тоді нотар розкричався, чому прийшли до нього не домовившись, і стало на Гриньковім. Прийшло до плати, а Гринько вже десять гульденів менше кладе задатку.

Дмитро здригнувся, але формальності правничі ішли вже гладко, бо він думав зовсім про інше і не противився нотареві та й глитаєві. «Для кого я іду боротись?» — питав себе. І покvapливо, щоб не допустити інших гадок, відповів собі: «За правду, за наше право!...»

Так він себе потішав і тоді, коли з вини Гринька мусив прийняти умову Котика.

Цей навіть сам нагодився і купив поле на п'ять років по чотири гульдени від морга.

Ще того самого дня, ввечері, сталося таке диво, що Гавриленко зайшов у корчму, хоч досі там його не бачили. Поставив по кухлю пива для Котика і Гринька. Е, та ще казав долити рому. Гринько кинувся до кухля, як собака до ковбаси. Котика треба було припросити. Коли ж надпив, тоді Гавриленко забавився в промовця і сказав:

— Чесні сусіди, я прийшов віддати гонор цим двом. Не всі злодії рівні, один обкраде багача, другий сиріт або в пожежу наживеться. Знаєте, на яку ціль Дмитро заставив поле й хату спродав. Лихва повинна палити руки цим двом, але вони мають рукавиці від чорта.

Не варті вони, щоб з ними здоровкатися. А щоб ви, лихварі, не дочекали випити ні пива, ні молока, ні води!

Котик схопився і хотів пивом облили Івана, але той відхилився, тоді глитай — кухлем об землю, розбив, вийшов. Гринько теж вийшов, але спорожнив кухоль і легко поставив на стіл.

Лихварські операції — болючі, але вони відкрили Дмитрові дорогу до Відня. З тих грошей він для Параски не взяв би ні копійки. Не була ж вона і незабезпечена. Ще до оранки на Кадильній пощастило й Дмитрові заробити за Збручем, сплатити її борги, дати Задорожному грошей у переховок для неї та й борошна закупити.

Іншу гризоту він мав: війт хвалився, що на цей раз Дмитро піде з папірцем без печатки від нього. А випивши, вибалакався, що Дмитра заарештує жандарм на першій станції.

Та і в цій скруті прийшла йому поміч знову-таки від Гавриленка. Цей жив з кожним так, що міг завжди запросити на чарку. Отже, здумав собі якесь діло до війта, пішов до нього з Задорожним, і, щоб справа гладко пішла, зачинилися всі три у ванькирі та й наказали корчмареві пива носити.

Ніби випадково з'явився там Дмитро. Зайшов, сів собі окремо та й мучив гальбу пива. Зате пан начальник жовтого трунку на дні не залишив, бо мав м'яке серце і довгий червоний ніс. Вже мав таку пристрасть: не міг стерпіти, як стояла перед ним повна склянка. «Така моя слабкість», — казав.

Отже, корчмар приносив пиво, а коли трохи вже змучився і очі пана начальника побараніли, Дмитро присів до компанії, і завели гуртову розмову. Та добре він війтові у печінках сидів, коли підпоений, безпам'ятний «ходак» дивився на нього вовком. «Хрест на Долах!» — бурмотів він і потягав жовту водицю. Аж коли добре вже з чуба закурилося, він забаг поцілуватися з Дмитром. Розніжений, відкрив їм усю таємницю:

— Кличе мене пан та й кає: «Гей, вуйце, кає, то Дмитро, кає, бунтує». — «Ая, кау, пане, бунтує». Бігме, що так казав, а він сміється. «Мені, кає, все їдно, кає, але складку, кає, невільно, кає, і бунт, кає, невільно, кає, робити. За супокій, кає, ви мені, кає, відповідаєте, вуйце! А знаєте, кає, жандарі, кає, знов прийдуть...» І я мусив їхати до старости, бо не донеси я, то донесе пан, а мені

ліпше, щоб мені зараз, при свідках, у писк дали, ніж має староста ганьбити. Гей, куме Дмитре,— обернувся до Галюти,— я ти кау, не йди, кау! Там жандар тебе спинить, так як ніц...

Задорожний, що не мав багато ладу, не стерпів і каже до нього, щоб дав Дмитрові печатку. Війт зразу протверезився. «Хіба по мойй голові»,— каже...

Розсердившись на Василя, Гавриленко випив великий келишок рому, а два подав війтові, залив йому пельку до решти і дав знак, щоб повести війта додому.

Там, у більшій хаті, була канцелярія, а в ній — сховок на печатку,— або у шухляді в столику, або в грубці ліворуч від мисника, або на середнім сволоку під стелею...

Але сьогодні не було її ніде. Іван нараз нагадав собі, що війт був у місті, отже, печатка при нім, певне, за пазухою. Почав ніби сварку з війтом, а далі напівжартома, напівсердито схопив його в оберемок, кинув на постіль та й каже: «От, кае, спить, кае, пане вуйце, кае». При тім легко сягнув рукою за пазуху, витягнув печатку і, простягнувши руку за спину, подав її Дмитрові.

Гавриленко сварився з війтом далі. Разом із Задорожним заступили його плечима, а за той час Дмитро запалив на припічку скіпку.

— Ей, горить!..— скричав війт.

— В твоїй, кау, голові, кау...— відказав Гавриленко і трутив його вдруге на подушки.

За той час печатка обкоптіла над полум'ям, а старий Дмитро із повагою, врочисто відтиснув на документі зложені навхрест, двома кругами обмережані, ціп та вила, а під мережкою кругом напис: *ГРОМАДА ВІЛЬХІВЦІ*.

Вже міг Дмитро їхати у Відень, добиватися права.

Гавриленко перестав сваритися з війтом, лиш кепкував собі з нього:

— Ви, кае, пане вуйце, кае, не маєте в голові того, що я, кае, в чоботі. Я би вам, кае, громадську печатку відібрав і казав би вам, кае, череду пасти, кае...

І вийшли.

Від Кадильної попід кладовище, обсажене тополями, ішов Дмитро у високій кучмі і потирив руки. Наблизився до села. Село спало, лиш де-не-де курилося з коминів.

Між ті хатки, посіяні густо на клаптиках городів, зайшов Дмитро і наблизився до своєї...

Глянув на зчорнілу, снігом вкриту стріху, на високий димник, обняв оком рівні стіни і ступив на подвір'я. Зайшов у причепу, де на землі валялась колісня і мерва, середні двері від стодоли поминув, порожня вона була, аж крайні дверцята торкнув і зігнувся, щоб увійти до хлівця. Стівся з поглядом блискучих у темряві очей голодної Козульки. Погладив коровицю, поклепав по бедрах і обняв руками її теплу шию. Смикнув із подрі ячмінки, кинув їй у ясла і пішов... Корова оглянулась і мукнула, вона прощалася з ним.

Став біля перелазу.

На вербах над потоком скричало гайвороння. Старий оглянув ще раз обійстя та й поплентався в хату.

Параска поралась коло печі. Саме чистила бараболю, а приходом Дмитра здивувалась: ще було рано.

Мовчки підійшов до комина і, знявши чоботи, поклав просушити онучі, а скостенілі кулаки пригрівав до полум'я. Після того упав на постіль підкріпитися сном... Востаннє під своєю стріхою.

Спочивав, а тим часом вже збиралася буря над його головою. Прокинувшись, побачив, що стара плаче у кутку, але ховається від нього із слізьми: хутко витерла очі, поставила на скриню миску з борщем і вийшла.

Дмитро здригнувся. Стара мала вже перечути, що їй святиться. «Але так навіть ліпше»,— потішив себе. Підійшов до скрині, з'їв насилу дві ложки. Ноги під ним тряслися. Присів на лаві. Закрив очі долонею і сидів. Забувся, але по хвилі встав і твердою ходою перейшов хату. «Пора вже!» — сказав собі.

З-за образів, зі скрині і з полиці постягав усі клаптики паперу. Добрий жмут їх мав ще й за пазухою. Склавав усе докупи, зв'язав шнурком, вложив у шкіряну торбу, перетягнув ще ременем і через плече почепив її по сорочці під лейбиком.

Сів на лаву перезувати один чобіт, як надійшов Задорожний сповістити, що у Сави Лози дожидають уже Дмитра, та й пожалівся зразу, що Кінаш причепився до них.

— Не здибали ви де Сенька? — запитав Дмитро.— Мав сюди прийти.

— Ні, не здибав,— заперечливо похитав головою Василь.— Але от виджу через вікно, що йде.

А коли вступив Сенько у хату, Дмитро розхмарився, радісно відповів на його привіт, глянув на Сенька м'яко і просив:

— Ти знаєш, хлопче, що мені впала дорога. На мою Параску мої приятелі будуть мати обачіння. Але ти — свій. Де там вона буде, то буде, а ти в потребі доглянь її. Та й свою Гафію проси від мене.

— Ой стрику, за ваше добро,— промовив Сенько,— не мали б ми стрийни порятувати?

— Так, Сеньку, ти мого покійного брата син. Він при смерті лишив тебе на мене.

Перебив Процик, він приніс Дмитрові печену курку на дорогу, та, побачивши Сенька, спитав:

— Що радикальні газети пишуть?

— Проведемо стрика, то вже я вам розповім,— пообіцяв Сенько.

— Відколи я в суді звільнився від опіки, я не мав як і не мав коли поговорити з тобою. Твої більші гроші я передав у суді, але з дрібних заходить тобі ще п'ятка, я тримав її окремо в скрині в папірчику і тепер передаю. Я мушу жити і буду жити, поки не відвоюю Кадильної, але живий живе гадає, але смерть по людях ходить, а довг треба хоч тепер повернути.

— Стрику,— сказав Сенько мало не крізь сльози,— інші опікуни вживають для себе поле, і сирота в них наймитом. Я вам дякую за опіку, тутки, при людях, вам дякую. Рідний тато б мене того не вчив, що ви, бо сам не умів, а ви зробили мене статком і майстром, і ще крейцарі складали. Що ви там вже дали, то дали, хто знає, чи ця п'ятка мені належна, най вона при вас лишиться.

— П'ятка належна тобі, і я тобі даю.

— Але ви потребуєте в дорозі, і я хочу її дати на складку.

— Ей, Сеньку! Складку дається через кума Василя або через Гавриленка і пишеться на аркуш. А як же, зрештою, ти маєш давати складку, коли радикали не вірять у цесаря і чекають, що колись усі землі будуть від панів відібрані?

— Я, дядьку, хочу вам свою вдячність показати і за те хочу складку дати.

Дмитро подумав і відповів:

— Я не потребую помочі, але, як хочеш, то доглядай стару. Не раз їй, певне, і грошей треба буде, хоч я її без нічого не лишаю...

Далі не хотів Дмитро говорити. Заметушився, згадавши жінку і сінка, і взяла його досада, і жаль вхопив його за серце, бо він покидав свою хату і жінку пускав у комірне.

Він узяв шапку, узяв торбину з харчами і палицю, але коли гості вийшли, zostався позаду, а тільки за Василем двері зачинилися, затримався сам один. Став перед порогом і хвилину слухав, як серце у грудях то б'ється, то завмирає, потім упав на коліна, перехилився над хатнім порогом і тричі землю поцілував, споглянув на почорнілий сволок, поклонився до образів і вийшов.

12

Прийшли до Лози, та оглядач був при своїй роботі, бо в селі було два мерці.

Саме збиралися писати. Савів онук Антошко скинув кожуха, дідуньо затесав йому гусяче перо і став біля скрині, поважний і з схрещеними на грудях руками, і показував, наче молитву: хто помер, скільки йому років було та інше. Прийшли вже до останнього запиту: від чого помер хворий? «Старість його до землі прихилила»,— урочисто і з притиском промовив оглядач, а парубчак перехилив голову і, замикаючи уста, натискав пером та й повторяв слова по складах: «при-хи-ли-ла...» Підпис: Сава Лоза, оглядач, поставив Антін Лоза.

Поки не написав Антін останнього складу, доти не рушився Сава. Аж коли скінчив урядування, звернувся до гостей, а тоді Процик поспішив перший промовити. Він, дуже вдоволений собою, відкрив нараду.

Але радитися було ні про що, тільки пообіцяли писати, пильнувати справи, а якщо справа добре піде,— може, вдасться що з громадської каси узяти на кошти. Говорили свобідно, усі разом, слова ніхто не просив, а через таку непарламентарну дисципліну Процикова радість пропадала.

Сава був зажурений, його цікавило лиш те, щоб Дмитра відвезти у місто на колію.

Ледве вийшли за ворота, щоб перейти до кузні, де коваль поправляв ще Савові сани і Антошко чекав з кіньми,— побачили гурток людей і пізнали, що готується щось недобре: Дмитрова жінка ридала-голосила, біля неї стояв син Максим і два брати її, з корчми вийшов

орендар зі своїми повсякчасними гостями, а ще приставав до гурту кожний, хто тільки ішов дорогою.

Дмитрові зразу упало щось всередині: його спокій пропав, було йому тяжко і жалко, розілллася якась жовч по ньому.

— Ой, нащо ти мене, іроде, зі світу женеш, ой, нащо ти мене ріжеш без ножа? — ридала Параска.— А де ж я на старість голову прихилю? Чого ж я маю в комірне проситися, коли у мене куток мій був?..

Було тихо, понуро, і її голос нісся.

Нічого було Дмитрові робити, тільки пробитися через юрбу і йти своєю дорогою.

А Параска заводила:

— Та чи я не варта уже у своїй хаті зостатися, та чи я не заслужила собі того та не запрацювала? Таж усе робила на тебе, і на твоїх дітей, і на приймака Сенька! Чи я на старості літ чужі кути витирати маю?.. А доленько моя бідна, а іроде лукавий!..

Гурт на вулиці більшав. Виходили з хат. Ставали на воротах...

У Дмитра лупало в голові і тряслися руки, але він усією силою панував над собою і перейшов кілька кроків. Не було якоїсь бічної вулиці, щоб вийти нею в поле. Але ж і соромно було утікати. Параска утерла сльози і почала знову заводити, а заводила рівним голосом, так як за мерцем:

— Пресвітлої години я не зазнала та й не зазнала. Дратував ти мене та й дратував...— Нараз прискочила до нього, перестала плакати і закричала: — Ти зрабував мене! — затиснула зуби і застогнала:— У-ух... а-а-а...— Потім нагло затихла, обернулася і стояла спокійно, тільки по хвилі два рази хлипнула...

Дмитро також не рушився. Хоч Параска відійшла набік, обізвався не так до неї, як, властиво, до всіх, що прислухалися.

— Я не зрабував тебе, стебельця не взяв твого. Хата і обійстя моє було, а ти по мені маєш корову, маєш усі достатки, маєш свою чвертку і гроші тобі лишаю.

— Ото ласка! — обізвався її брат.— Ви хотіли, щоб сестра за прошенням хлібом попід вікна пішла?

— Не мішайся, бо не твоє діло! — відрубав Дмитро.

— Як не моє! — кричав шурин.— Таж то моя сестра, і у мене серце болить за її сльози.

Дмитро знов говорив до усіх свідків:

— Як ми бідували,— казав,— як у нас корова згнула, а тебе моя просила позичити, то ти не знав своєї сестри, а нині уже знаєш, що в тебе сестра є?

— Викупи контракт у Гринька! — крикнув Гриньків брат, бо тепер уже Гринько боявся помсти від Максима і не тішився дешевим купном.

— Геть, п'янице! Іди дрова рубай, бо орендар у карк дасть!..

То раз колись по п'янці Гриньків брат врубав орендарю патиків, і цим його тепер дошкуляли.

Дмитро опам'ятався на хвилину і дивувався, що має таку охоту до сварки. Зібрав усі сили, обернувся і хотів іти, свідомий був, що робить щось таке, чого не слід робити.

— Гуті-га, гуті-га! — закричали за ним Парасчині брати і син Максим, наче цькували вовка.

Та ще Максим підійшов ближче:

— Ви, тату, не сердьтеся! — сказав.

Цей рівний голос опам'ятав старого, тільки гніву не зігнав. Дмитро, не спиняючись, пішов угору.

— Не сердьтеся! — гукав за ним синаш.— Але кажіть, де мама дінуться.

— Як не до тебе — з її маєтком кожний її візьме,— заспокоював Дмитро себе самого.

— Овва, корова здохне, а стару годуй! — крикнув Максим і висунув здорову палюгу, що держав її досі в руці за спиною.

— Ти так її борониш?! — в нестямі скрикнув уже Дмитро і повернувся. Ішов назустріч синові.

Але між тим над'їхав Гавриленко, скочив із саней, підбіг до Максима.

— То моя палиця! — крикнув і вирвав у нього з руки палюгу.— Кінаш, ви можете бути свідком, чи така вишня не росла у моїм садку!

Коло них обох і коло Кінаша схилились цікаві голови, а Дмитро знову подався вгору. Але Параска, що досі стояла понурившись, пробивалася тепер через юрбу і бігла за ним. Йй боліли Максимові слова, вона хотіла зігнати злість на комусь, бачила, що ще дві хати минути Дмитрові і він заверне в поле під цвинтар, і тому підскочила до нього з кулаками і шарпала на собі одягу.

— До чого я дожилась, чого дочекалася! Іроде! О-ой!...— руками шарпала опанчу. Її голос рвав Дмитрові серце. Безрадно розвів руками і здивовані очі впер

у Параску... А вона, не тямлячи себе, прискочила до нього і п'ялася до лиця, шарпала кожух на нім.— Кримінальнику, опришку, ти ще й за мене будеш у арешті!..— кричала.— Волоцюго, кримінальнику!..

А її брати, здалеку, вдруге:

— Гуті-га! гутій!

Тоді Дмитро вже стратив пам'ять, обернувся, заревів, схопив її лівою рукою за плече, потряс нею, а праву підняв на неї. Зараз прискочив до нього Процик. Василь зловив його за руку, а Іван вирвав від Антошка віжки і під'їхав, затявши коні. Посадили Дмитра на санки, а він, збілілий, зледенів увесь і не боронився. Сів, тоді Іван рушив з місця.

Параска зірвала до решти очіпок з голови, вхопила у жменю волосся та й, підбігаючи за саньми, заридала до люду:

— Сивий волос зневажив...

Сльози не йшли з її очей, вона скинула одним рухом сіряк із плечей, сіла на сніг і заплакала.

А санки відбігли. Дмитро швидко прийшов до пам'яті і не бажав ні на кого дивитися. Село було вже за ними, і він зараз спинив Івана. Уперся рішуче і зліз, а друзям казав вернутися.

Розпрощалися. Василеві подав іще Дмитро гроші:

— До того,— казав,— що вже є у вас, і вважайте, прошу вас, на мою стару. Що треба, то дайте їй. Пишіть до мене і будьте здорові!..

— Боже, проводь! У щасливий час виходьте!..

Іван підвівся на санях і побачив, що Дмитро збочив уліво, на панські лани, на широку межу...

Сутеніло.

Сніг, і тут близько, і ще більше в Росії, геть на горбі,— стемнів. Не такий уже білий, проти сонця розливається по нім, мерехтить фіалкова хвиля... І відразу гайок затягується, наче млою, і наче тінь виливається з нього, котиться полем, по снігу, змиває фіалкові тони і робить їх синяво-блідими, поки затруться, а обрій при тім вужчає, темніє, зливається з землею... Тут завжди стояла берізка на межі, там хрест самотній, але все те відсувається від бистрого ока в далечінь, розпливається, ледве обрисом видніється, і зараз лягає темрява...

Темна ніч прогнала все живе і світле. Тільки тихий струмочок з-під вічного дуба не засне, і молодий тихий

вітрець, що в полі не ночував ще ніколи, тривожно скрадається на ніч до села, між хатки з вишневыми безлистими садками.

Дмитро найшов у темряві суголовки і йде, а сніг під ногами скрипить. До дуба ближче і ближче.

Старався не думати про те, що сталося край села, бо там пройшло щось недобре. Там збурився такий потрібний йому спокій, а разом з тим наче сплила з нього сила.

Та вже він під дубом, а з дуба злинуло замирення на Дмитра, він привітав друга:

— Батьку мій, ти незможений свідок гараздів на Кадильній, її борець, ми два поможемо правді святкувати перемогу. Дівчата виведуть хоровод під твій радісний шум.

Це буде друге свято, величніше, ніж те, після Кам'янця. Правда, на перший бій проводжали Дмитра не так, як сьогодні. Громада йшла з ним до панцизняка хреста; розкланялись, поздоровили — навіть і ввійт між ними. У Відні були гаразди, була і біда. Навіть вуличні хлопчиська і дармоїди бігали за Дмитром, дивуючись з його кожуха і чобіт. Нічого, бо у Вільхівцях... як же вітали його! Ще тільки в дзвони було вдарити...

Вітали, вітатимуть і вдруге. Спогади влили ще більше спокою, розбудили надії. Зійшов місяць, і ще живіше зрадувалося серце його. І ще напливли спогади. Під цим дубом він лежав пострілений, але не вмер, і суд звільнив його. Мусить і тепер бути перемога його і друзів, тобто перемога правди. Будуть і страждання, але терпіти мусить кожна людина: одні за себе, другі за ближніх, треті за правду. Не дасть і Дмитро відняти від себе чашу горя.

— Пора, Дмитре! Пора! — пригадав дуб.

— Спасибі, батьку. Йду і принесу тобі добру новину! — прощався Дмитро.

Спокійно пихкав люльку і рівною ходою пішов за Данчицю...

Це вже не той дід, що тинявся по селу, що з понурою головою слухав Парасчину лайку, — це посол кривджених, заступник громади.

Поглянув на Доли і на село. Хати були далеко, і він не чув, як там на дзвіниці кричить зловіще пугач. Перекликається з сичами на панському фільварку.

Рушив Дмитро. Не прощається жалібно з Долами, він лишає над ними своє благословення, і село благосло-

вить, тільки довше задержався зором на тому місці, де його хата стоїть... А далі до Долів, і до дуба, і до рідного села промовили його думки: «Прощайте! Побачимося у ясну годину, з доброю новиною прийду до вас!..»

13

Звідки вони йдуть, куди поспішають ті сотні, тисячі перехожих...

Одні стоять перед великими вікнами, інші підпирають мури, а решта все іде, пливе і вулицею і хідником, скверами й садками. Стрічаються, обминаються, обійде один одного, та й ідуть далі. Одні ідуть вільно, інші квапляться, але найшвидше перебігає експрес, його минає омнібус, посвистуючи, переганяє на вулиці фіакр, та швидше ще покотився по шинах трамвай і дзвонить раз слабше, повільно, раз швидко та голосно і нервово. Тут вкотилися тяжкі експедиційні вози і тягнуться з гуркотом, бряжчать залізом та дуднять порожніми скринями, аж усе валиться навколо... А між того стиску вмішався, мов ластівка, вправний велосипедист, розсипав із дзвіночка срібний горошок по камінню і помчав. Пропав на повороті.

Як хвилі в Збручі котяться, одна одну доганяє, усі вперед пливуть, так тут іде все вперед. Куди — не знати!

І так кожного дня. Кожного, а відколи між ними блукає вільхівчанський селянин, думає над тим, думає і не розбере.

Та й ніякого діла у них. Не візьметься один із другим за роботу. Чи то, може, робота у них така, що бігати й ходити? Гроші у них є, вулиці замітають, гей газдиня хату, снігові доторкнутися землі не дають, зілля розносять у тріскучі морози. Не мають будинків, ні худоби, лиш самі високі доми з великими вікнами, з широкими дверима. Бо хлоп на них працює. Так, на селі хлоп оре, сіє і везе купцям збіжжя до міста. Та-бо й сіяти нема на чім, таж пани відбирають землю.

Ту землю приїхав він боронити і дожидає, коли допустять його перед престіл, бо вже письмо подав. Важко письмо таке подавати і оплачувати, а ще тяжче гірку біду бідити. Най же но цісар на цю біду зглянеться і волю їх вдіє. Най хлопська земля дістанеться назад у хлопські руки, най земля опиниться в тій руці, що її оре, сіє, а цісареві рекрута дає, бо теперішня рука лиш готового

жде і загортає, і від карабіна звільняється. Дуби з лісу вона вирубує і світами посилає, ні хлопам користі, ні собі.

Як колись по Долах вздовж понад Збручем, то по Кадильній, та й по Вільшині над Троянським вивозом блудив, так тепер ходив і ходив Дмитро по місту. Тільки що там мав повітря, мав простір і свободу на самоті, а тут юрмляться, тут чоловік аж спігне, так усе близько сунеться перед очима. Покрівлі і дроти заслоняють небо, бачиш його лиш по клаптику, як із криміналу, з віконця...

А де б не тинявся, то в думках розмовляв з цісарем.

* * *

Не пустили до цісаря!

Ця звістка ударила Дмитра так, що весь розгубився. Пішов до цісарської канцелярії і розпитував у секретаря, що сталося. Просив, щоб вдруге його писали на послухання, розпитував, чи не сталася помилка.

Ідучи до Відня, гадав, що цісар чи його слуги торгуватимуться за шматок землі, а тут — заперта брама Бургу. Заперлася і вона після того, як заперлися суди і всі прибіжища для вільхівчан. Дмитро не стратив розуму лиш через те, що вже стільки літ журба їла його. Наче у сні, але повнім страху і болю, ходив він вулицями Відня. У темряві і світа божого перед собою не бачив, серед високих стін — він німий, самотній. Не розбирав, куди ходить: на Грабені штовхали його перехожі і юрба несла його з собою, наче потік хвилю, а на далекім передмісті Оттакрінгу ішов повагом і чув відгомін своїх кроків.

...Отже, радикали казали правду, що нема за чим гнатися до Відня. То вже й цісарська брама заперта перед хлопом? А що ж той хлоп зробить, куди застукає, до якої брами?

І коли тинявся по бруку, звертаючи на себе увагу чударнацькою одежею, коли не знав, чи їхати у Вільхівці і сказати всю правду, — в таку годину галицькі вампіри пізнали своє сотворіння, з якого безкарно можна смоктати кров, і завели його до «адвоката» Менкеса.

Цей зараз написав папір до трону, та ще якесь там прохання, умів додати мужикові надії, а над усе — гроші забрати.

Надії додавати не мусив, лиш розбудив її, бо ж вона,

та надія, привела Дмитра сюди, у Відень, він нею жив. Вона разом з сестрою своєю, вірою, казала йому продати хату і жінку пустити в комірне.

І от блиснули йому і вбогим вільхівчанам весняні дні. Але мартові, а вони гадали, що то справжня весна. Зраділи бідні, коли до Сави і Процика прийшов від Менкеса лист, а разом і до громади буцім урядово-стилізоване письмо, в якому розвідував цей обманець про відносини до двора та й жадав переслухання свідків, які ще пам'ятають часи, коли вільхівчани володіли спірною землею.

Це, на жаль, був верх успіху слушної справи, це збентежило й сусідніх Залучан, обманутих, обдурених поміщиком. Залучанам скортіло зробити так, як зробили вільхівчани. Таможний писар громадський, без зазиву від Менкеса, переслухав свідків, списав довге письмо, громада скинула гроші, взяли іще від вільхівчан для Дмитра і вирядили з тим усім і з благословенством свого наймудрішого односельця Андрія Ковча у Відень.

Ковч приїхав під неділю, а вранці пішов із Дмитром оглядати місто.

Перед полуднем зайшли на службу божу до церкви святої Варвари, і Ковч зрадив, як дитина, що на далекій чужині чує рідне слово, рідну хвалу. По службі божій дістали (завдяки своїм кожухам) запрошення на вечір до українського робітничого товариства.

Сердечний залучанець брався цілувати руки по міському одягнених робітників і цим завдавав трохи клопоту їм і Дмитрові. А про свою громадську справу говорив оглядно і мало, бо так наказав Дмитро.

Дмитро, здалека тримаючись від русинів і їхніх товаришів, жив у якогось знімченого русина. Був то будівельний робітник, а до русинів уже не признавався. З Дмитром познайомився випадково і небагато займався його справами та й життям-буттям його у Відні, тільки кожної суботи пильно упоминався за плату. «Мені усе коштує тутки, не так, як у вас на селі, що постелиш соломи де-небудь та й ляжеш...» Він, беручи гроші, кожного разу так виправдувався перед своїм земляком, хоч той земляк і не хотів нічого даром, бо досі дурничок мало стрічав на світі.

Повів Дмитро Ковча і в народну кухню. Зразу то він обходився віденським хлібчиком та й вільхівчанським салом (за яке благословив Сенькову жінку), а з часом згадав і про кухню...

Стрів там якось молодого студентика з товариства «Січ», що зараз-таки нагадав йому «панотцевого родича» з Вільхивець. Ледве чи не скидався навіть на нього з лиця і росту, а обидва такі палкі, прихильні... Та на обох глядів Дмитро неохоче.

Коротку справу мав з Менкесом Ковч. «Адвокат» списав якісь листи і послав їх кудись. Сягнув рукою у мужицьку кишеню, на дух її спорожнив і казав — чекати. Так, як Дмитрові.

Один одному помагали ждати. Ковч снувався за Дмитром, а цей, чим далі, не радий був із того. В тяжких хвилях журби і великих сумнівів оглянеться бувало, ідучи понад Дунайським каналом, а біля нього Ковч марний і змарений. І тоді якась думка до нього говорить: «Чого ти це його волочиш за собою? Нащо ти і їх губиш?..»

Для надзбручанських посланців тяглася сіра низка бездіяльних днів. Але не для Менкеса. Він розвідував про маєтковий стан своїх клієнтів. Одного дня, замість відповіді: «Треба почекати, вже недовго, два-три дні»,— Менкес мав довгу розмову з Дмитром.

— Ваш пан,— казав,— найшов вас і тут. Що ви скажете на це: доконався я, що він сипнув грішми і найшов собі у цісарській канцелярії заушника. Доки можна було боротися пером, то я це міг робити, але приходиться зачати боротьбу грішми, отже, що ж я тепер вдію? У вас нема стільки, скільки треба, а як і є, то, може, не дасте.

— Чоловіче,— відповідав знову на Дмитрові зауваження,— я рад би цю справу добре скінчити, бо мені вас жаль. З душі я рад. Але тут гербові марки дорожчі, ніж у Галичині, і все дорожче. Таж ви знаєте, що у вищій суді то і гербових марок більше, і папір інший, і писати треба інакше. Я, бачите, для себе нічого навіть не лишаю з тих грошей, що ви даєте. За те, що ви вже стільки процесуєтеся, я навіть даром вам зроблю; а вже по цілій справі, то ви мені самі вділите. Але слухайте, як тепер не зробиться, то не знаю, чи не піде вся труднація на марне... Гроші і гроші! Грішми все зробиш, бо і рідного батька купиш. Грішми я б підкупив ясных прибічників, щоб вас вписали на ту карточку, де виписується всіх, що мають стати на послухання перед цісарем. А тоді ви вже пожалуєтеся перед ним. Що скажете — то скажете, але все буде написане в моїй суплиці, яку я вам даром напишу за те, що ви їх уже стільки писали...

Як хочете, чоловіче! — мучив його далі.— Не я ра-

джу і не я говорю, сама справа, само становище говорять. Маєте розум, то думайте і беріть на розум. Я не намовляю, прийдіть завтра, позавтра і скажіть... Але поквартесья!..

При розмові не було Ковча, а коли Дмитро вертався від Менкеса, стрівся з молодим студентом. Цей у розмові запрошував його прийти на Шевченківські вечорниці, що мали бути влаштовані заходом віденських русинів, але Дмитрові за клопотами, за гризотою із-за Менкесових планів не до того було. І про справу вони говорили, а зачав студент сам, і то наче знав, як діло стоїть.

Але що з його бесіди, хоч і як щиро, від серця, він говорив!

Вертається радив. Казав, що Дмитро не випросить нічого, лиш буде втрата часу і грошей. Говорив такі речі, про які Дмитро чув уже і знав їх, тільки не знав, що цісар на літо усе виїздить з Відня. Та ця звістка якраз приспішила його рішення. Легше було схилитися до намови Менкеса, бо цей не казав нічого нового. Казав дати гроші, казав, що виграється справа, що трохи потерпіти треба. Все те не першина Дмитрові. Холод, голод, чекання — вони добре знайомі йому, і вони-то від себе також дорадили слухати Менкеса, не розбираючи. А молодий чоловік казав, що листи не возяться тепер у руках, у шкіряній торбі, лиш посилаються поштою або телеграфом, а справу радив закинути, бо так не вернеться Кадильна, як вчорашній день. Пани чинять, що хочуть, бо мають політику в руках, — треба їх політичну перевагу зламати, маєи на рівні поставити і диктувати право пануючому тепер класу. Така втрата прав гірше буде їм боліти, ніж мужика гніт від них: мужик привик уже до кривд.

— Забрав від нас пан усю політику, — роздумував Дмитро, — наша політика шуміла в лісі...

А між тим вдома дожидав його лист із села:

«Пишу до Вас, Дмитре, щоб Вас поздоровити і до Вас довідатися. У нас нічого нового, на тяжкім передновинку люди гірко бідують. Ніхто не вмер, лиш кількоро дітей задушило, бо кинулася слабість на діти. Добре нам поводитись, але що гірко настарчити на все, і гірко скаржаться. Касієр дав 20 ринських з податкових грошей і під милий біг казав, щоб йому віддати, а як же віддати, коли ще немає кінця і не розстараюся. Гей, Дмитре!

Як тепер не зробите кінця, то не знаю, що буде. Просимо Вас дуже і за себе, і за нас усіх. Тут такої лихої волі тепер народ, страх! Дуже нам гірко на очі людям показуватися, бо то я дав, і кум Сава, і Василь у касієра взяли, а Пітулей з Косарчиним та й з іншими радикалами вирахував, що за ті гроші, за суменну суму, що ми від початку на процес платили аж дотепер, то вже можна було Кадильну відкупити від пана, а так гроші закопані, і треба нам тепер доконче щось починати, а не так починати, як щасливо кінчити. Коби-то самі радикали, але й панотець. А за дідича, і за ворогів, і за корчмаря з війтом то вже не казати. Панотець у церкві голосить, що притисне нас церкву ставити, і вже з Савою знов посварився. Каже, що церкву треба ставити, коли на процес маємо, і вже не гадайте, коби хто що дав. Вже-сьмо видалися дочиста, і Ви щось робіть, бо марне пропадемо усі разом. Коби-то Ви тепер тут з'явилися і сказали, що справа виграна, то ми би як на світ народилися, а ворогам стид, бо тепер всіляко за нас і за Вас бесідують.

Бувайте здорові! Кланяємося Вам і вся наша родина по сто раз. Сава Лоза, оглядач, Михась Процик, Василь Задорожний, підписав Антін Лоза.

Гавриленко далі з усіх сміється, а за Вас добре спомінає і казав, як будемо писати, щоб Вам кланятися. Сенько також кланяється Вам і Вас боронить.

Антін Лоза»

Прочитав цього листа Ковч, і Дмитрові уже не було сну вночі. Мучила безсонниця, і в голові блудили смутні думки, а все про Вільхівці, а все про Кадильну і його власну нивку.

«Розлучився ти з хатою, але тепер ще з полем розлучишся, а мусиш розлучитися, бо відки ж візьмеш грошей? Жаль, жаль нивки, бо хоч вона купна, але на неї ти наробився, напрацювався, заки її купив, через неї ти ще до господарів причисляєшся, а тепер продати її мусиш. А мусиш, бо перше руками заробляв ти на процес, а тепер треба нараз стільки грошей дати, що треба на них два роки заробляти, а діло не чекатиме два роки. Чи спогадає хто за тебе тоді, як громада ліс дістане? Либонь, не спогадають. Хіба б гайовим тебе настановили, але плати вже не дадуть. Та най потім уже буде, що хоче, аби-сь лиш своє зробив».

Після півночі він уже знав, що поле не його.

«Ой, гадав я хоч по-господарськи умерти і чути через віконце, як громадський ліс шумить, але виджу, що умру, як наймит. Буде по моїй голові, буде! А тепер ані захорувати мені не можна, бо голови раз нема де приклонити. Смерть смертю, а тепер треба ще жити і зробити, що почав, коли маю вмерти хоч не по-господарськи, але спокійно. А поле продам. Таж хати більше було шкода, ніж поля. Коби що дали за мене, то й себе продав би, лиш не продав би справи, лиш не продам нашого права навіть за палати, не то за хату...»

І вже не міг дідватися дня, не міг вилежати на тапчані і покликав Ковча. Але Ковч спав.

Рано обміркували все, пішли до Менкеса і написали, що треба, а увечері поїхав Ковч додому із повноваженим письмом продати Дмитрове поле навіки. Гроші мав прислати.

* * *

Легше зітхнулося Дмитрові, коли відпровадив Ковча на північний дворець. Становище Ковча було теж трагічне, але не ускладнене. Залучани, не питаючи броду, полізли у воду. Виславши Ковча, не дошкуляли йому нічим, разом з ним чекали радості.

Дмитро, самотній, перші день-два безжурно походжав вулицями веселого Відня, приглядаючись до кипучого руху у місті. Робітники в синіх блузах, пси, запряжені у візки, перекупки, двірники, поліція, перехожі і підводи — усе те рухалось і нагадувало стукіт пульсу якогось велетня. А серед того всього він, Дмитро, наче крихітка піску, яку відірвала хвиля, несла далеко, закинула на чужі береги.

А тому прокинувся у ньому нервовий неспокій, з яким дожидав вістей від Ковча, хоч знав, що продаж російського поля потребує більше клопотів, ніж продаж хати.

Та що прийти мусить, те і прийде, а коли минеться, тоді чоловік здивований питає: «Я цього ждав?..» Прийшли від Ковча гроші, пішли до Менкеса, а цілий поворот діла так Дмитра потряс, що він і не питав: я чекав цього?.. За кілька днів після того, як дав Менкесові гроші, навідався до нього.

— Цісар виїхав із міста і вернеться аж через два-три місяці,— повідомив його Менкес.— Виїхав несподівано. В понеділок ввечері велів ще виписати на карточці усіх,

хто буде допущений на послухання у вівторок і в середу, але у вівторок рано пробудився і наказав пакувати речі. «Нащо?» — питають. «Поїду,— каже,— з Відня». Спакували, і він зразу ополудні виїхав. От виїхав, а на середу ви були записані на послухання. Їдьте тепер додому, а як я вам напишу, то приїдете...

Виїхав цісар і Дмитра лишив у розпуці.

Коли почув цю вість Дмитро, ударив себе по голові і без пам'яті вийшов від Менкеса.

Був тільки слабкий, але не журився і не гризся. Подумав собі, що піде додому, отже, пішов, ледве ліз. Ця його думка, що він має іти, перемінилася в якусь силу, вела його по вулицях і привела додому. А господиня дуже здивувалася його приходом; до того ж він побрів прямо до тапчана, отже, гадала, що п'яний.

Він справді був п'яний, але від горя, і як ішов вулицями, то, наче глухий, не чув нічого довкола і, наче сліпий, не бачив нічого, не зважав, що його тручають, поки вкінці приволікся до хати і упав на тапчан. А тоді добрий сон замкнув йому очі і спустив над ним свої крила.

Прийшов понурий хмарний день, Дмитро пробудився із сну і мусив жити. Здавив він було свою зневіру, але Менкес своєю вісткою зламав заперу, і непевні думки, мов вода з нори, добулися і тепер нараз обсіли його, а душу затопили розпачем.

Вийшов із дому, але мав таке чуття, що повинен піти просто на міст та кинутись у Дунай. «Більше вже нічого не потрапиш»,— казав собі.

Ішов вільно, не дивлячись перед собою. Та нараз затримався.

«Ану ж Менкес бреше? Ану ж він не знає? Ану ж цісар лиш заперся і не впускає на послухання, бо хоче спочити? Немолодий уже. А може, поїхав у гостину, та й за тиждень вернеться у Відень?»

Коли він уже написав собі на карточці, кого пустити до себе, то вже був би не їхав... ану ж нас більше таких витратилося на дорогу?.. Ні, він не їхав би, ні...»

Ішов, розмовляв з собою вголос і почав усяко думати про Менкеса. Але сумніви розвіяв молодий студент, коли зустрівся з ним.

— Що ж,— казав,— ви дожидаєте аудієнції, а між тим цісаря нема вже від тижня у Відні: виїхав і вернеться аж під осінь.

Та й розказав Дмитрові на його запити, що цісарський

виїзд не був несподіваним, бо про цісарські подорожі пишеться цілими місяцями наперед по газетах... «Ото так,— думав Дмитро,— радикали наші знали з газет про цісаря аж у Вільхівцях, а я тут не знав...»

Уже з того, що досі чув, зміркував Дмитро, що Менкес обманув його, бо коли взяв гроші від нього і пішов на цісарському дворі підкупство зробити, тоді вже не було цісаря у Відні. А тепер, ще не зраджуючись, буцімто для когось іншого, випитував Дмитро про Менкеса — чи то є адвокат, чи який покутний писар. Щоб записку зробити добре, не конче треба бути адвокатом... як до якої записки,— це правда; але хто не адвокат, а видає себе за адвоката, той обманець...

Розійшлися, та Дмитрові приросли ноги до землі, він і з місця не може рушитися.

«Чого став? — зганив себе, отямившись.— Іди на міст, ти більшого вже не вартий, як тебе туманять у білий день».

Але ходив, поки спинив себе питанням:

«У нас, у Вільхівцях, нема моста?»

«Є міст і Збруч».

«А ти гадав, що нема, і ти приїхав сюди, бо мало тобі Збруча».

«Ні, я приїхав до цісаря».

«Коли так, то йди, стукай до брами і проси, щоби тебе пустили. Таж ти не злодій, щоби тебе стидалися, і ти не хочеш царя забити, то тебе пустять».

Від цієї розмови з самим собою, зі своїми думками, забув голод і втому. Віднайшов свою провідну думку, загублену серед турботи. Розпач доти зайвий, поки цісар не сказав: «Не ваше право». Цього він не скаже. І в подорожі він не буде безконечно, мусить вернутися. Коли ж вернеться, то вже Дмитро доконче стане перед ним. Треба тільки до осені подождати.

Але як подождати?

І вже тільки тим журився, а від такої журби голова не сохне і серце не тріскає. То вже не був розпач. Знав, що має ждати тут до осені,— восени побачить цісаря. Біда не в тім, що зробив Менкес, а в тім, що він у цісаря не був. За Менкеса він і не признається нікому, бо сором, ані процесу з ним не зведе, бо розславиться лиш.

Проте втрата дуже боліла його. Таж за тою сумою було його поле, поле господаря, і нараз він став безземельним дідом. Хати нема, поля не стало, має тільки

порожню торбинку з хліба, має паличку, що витяв собі з вічного дуба ще перед першою подорожжю до Кам'янця. Має ще жмут паперів, пожовклих, понаддираних, писаних різними почерками, наліплених червоними марками, прикрашених печатками.

Але ця одна думка, як переждати до осені, щоб тоді побачити цісаря, велика впевненість, що розмова з цісарем врятує громаду і його, не дала йому зостановлятися над його становищем.

А з ним зле. Голодує, одежа подерлася, чоботи збилися, ще й борги має. З тих грошей, що давав Менкесові, урвав кілька гульденів і заплатив борг за квартиру, купив талони на обід у народній кухні, але у хазяїнів на квартирі борг наріс знову, і цієї суботи Дмитро не ночував удома, щоб обминути їхні докори. Навіть стидно на очі їм показуватися тепер. Та й що почати? До Вільхівців не напише!.. Між своїми людьми він дав би собі раду, але не тут. Взявся б до роботи, може. Руки в нього є, буде і сила, тільки не знає мови. Так, але його виручать свої люди, що й так все хвалилися то порадою, то поміччю. А ще скорше можна буде розпитати у свого хазяїна. Таж він робить на будівлях, а вже, може б, і Дмитра взяв підручним до якої роботи. Щоби хоч вистачило на прожиток.

Так, так, візьме його хазяїн до якоїсь роботи.

Збудилася в нім туга за працею, з якою зжився від ранніх літ. Не може він далі блукати по кам'яних брукках, зима вже минула, і серце у рільника мліє, а чи рало в руки, чи сокиру — все буде працювати. Не першина йому і сокира, і кайло, і молот, і що треба...

Навіть менше сумних думок, коли працюєш...

На його щастя, хазяїн згодився з задоволенням і навіть похвалився, що сам хотів йому порадити. «Не можу я дивитися,— казав,— на те, як хтось марнує час. На селі це можна, але тут, де усе рухається, де усе коштує, киснути на місці — це ж гріх...» Через два чи три дні він їде на ціле літо в Зальцбург і буде там працювати на будові броварні, отож потребує кількох теслів до помочі, бо сам не зробить стільки, скільки йому замовили. Почувши, що Дмитро сяк-так знається на будові, запевнив його, що за літо зможе досить заробити.

Та й справді, зайнявся ним щиро. Казав йому скинути вільхівчанський одяг, нашиваний волічкою і гарасівкою, зняти з ніг тяжкі драні чоботи і кинути кучлягу. Натом-

мість прибрав його по-робітничому, в легкий одяг, а ще купив йому широкий топір, пилку і майстерські знаряддя та й погодував.

А коли час прийшов, поїхали обидва.

14

Старий праліс шумить.

Він сто років назад шумів так само. Деревя дужі, високі, а чоловік карлик. Бурі і громи перелітали горою, хмари пересувались, а ліс стояв, стоїть і зеленіє. А шум усе один: і вранці, і ввечері, і в будень, і в свято. І голубить і суворим жахом переймає. Душу гладить, серце впокоює, смуток леліє.

Як спокійно, тихо!

А Дмитрові жити, вмирати у такому мирі. Не топче каміння, не дихає задухою, очей не псує і не товпиться. Дихає повітрям, має простір, має самоту, тишу.

* * *

На будові закінчилася робота, і тоді поставлено Дмитра до лісопильні.

Там працював Дмитро в лісі ціле літо.

Де-де, за молодих літ подай йому таку роботу — він би відкупив хату свою і поле або на процес сипнув би грішми. Але тепер якесь тяженьке все. Підняти колоду, а вона тяжка, як з каменя, пересунути колоду, а та прикута до землі. Цюкав топором, але і той топір із олова. Гей, а це що за диво?

Не раз знов ляже він, і годі піднятися. Хоч і треба, а не годен. Добре, що у Відні не лишився, там хто знає, що з ним було б, пішов би їсти сиру землю. Але і тут чує, що ледве чи закує йому зозуля на другу весну. От прийшлося вилежати дві неділі не то від перестуди, не то від слабості, просто з немочі. Знать, озвалися неспані ночі, голодування, журба, а олов'яна куля жандармська хоч і вилетіла з білого тіла, то дріб із паничевої гвинтівки нагадував тепер, де був...

Через те Дмитро не заробив більше, як на покриття боргів, на прожиток, на видатки.

А втім, кожної неділі їздив до Відня, одягався у сердак, мастив нові чоботи і волосся смальцем і йшов до церкви святої Варвари на службу божу. У Вільхівця не дуже дбав за божу хвалу, цілими роками, бувало, не заглядав до церкви, а вже як погнівався з попом,

то й мови не було, щоб до церкви пішов, відправив великодню сповідь. А тутки, у Відні, без свідомості, без мети прив'язався до того, що було рідне на чужині.

Одного разу залишився і на понеділок та й дав на службу з парастасом за душу Параски, бо прийшов від Сеньки лист, що вона померла.

У біді і журбі, в якій жив тепер на чужій чужениці, він цю смерть дуже відчув.

«Пропала стара марно,— нарікав він,— пропала, небога! У чужій хаті померла, як наймичка, а я в тім винуватий... Не такі діти, щоби тобі на запічок ложку теплої страви подали; не похолола, як невістка вже встромила руку в скриню — багатство перекидати... Не питається: «Чи ви, мамуню, що з'їсте?», але питається: «Що лишаєте, мамуню?»

І десь тебе вдягнули в найгіршу спідничину. А то, певно, мою душу проклинала, небога!..»

Ой, коли б знав він, що Максим прогнав Параску, що вона померла у Сеньковій хаті, то був би ще гірше побирався.

Несподівано з тією смертю пропав увесь його спокій. Уже й раніше, коли побачив зелені верхи дерев, коли зачув гамір і шепіт галуззя, зараз йому згадувався громадський ліс і вже не сходив з думки. Та тепер здавалося йому, що він рубає ліс проти волі громади, так як бараби у них у Вільхівцях. «Хто знає! — журливо говорила йому мати молоденьких ялиць.— Це, може, добре таким шляхом набутий ліс, як у вашого Лабендського...»

Розпитав про це у хазяїна. Той відповів, що не знає історії цього лісу, але не чув також, щоб його видерто у мужиків. Почувши від Дмитра, як тяжко працювати йому на лісопильні, постарався, щоб його прийняли до теслярської роботи, хоч там треба було двигати, а до того мало було сили у Дмитра. Але тріск і лопіт падаючих дерев із далекого лісу долітав аж сюди і рвав Дмитрові душу. Через те ставав він щораз більше роздратованим, терпів без міри і збирався покинути роботу та й поблукати по лісах.

Крім того, почали вертатися неспокійні думки про процес і послухання у цісаря; вже узявся холод надворі, листя на землю почало злітати, коли ж дізнався, що цісар уже у Відні,— не поїхав більше у Зальцбург.

У Відні зразу переодягся Дмитро, бо дуже по-чудернацькому виглядів у тонкім, як павутиння, тіснім робітничім строї.

В той же день заглянув до цісарської канцелярії старатися про дозвіл на послухання. Там не стало того русина, що умів з ним порозумітися, і Дмитро мусив шукати свого молодого студента у «Січі».

Поки вибрався до нього, пішов до Менкеса. Знав, що немає чого їти, але ноги самі занесли.

Менкес дуже здивувався його приходом, бо думав, що він виїхав. Казав, що хотів писати до нього у Вільхівці, навіть показав якесь письмо, нібито до нього вже злагоджене, готове на пошту. Хотів його повідомити, що той цісарський приборчик заслаб і виїхав десь у довгу відпустку, а здається, що навіть не вернеться вже на цісарську службу. Але треба ще подождати. Коли ж Дмитро випігнув йому його обман, він розкричався, почав його страшити і хвалитися, що тут не Галичина, що у Відні адвокатів не вільно ображати. Загрозив йому різними карами за підкупство, загрозив, що постарається у поліції, щоб Дмитра до 24-х годин вислати з Відня етапом. «Печатки вільхівчанські на ваших письмах не допоможуть вам нічого»,— глузував він з мужика...

Зійшовся Дмитро зі своїм студентом на вулиці, і пішли обидва до цісарської канцелярії. Звісно, що й тепер відмовлено Дмитрові, а студент ішов на сподівану відмову тільки тому, щоб вволити Дмитрову волю.

А цей, почувши відмову, не виявляв ніякої гризоти, тримався твердо і просив, щоб завести його до руських послів. Навчали ж його, що тепер усе через послів. Та знову думав: «Може, таких молодих не слухають старі, лисі люди, та й ще до того в цісарській канцелярії».

А послі що йому могли порадити? Усі сиділи тихо, тільки один, палкіший, підскочив до Дмитра, побачивши на нім галицький сердак. Щоб мали їти з ним до цісарської канцелярії, то й думати нічого, коли навіть і цей, що з ним розмовляв, не хотів їти. Зате багато він говорив про закони, відтак викладав Дмитрові про конституційний устрій держави, а вкінці запитав:

— Чого ви гадаєте, що цісар вам усе учинить?

— Чого ж ви там, у краю, — казав Дмитро, — повідаєте нам, що вся наша надія на цісаря. Таж із нашого села також їздять на віча.

— Добре, але в яких справах! На вашу справу є цісарські суди, а цісар проти писаного закону також не може нічого зробити.

— Але закон не для мужика. Він писаний для вчених, а не для бідних...

Тоді приступив до них ще другий депутат. А коли і він довго і нудно почав тої самої про закони і права, Дмитро усміхнувся та й спитав його, чи він не адвокат.

— Чому ви питаєте?

— Я так питаю,— сказав Дмитро,— бо в нашім селі вже навчилися люди від адвокатів і редакторів про права і закони говорити, а як таку бесіду вчую, то маю щось сказати. Досить далеко від нашого повіту є теж такий великий адвокат, що говорить про закони і права. Сильні гроші з нас має, але свій чоловік. Він великий патріот, на весь край, випускає навіть газету і назвав її якимсь там «Голосом», щоб так називалася, як радикальна, і щоб її радикали мали по читальнях. Вона пише про закони для руського народу, тягне за мужиком. Але знаєте що? Той адвокат на однім терміні в нашім процесі заступав нашого пана проти громади. Як я поїхав до Львова і дав папери руському адвокату в «Народнім домі», він зараз пізнав і сказав це півголосом до молодшого адвоката, що пише у нього в канцелярії. Перезирнулися та й поспускали очі.

— Хто міг би навіть гадати таке? — казав молодший пан, а старший адвокат лише сплюнув...

З тим пішов Дмитро від послів.

Тепер був він дивний. Не вірив у свою невдачу, а мав одне бажання: дістатися перед цісаря. За тим бажанням не бачив нічого і був глухий на всі поради. Не умів навіть думати по-давньому. Він уже не міг бачити щирості і прихильності ні в кім. І, власне, він був певний, що усі стоять проти нього, що усі перешкоджають досягнути мети. А з якої причини? Не знав і не роздумував навіть. Але така гадка навіть заспокоїла його частково, бо дала певність, що сама справа ще не пропала, коли останній крок ще не зроблений. Він був навіть певний, що, незважаючи на всі перепони, зробить своє, і цього було йому досить.

Тим часом прийшла йому на квартиру письмова відповідь на прошення, внесене свого часу Менкесом до трону.

Пішов Дмитро до свого студента до «Січі». Там застав їх за столом більше, усі з газетами в руках. Не

було тут таких панів, як між депутатами, вони говорили з Дмитром, як з братом, але і їх не дуже слухав. Замкнувся з своїм «паничем» у другій кімнаті і дав йому читати письмо. Це письмо відсилало його до галицьких судів, хоч ці страшні суди уже прорекли своє слово!..

Розбираючи справу, спинилися на Менкесі і впевнилися, який з нього обманець. Уже розвідав студент, що то ніякий адвокат, запалав гнівом до нього і бажав покарати покутного писаря. Кинувся розшукати його. Але виявилось, що той приймав Дмитра аж у трьох місцях. Перша канцелярія — то була кімната в поганому готелі, друга була в сепаратці — шиночку — і заходилося до неї окремим входом через подвір'я й довгий коридор, а третя канцелярія була знову у якійсь гостиниці. Коли було не заставав Дмитро Менкеса в одній «канцелярії», то шукав у другій. Найчастіше був «адвокат» у сепаратці.

Ніякого Менкеса на усіх трьох станціях не знали, аж по описі особи догадалися в шиночку, хто то, але не хотіли сказати, де можна його знайти...

Ще кілька разів розбивався за ним студент, але без успіху, стрічався навіть з нечемністю запитуваних людей. Коли ж дізнався від Дмитра про усі подробиці його останньої розмови з Менкесом і про погрози, був уже певний, що Менкес поступав обережно і тепер попереносив на довгий час свої «канцелярії» в безпечніші місця. І, без сумніву, всьому обману мусив хитрун надати якийсь вигляд, особливо, коли побирав від Дмитра гроші. Дмитро визнав сам, що кожного разу, коли давав йому гроші до рук, усе підписував прикликаний свідок якесь письмо, а Дмитро клав знак хреста. На всякий випадок студент віддав справу поліції, бо більше не міг нічого вдіяти.

Зате Дмитро не журився ані Менкесом, ані грішми. Та й його щастя, що він цього не брав собі до серця. Він із настрою свого не випадав. Не бачив і не розумів своєї бідності, не думав про те, чи зможе довго сидіти у Відні, він тільки бажав дістатися на послухання перед цісарем. Щодня перед полуднем крутився перед Бургом, а з полудня снувався без діла і, за звичкою, шукав поради. Знав напам'ять, що почує, крив глибоко в серці зневіру до кожного, кого про цю раду просив, але ходив поміж своїх, бо що ж мав робити. А проте і з цього не здавав собі справи.

Заглянув одного разу до «Родини», там була забавка. Поговорили про справу, але тут порадики могли тільки дуже мало розуміти і мусили послугуватися загальниками. Все ж таки сказали йому, що він на хибному шляху, коли калатає до брам Бургу.

Один молодий робітник присів до нього і став йому викладати про робітничі змови і питав, чи на селі не зробили б вони страйку і не присилювали б діди́ча відпродати ліс чи пасовисько. Або хоч піднесли б ціну роботи тим способом. Дмитро порадив йому написати про це до Сенька і подав Сенькову адресу.

В «Родині» приймали його широко і частували. Ці гостини в «Січі», в «Родині» і у молодого студента приманювали його до «своїх».

Останнім часом, замість Ковча, слідкували за ним голод і безсилля; не ішли вони спокійно так, як Ковч, тільки мучили його, рвали, давили. Та Дмитро силувався на спокій і ходив, не озираючись на своїх марюк, а коли забігали йому дорогу, заплющував очі, щоб не дивитися на них.

Очевидно, мав заплющені очі, коли не бачив тих усіх перепон, що почіплялися за руки і тримали варту коло Бургу, а як він наближався до брами, відразу заступали йому дорогу.

Ходив спокійний, а цей спокій лякав молодого студента. А чи то Дмитро був? То був кістяк. Високий, сухий, марний і пожовклий, тільки очі запалі часом займалися вогнем, то знову сяяли думкою і зраджували незвичайну душу.

І той нуждар хотів вибороти для громади право. Голод не вирвав йому віри у справедливість і правду. Зрештою, Дмитро відкуплювався від нього, від того ворога тяжкого: пилу, і сокиру, й інші майстерські знаряддя віддав через голод у руки свого хазяїна, позбувся і кращих чобіт, а взув колишні, подерті; кожух ладен був також продати, тільки не було купця. Вкінці витягнув забутий одяг робітницький, а коли не було вже що продати, заслонився від нужди одною своєю терпелівістю.

Дивувалися поліцаї з його лахміття і з того, що він сам до себе говорив, почали на нього звертати увагу, але він не звертав уваги на них.

У такій тяжкій хвилині зайшов він і до парламенту між польських депутатів. На Дмитрове прохання, завів

Його туди студент і лишив самого, поки скінчилася якась нарада. Дмитро стояв на дверях і дожидав, котрий з панів підійде до нього, але не підійшов жоден. Аж згодом наблизився якийсь з блискучими гудзиками і всипав йому в жменю грошей. Блиск срібла схопив Дмитра за очі, само срібло запекло його в долоно, а останки крові загуляли в нім. Хвилину він стояв і не рушився, аж потім випростався і гнівно блиснув очима. Він прийшов права шукати, а дістав милостиню; ніхто не озвався до нього, лише через лакея послали дідові грошей, щоб тільки прогнати його від порога!..

Таж «панич» хотів позичити йому пару шісток, але він не прийняв. Прийняв харчі, прийняв одягу, та грошей не взяв. І від своїх галицьких володарів не взяв би: здавив срібло кріпко в жмені, а тоді сипнув просто на панів. Миттю підскаочив лакей і витрутив його за двері. Але не було там кого тручати — він летів, як солома.

Викинули його, як пса, і він пішов, засуджений на голодну смерть.

Ідучи, розмовляв зі своїми товаришами вірними і кожному хотів щось сказати. Але один з них, той голод, був нині скажений і допоминався, що вже давненько про нього забули. А то ж Дмитро не міг уже і між своїми показатися, бо хоч Відень великий, та гурток людей, серед яких він обертався, був тісний. У всякого на лиці міг читати один закид: чого ти хочеш тут? Чого ти сидиш у Відні? Чому не їдеш додому?

А чого він сидів у Відні, то він добре знав. Не втратив думки, що має дістатися до цісаря, усі ж перешкоди, які стрітив, тільки скріпили його думку, що одинокий рятунок у цісаря, що усі перепони треба відсунути і стати перед цісарем. Ані депутати, ані студенти, ані піп з церкви святої Варвари — ніхто не перевів його через той високий поріг у цісарській брамі. А певно два-три слова, промовлені до цісаря, більше зроблять, ніж стоси списаного паперу і тридцятилітні процеси. І він ці два-три слова мусить до цісаря промовити. Буде стояти тут, і таки мусять його провести до цісаря. Не пустять його туди, то він знайде хвилину і вклякне серед дороги, кинеться під цісарські коні, а тоді його спитають, чого йому треба, і вже він розкаже.

Ця дорога вже певна. Зглянуться на його літа, на сивий волос.

Так він і зробить. Сяде тут і дождатиме.

Сів і дожидав.

Але нащо ж писали австрійські міністри закон проти волоцюг?!

Де ділась та свіжість молода, та велика сила?

Пішли за нею квіти і зелень весела. Зниділа трава, бадилля чахне і завмирає, кущі помарніли, дерева сумують.

На межах, в окопах, на зарослих літом берегах млинівки, на краю лісу, по різних закутинах, де були якісь придолки, якісь захисти,— усе відслонене, усе розкрите, наге. Ліс просвічує аж до нутра вглиб. Незмірно багато того простору холодного, байдужого. Небо з хмарами звисло над землею; вся земля піднялась, більше площини скрізь, а горби присіли. На запустілі ниви паде мокра сутінь, у вітряну темну ніч прорветься згори, крізь тьму, заржавілий крик дикої гуски, що покидає бідну, невеселу країну.

Вітри-вітрила женуться по пустім, безлісім Поділлі. Ті славні подільські вітри гасять увечері зорі, лиш тут і там на хмарах то гаснуть, то сяють коротко, то меркнуть, то мерехтять звіздочки, як світила на могилах.

І сонце світить. Так гріє, як мачуха пасербицю голубить, і земля тільки жде, тільки дожидає на білу плахту, на зимове покривало.

Назустріч заспаному ранкові надійшов із Гусятина Дмитро.

Сонце давно зійшло і виглянуло із-за Медоборів, Дмитро пристав біля церковного поля і глянув на Вільхівці.

Ліворуч чорніє Вільшина вздовж над троянським вивозом, праворуч, відокремлений, піднявся вгору гордий двірок, а нижче, серед рівного поля, пишається високе, могутнє дерево — вічний дуб. Просто дороги видніється вершок церковної бані з хрестом, але саду не видно, бо хлопські хати поховалися в заглибину і ще у глибший яр перед екзекутниками.

Дмитро полетів зором над «свою» хату і наче зворушився, але знов спокійне його лице; таке спокійне, як

тоді, коли перед літами ще ішов з Кам'янця і ніс громаді добру новину.

— Ідіть, бо зимно! — скривився поліцей, і вони рушили з місця...

* * *

Так скінчилося Дмитрове послухання, а за час його відсутності немало змін відбулося у Вільхівцях.

За той час, поки Дмитро тинявся коло Бургу у Відні, Семен Галюта, Косарчин, Питулей та інші радикали, а поруч них і Гавриленко, перевернули лад у селі. Зуміли об'єднати партію радикалів із усіма ворогами вїта, попа і шинкаря, «зробили комітет» і вибрали таку раду громадську, що староста не затвердив її, але що нову боявся вибирати, то так і лишилося не знати по-якому.

Не затвердив староста вїта, отже, й не могло бути ні ладу, ні спокою у Вільхівцях. Не в тому ще горе. Але новий староста швидко, під натиском попів, пішов слідами свого попередника. У Вільхівцях пан мав вільну руку, а староста і фінвідділ не жалували вільхівчанам пені та штрафів. Нарешті поширилась у Вільхівцях чутка, що вїтом повинен бути — пан. Коли не обраним, то наказним.

Тільки тупому бюрократові могло приснитися, що вдасться комусь погодити вогонь і воду. Вільхівчани ходили на роботу і до «свого» поміщика і за Збруч — як кому припадало. Стільки лиш і було згоди. Може б, і знайшовся якийсь м'який і безхребетний, до замирення схильний, але все псував панич.

Він був при жовнірах офіцером, бо ще й на село приїхав при шаблюці і в мундирі військовим, але мундир скинув та й зостався у батька хазяйнувати і почав його виручати. Він дошкуляв людям, хапався навіть бити жінок і приповідав: «Ти хам, а я гербовий шляхціц». Не прощав нікому, хто у Вільшині назбирав собі хмизу... Лютував, нехай бог боронить...

Та вже найгірше, що безчестив жінок. Прибрав собі дві факторки-удовиці, і вони допроваджували навіть невинних дітваків. А на самоті як уже накидався!.. Та проте раз-таки впіймав облизня від Доцьки, сильної, сміливої і недоступної. Зате й покарав він її!

Вільхівчанські жінки були трохи недбалі і на праці не перенесли плит для прання вище броду, щоб їм не

ішла каламутна вода на білизну, коли череда прийде, чи хто заїде возом, чи дітиська купаються. Тому котра могла, то радо прала на «підошві» — на помості перед шлюзами коло млина.

Панич заборонив на тім місці прати, і його послушали, але все знаходилась якась, що забагала мати вигоду. Таж на тій «підошві» любо прати: брудна вода спливає у «вир», а свіжа, чистенька, ще й без сміття (бо воно лишалося перед заставками) спливає на поміст і надпливає під праник.

Одного разу прала там і Доця, а панич узрів її, послав мельника і казав піднести заставку. Дівка гупала праником, на лотоках вода шуміла, колесо шуміло, а кіш у млині тарахкав, аж у вухах їй гриміло. Вона не чула, як ринула вода, з якою силою і завзяттям перлися хвилі. Заглушили вони крик якогось прохожого, ринули дівці на плечі і струтили у вир. На щастя, млинівка вузька та й мілка, вздовж берега не було насипаної греблі; крислата верба подала їй руку. Вода стікала з Доці щорком. Дівчина випльовувала воду. Збіглися до неї люди, вдалося виловити праник, білизну. Млин став. Затих і дивувався. А панич стояв на дорозі і мав утіху... Коли вже Доцька опам'яталася, млин пустився знову у рух, кіш трясся цілий від злості, а його клепаки сварили пана і мельника.

Можна йому сварити, можна! Чому ні? Бо ось була ця справа і в суді, та й що? Мельник дістав від суду три золотих кари за неухагу, а від пана дістав ялівку і п'ятку за мовчанку.

Давно збиралися парубки побити панича за дівчат. Тепер закипіли гнівом. Отже, підстерегли, і ледве чи був би живий зайшов у двір, якби не надбігла з криком нічна варта. Парубки розскачались, панича занесли у двір, і якийсь час він лікувався. А коли став на ноги, вже ходив з револьвером.

Так війна з паном загострилася, староста не затверджував виборів, усе нові погрози приходили з міста, часто приїздили до панича міські урядники, і всякий чув, що якесь горе висить над селом.

Воно і прийшло.

З весною найняв шинкар підводи, почав звозити дерево, глину і гонти, а все складали скраю, на Долах.

Люди мовчали, але як потепліло і платви були оправлені, а ямарі сушили до сонця сировицю, зібралося з

Гавриленком кілька парубків і кілька молодших господарів, і уся сировиця збільшила поклад болота у Збручі, а темна ніч не зрадила нікого. Зичливий Збруч поніс і платви, а нічні майстри пішли ще на закрут, відтрутили їх від берега та й переказали часовому на той бік, щоб заповів униз через других часових, нехай усі пильнують, кому Збруч подарує дерево на хату: чи цьогобічним, залучанам, чи комусь на російський берег.

Уранці зчинився галас, але він не поміг нічого нікому, а до вїта зійшлася вся стара й нова, не затверджена рада, прийшли і нерадні, і усі запиталися, на що тут заноситься, що тут буде?

— Буде касарня!.. — з лукавим усміхом сказав вїт.

— А хто за площу заплатить? Де вівці виженемо? Хто дозволить?

— Ніхто не буде платити, бо гміна дає дурно.

— Ми є гміна, ми не дамо!..

— На то ухвала.

— А хто ухвалу робив?

— Староста робив ухвалу, а я приложив печатку.

Між тим шинкар махнув до старости, і, ледве розійшлися сусіди від вїта, уже цісарський кашкет з'явився на селі. Та й сидів він у шинкаря, та й пиво пив і брав добові, поки касарня не була під дахом. Той «карний посланець» дошкуляв громаді до живого.

Серед такої політики забулося за Дмитра, заворушились і радикали. Вони радилися у своїх редакторів у Львові, переписувалися з депутатами і львівськими робітниками, сходилися з радикалами із сусідніх сіл. Найчастіше забігали до Городниці, бо тамошні вели перед у повітовій організації, але усі вони обіцяли поради на колись і — терпіли, бо не були готові до боротьби.

Та прийшлося і голосно Дмитра згадати.

Тоді, як він вернувся із Зальцбурга у Відень і ліз на очі українській громаді, появилися у часописах вісті про його посольство, про справу Вільхівчан, про процес. А що такі звіти не обійшлися без висновків, уваг і доган, то виникла й полеміка в кількох газетах, і дісталося там і панам, і людям, і урядові, а перш за все то одній, то другій процесовій стороні.

От за те і почалися комісії і протоколи за якісь складки, то ніби за бунт, чогось дошитувалися, не знати чого, щоб тільки дошкулити, бо не допиталися ні до чого ні в Гусятині, ані у Вільхівцях.

По тих комісіях трохи відітхнули.

Касарня стояла на Долах, жандарми ходили по селу і по польових дорогах, радикали робили свою роботу тихо, і було тихо на селі...

16

Несподівано у цей час появився Дмитро.

Був би він прийшов сам у село, без поліцаєв. Хотів Демків про те постаратися. Але роздумав, бо ще раніше «ходак» уже прискаржував його перед старостою за поміч Дмитрові,— тому пішов Дмитро під сторожу. Демків поклав на карті підпис, а по печатку казав поліцаєві піти до війта, бо ж туди і Дмитра належить приставити.

І знову Дмитрові якось однаково було. У Відні його свідомість зімліла, і він втрачав почуття страждання. Це полегшило йому етапне поневіряння у мандрівці від одного арешту до другого, час із столиці «веселого» Відня до богом забутого Гусятини. Поволі став він про все нещастя і всю кривду думати так, наче воно не його стріло, не його взяло під ноги, а когось другого. Цей зламаний чоловік, ця скривджена громада була раз досить близько до нього, другий раз далеко.

Аж прийшла та неділя, що і Дмитрові, і громаді завітало сонце.

Одного вечора, вже в той час, як картоплю копали в полі, привели Дмитра до Станіслава і вкинули у магістратський арешт.

Звечора не міг Дмитро задрімати, а вночі, ледве задрімав, сталася ясність. Іще й другого дня вранці пересунулась йому поперед очі вся картина. Його — як усіх, убого одітих,— накрили червоною мантією, він дивиться, а тут цісар сидить. Сонце ясне! Цісар!.. На коліна, руки простер до нього. «Пане наш, володарю найясніший! Нехай мужик хоч у тюрмі тебе побачить! Я попід твоєю брамою дев'ять місяців ходив, облетів цілий, обдерся, з голоду, з холоду умирав, щоб кілька слів промовити до тебе...» Його біль і страждання покотилися в сльозах. Хлипаючи, розказав він усю біду громади, а говорив так, як до свого сусіда, а тут з лівого боку стоїть молодий студент і що Дмитро повість, то він усе переказує по-німецькому, а цісар усе головою киває. Аж як при-

йшло на те, що Менкес гроші взяв і Дмитра до Бургу не пустили, цісар поклав йому руку на голову, обернув його лице до свого, поглянув, та й каже йому встати, та й промовляє:

«Досить, старий!..— Поглянув іще раз на нього та й каже:— Прожили ми обидва на світі, га? Але ти, либонь, старший за мене?»

«Старший,— каже Дмитро,— старший літами, та не старший особою, бо я темний бідак».

За це слово дав йому цісар дуката, але Дмитро передав золото студентіві.

«Слухай, старий,— сказав цісар,— я вашу громадську справу зараз розсуджу по справедливості: Кадильна була ваша і ваша єсть, а Вільшини відміряй стільки, скільки лісу на Кадильній втратила громада. Але добре міряй! Жодної деревини не займи, жодного куща не прошибни громаді. По справедливості. Я навесні, як тільки бузьки прилетять, пошлю до вас своїх власних інженерів, бо польським не вірю. Мої слуги подивляться, чи відміряв добре, які ви, чи варто вам додати ще й той ліс до Кадильної. Ідь собі додому і нічим не журися, будь спокійний, а щоб тобі дорога не коштувала, то мої слуги доставлять тебе на місце й усе будуть за тебе платити».

«Монархо, а за що пани і судді заперли тебе в криміналі? Щоб без тебе правити і мужика бити? Твоє слово лиш у криміналі?» — питав Дмитро, і сльози потекли.

Студент не переказав цісареві цих Дмитрових слів і вийшов разом з цісарем.

Уранці стояв Дмитро посеред арешту, весь осяяний радістю, усміхався, а сльози тиснулися до очей і змивали з лица до решти сліди журби, що зорали чоло зморшками, і знаки болю, що закаменів коло уст.

«Отже, перемога! Правда взяла верх над неправдою! Кадильна наша, Вільшина наша!»

«Будь спокійний»,— сказав цісар. І що ж ви тепер, ви, депутати і адвокати, патріоти і попи, студенти і робітники?..

Прийшов, прийшов-таки радісний день і для Дмитра, і для громади.

Цю радість велику має Дмитро у нагороду за тисячні муки і страждання.

— Земле свята, нивко рідна,— молився він,— уже від нас тебе ніхто тепер не візьме, уже нас не розділять.—

І спішно було тепер Дмитрові ногою на межу Кадильної статі і поцілувати її, пильно йому було дубові старому і Долам свій заповіт пригадати.

А на селі чи повірять йому? Ні, поки з весною не придуть цісарські інженери, то не повірять! Вони ж не вірять, що для хлопа є право, або кажуть, що не в Кадильній їхне щастя.

Ця гадка затруїла Дмитрові неподільну радість.

Та й радість його наче меншала від неспокою. Міряв він раніш, не раз і не два, розмірював уже цю частину Вільшини, але тоді на іншу міру ішло, тепер сказав йому цісар, що й одного зайвого деревця не вільно займати.

Ей, а чи потрапить він так?.. Мусить потрапити. Спробує.

Коли наближався до Вільхівців, нижче вільшанецької границі, щось його так тягнуло піти на Кадильну, вічного дуба побачити і Вільшину поміряти, як колись тягнуло поспішити до хати і живого Миколу іще застати... А коли пройшов коло попівської царини, то вже не йшов дорогою; не зважаючи на поліцая, взяв він праворуч на Кадильну.

17

Швидко розійшлася селом чутка про нього, хоч його самого не бачили. Не бачили, бо він мав пильну, нелегку роботу: міряти ліс. Перш за все треба міряти Кадильну, а потім шмат Вільшини. І то міряти своїми кроками, ступати біля межі, присипаної снігом. Не можна приспішити кроку, бо по кожній десятці притискай палець при долоні, по кожній сотці давай собі приміти, щоб знав, скільки соток. Але далеко тяжче ішло з Вільшиною. Іще щастя, що свіжий сніг упав, бо свої сліди пізнаєш, і якщо вірно кружело обведене, тоді вже давай приміти на деревах. І то на кожному дереві... але як тобі здається, що границя впала невірно, починай вже роботу наново. А може границя невірно упасти, коли ти на березі лісу підступився заблизько до лану або відсунувся задалеко від нього і звідти пустився в глиб лісу.

Найкраще ішла робота при місяці, бо люди не снують ані по полях, ані дорогою і тихо довкола. Після таких ночей спав Дмитро у скирті сіна.

Іншого вечора хотілося йому оглянути докладно Віль-

хівці, походити по своїм обійстю, а коли обійшов свій город, походжав долом попід вербами і кущами калини, що їх садив любий син, покійний Микола,— серце стискалося йому з німого болю, і він тікав назад... «Нема твого сина!.. Нема хати. І добра громаді нема!»

Але сина він відвідував на кладовищі. Біля Миколи якась могила виросла. Парасчина. Попередила Параска Дмитра, лягла поруч сина, і це заболіло Дмитра, бо він готовився лягти поруч свого Миколи.

Бажав відшукати ще Козульку. Була йому мила, бо виплекав її Микола. Дмитро не продав її — поле заставив, їдучи у Відень, а її не продав. На здогад пішов тепер на Федькову обору. Зайшов у хлів, де стояли три худібки, і привітався з Козулею, як з приятелем. Корова не пізнала його зразу і помотала головою. Але Дмитро мав за пазухою сіно для неї, а вибирав саме дрібненьке і пахуче, дав його Козулі, погладив її по шиї і почував межі рогами. Почала собі корова пригадувати його і важко зітхнула. Вона не вміла йому розповісти про Параску, про нових хазяїв...

Закинув Дмитро думку, щоб походити по вільхівчанських полях за Збручем, хоч як прагнув.

А до вільхівчан не квапився й не вибирався. Від збручанських нив спиняли його прикордонні труднощі, нічної доби — загострені. Вільхівчан Дмитро винуватив у тому, що не надіслали йому грошей на дорогу з Відня. Та пригадав собі Андрія Ковча з Залуччя, адже ще не передав йому своєї розмови з цісарем.

Зайшов до Андрія і злякав його, бо Ковч побачив мару колишнього Дмитра. Тому Ковчева Марина аж кинулася погодувати його тим, що залишилося з вечері. Що ж, коли, їй на гризоту, Дмитро їв дуже мало, бо не відчував голоду. Прийняв від милосердної бездітної господині торбину з харчами, але поставився до цього байдуже. Про їжу він не дбав і не думав.

Розмовляв з Андрієм, а той дивувався, що гість йому тикає, дарма що у Відні — викав. Та не таке це важливе, як те, що Дмитро, не помічаючи помилки, кликав його раз Василем, другий раз Іваном, а найдивніше, що плував, розказуючи про зустріч з цісарем.

Дмитро говорив-говорив і задрімав. Не розбуджували його, а над ранком він вийшов із хати і вже не вернувся.

Андрій поквапився до Дмитрових друзів у Вільхівцях і добре зробив. Там бачили Дмитра війтові

заушники на полях і під Вільшиною, вже і жандарми наставились на нього.

Вони накоїли в селі немало: повистрілювали неприв'язаних собак, потім одного господаря за одним подали на штраф тих, у кого комин не стирчав на сажень над стріхою, і взялися до читальників. Підзирали і відбирали за них газети на пошту.

Побродив Дмитро полями два-три дні, понеслася вістка, що він ворожить, і вже Гавриленко перечув через своїх ближчих, що «ходак» і жандарми нав'язали Дмитрові контрабанду.

Сенько не був з тих ляканих, але ж мав дядько Дмитро навідатись до Андрія вже другого дня, отож туди подався Гавриленко, і добрим смерком в'їхали до Сенька на подвір'я сани, а на санях побіч Івана сидів Дмитро.

Виглядав нещасно. Заріс і обдерся, змарнів і ослаб. Семениха взялася зараз, змила йому голову і причесала, дала йому Сенькову білизну і поклала на чисту постіль, бо він чогось наче нездужав. Не мав охоти до розмови, і тому ні один, ні другий не займав його, тільки він сам, поки заснув, спспитався, чи знають вони, коли бузьки прилетять? «Правда, що до семи неділь уже повинні б калатати на наших стріхах?..»

З цим заснув, а поки він спав, Сенько й Іван посідали обидва за стільчик, копил на коліна, налігач, шило та й клевець у руки і підшили Дмитрові чоботи. Півшепотом розмовляли, лампочка блимала слабким світлом, Семениха і діточки полягали, а Дмитро спав на подушці, як великий пан.

Наступного дня вранці ішов жандармський комендант повз Сенькову хату і спитав про «громадського пленіпонтента пана Дмитра Галюту — ворожбита».

Застав Дмитра марного, але чисто одягненого. Війт прийшов слідом за жандармом, і от почався протокол:

- Хто ви? — питав жандарм.
- Побережник.
- У яким лісі?
- В громадським, на Кадильній.
- Як називається? — питав далі.
- Най вам війт скаже.
- Де ваша хата?
- Там, де ваша.
- Що робите?

— Весни дождіаю.

— З чого живете?

— З волі божої, з землі святої, з надії.

— Чого вас називають ворожбит? Ви ворожите?

— Війта називають «ходак», то обуйтеся в нього, пане жандарм.

— Ви не маєте свого дому,— відрубав війт,— і мусите йти до арешту на етап. Громада вас не хоче, ми не признаємося до вас, я не дав печатки на етапній картці, ви мусите вийти з села... Візьміть його від нас, пане вахмайстер! — говорив уже до жандарма.

— Коли вас пан начальник не хоче в селі тримати, то мусите вийти,— ствердив комендант.

— Я тут родився і тут вмирати буду,— я при жовнях цареві служив і податки платив, ніхто не має до мене права! — боронився Дмитро.

— Де такий закон,— втрутився тепер і Сенько,— що можна з родимого села, з місця приналежності етапом когось рушити? І куди?

— До арешту! — поквапився війт.

— Ви скорше там опинитесь, ніж мій стрик.

Дмитро ходив собі по хаті.

— Уважай же, старий,— обернувся до нього жандарм,— я кожної ночі буду приходити сюди і перевірятиму, чи ти спиш на постелі.

— Не смієш мені тикати,— скрикнув Дмитро,— я у тебе свиней не пас, я з царем говорив! Я твоїм дідуньом могу бути!

А Сенько поволі цідив крізь зуби:

— Ви тоді прийдете вночі до хати, як покажете судовий дозвіл на ревізію.

— А ви, старий,— жандарм обернувся до Дмитра,— перестаньте пачкувати, бо я вже маю свідків проти вас. Чекайте день-два, а я вам покажу.

— Не день-два,— відповів Дмитро,— шість, а найвище сім тижнів має ще страждати народ, а як прилетять бузьки, тоді заговорить Дмитро Галюта і народ.

— Ов, а тут що таке, пане комендант? — сміявся Гавриленко, що якраз надійшов.— Беретесь до Сенькової шкіри? Може, начальник ходаки хоче з неї шити?

Війт сплюнув, а Гавриленко говорив далі:

— Дайте Сенькові спокій, пане комендант, вибори на війта вже відбулися, то тепер хлоп повинен мати шість літ спокою.

Жандарм вибачив Іванові, звичайно, але вїт озлобився:

— Чого ви все пхаєтеся там, де вас не кличуть! — вихопився він, але Іван навіть не помічав його і говорив лиш до жандарма:

— Я вам казав уже кілька разів, пане комендант, що би ви мене вїтом зробили, то був би в селі спокій. Таж бачите самі, що наші пан «начальник» — дай їм, боже, сто літ у здоров'ї прожити — вже застарі та й зтяжні, щоб вїтівську палицю носити.

— Не маю часу з вами балакати тепер, — буркнув жандарм і вийшов.

А тут сталася одного дня пригода, для жандармів дуже пожиточна: з фільварку вивели вночі двоє коней, а конокрада не зловили. Жандарми кинулися зараз до Сенька. Питалися Семенихи, чи Дмитро почував у хаті?

— Не ночував.

Розпитували по селу, і найшлися такі, що бачили його у Вільшині. Тепер коїлося щось таке, що і Гавриленко не розвідав нічого. Бачив хіба, що жандарми повели кількох хлопчаків на фільварок, але не прив'язував до цього ваги. Гадав, що когось із двірської челяді візьмуть на допит, і вернувся. А як з полудня сонце звернуло, зробили у Вільшині облаву.

Панич із економом та лакеєм, а позаду хурмани їхали верхи, у кожного рушниця і за кінською ногою гончі. Були також панські лісничі з рушницями, два жандарми з карабінами. Була ціла паничева нагінка, кожний хлопчак мав довгий кий, а усім їм сказано, що мають виполошити звіра.

Жандарми і два хлопчаки стояли скраю, коло троянського окопу, а панич і лісничі з нагінкою обійшли ліс від вільшанецької границі, постояли хвилину рядом, відтак вступили в гай.

Дрімав гайок; був тихий, самотній. Криклива птиця розлетілася: і ворони, і сороки полетіли у Вільхівці. Зайчики почимчикували ще вранці на поля шукати озимини по південних сугорбах, а в лісі зосталося лиш кілька хворих ворон, що не встигли відлетіти в село, залишилась одна-одним сорока, але навіть не скреготіла і не тріпалась.

Хоч забрів туди гурток людей, гай не оживився: був попурий і мовчазний. Падало на нього сонячне світло, але промені губилися у темному нутрі.

Жандарми курили цигарки і час від часу споглядали на дрімучий лісок. А гай дрімав, і далі було тихо. А втім, піднявся там нараз пекельний галас, аж дерева і деревця ворухнулись, розходилися. Весь гай лунав криком, погукуванням, свистом і вереском, стуканням квів об пні дерев.

Згуки не стихали... Пролунали постріли вгору, у повітря, і гук розійшовся понад верховіттям у чисте поле. Над деревами звилась віночка диму, вище піднялися повільні ворони і лінивим летом понеслися понад гай у сторону Чернокоженців, а ще вище підбився яструб, заколував і бистрим оком споглянув між дерев, а далі стрілою помчався на старий вільхівчанський цвинтар. Сорока, що пильнувала хазяйства, утікала вниз до троянського вивозу, присідала, перелітаючи з дерева на дерево, і сварливо скреготала. Вона злетіла з крайньої вільхи, крутила згідно хвостиком і нервовими рухами крил перенеслася між вільхівчанські загороди, щоб відшукати там своїх сестер. А галас у лісі не замовк. До криків, вівкання і свисту приплівся мисливський ріг — він грав на полювання...

Нараз загавкали собаки. Підняли проймаючий брехіт, наче вриваним лоскотом котилась підскоками куля. Завівкали гайові: «Гутій-га!.. Гів, гів!.. Лапай, псо, бери!..» Бахнув постріл, брехіт собак уже не вривався, лише стелився, котився, поки на хвилину усе не стихло, і чути було тільки нагінку, її крик монотонний, що ледве-ледве дужчав, то слабшав, то густішав... Жандарми, чекаючи, споглядали на ліс, і раптом на поперечній доріжці почувся кінський тупіт. Нагінка кричала, як за панщини, знехотя, здалеку, тупіт наближався, а на краю лісу замаячила висока постать. Біжить, біжить, тікає. Землі не доторкається. Стежка — не стежка, ні горб, ні провалля. Летить. А собаки знов загавкали, уже в чистому полі, а з гаю із-за куща вихиляється витягнена шия пущеного вскач паничевого коня... Тривога, страх, розпука... Рівне поле... Сили!.. Куди?.. Сили... Нащо?.. Ах!.. Рівчак... Шубовсть... Не видно нікого. Ніхто не втікає... Собаки гавкають над ровом. Тихо...

Усі верхівці вискочили з лісу, жандарми ідуть, панич над ровом уже, коло нього собаки. Жандарми ідуть поволі, не квапляться, бо вони знають, хто це, і здали його на собак. Але собаки попускали хвости і не мають куди дітись. Одна тільки з кривавим слідом на шерсті

колѳ рота вертнть хвостом, далі поклатася на черево і повзе до кінської ноги. Повзе: вже не по землі сунеться, хоче в землю вритися, мружить очі і, тремтячи, дожидає гарапника. Панич зліз із коня і погладив собаку, а собака зірватася на ноги, скочила вбїк і гаркнула несамо-внѳ.

Нагїнка все ближче і ближче, хлоп'ячі голоси змагаються, свист і стукїт кнїв об дерева все ближче, ближче, а все ще за стїною.

Надбїгли гайові, скочили у рїв і вивели Дмитра. Без шапки був, із розбуреним сивим волоссям, блїдий, без крові, зате на лївій щоці червона пляма. Виски і чоло заплили потом, важко дихали груди, вїддиху не могли зловити, вїддиху не мали; а вистрашені, кров'ю набїгли очі, поширені зїниці стовпом уперлися.

Де вїн лежав, там лишилася мала кривава пляма. Вїн був дуже стривожений, не прийшов іще до себе, нїкого не бачив. Ноги його намагалися робити кроки, хитались і тряслися пїд ним, а тут нагло край лїсу вискочила нагїнка, хлопці на закїнчення облави подвоїли крик і за-мовкли. Дмитро жахнувся, скочив убїк, зірвався до уте-чі. Та на льоту жандарм наклав на нього кайдани.

Жандармїв частували у передпокої у дворі чайком, а Дмитро стояв перед ганком без шапки, в кайданах, з застиглим потом на висках і бажав крїзь землю провалитись, а хто з двїрських людей побачив його — прикипав до землі.

Дмитро ще не знав, що скоїлося з ним, нї про кого, нї про що не думав, чув лише страх. Чув дзвони, чув гавкїт собак, а коло нього, понад ним лїтали і лїтали палаючі головні. Набїк подався, щоб їх обминути, але головні лїтали, а за плечима чув погоню і дрижав; зробилося йому гаряче, стискало щось у горлі, коли ж тем-їло в очах, вїн хилився на частокїл.

Гавриленко пїдходив з кїлькама парубками до двору, як їм назустріч надбїгли фїльварковї сани, а на саннях — Дмитро мїж двома жандармами. Повезли його у повїтову жандармську команду в Гусятині.

Правда, ще тїєї самої ночі приставлено з Чорнокожен-цїв вїдомого конокрада, але жандарми допитували його тїльки другого дня. Конвой і економ вїдправили злочин-ця у повїт, а вїдтіля привезли Дмитра.

Виправданого, але що з того? Сенько поїхав до Гусятинна протестувати проти кривди.

Та чи мало непокараних кривд? І то мужицьких?

* * *

Лежав хворий, не казав, що боліло, але метушився. Вже не знали, що з ним робити, таку дуже мав нудоту.

Зійшлися до хати його приятелі, але він нічого не говорив, навіть не дивився, лише просив, щоби Сава сів на постелі біля нього. Сенько радив, щоби нічого не говорили, бо хто лиш голосніше заговорить, зараз дядька зачинає кидати.

І всі мовчали.

— Перше було їм розум помішало, а тепер опам'яталися,— шептав Сенько.

— Стямилися?

— На свою біду! Перше спали, а тепер ні. Мають нудоту, та й никнуть, як той сніг від вітру. Часом задрімають і зараз через сон говорять. «Я громаду знищив»,— кажуть. Тільки до моєї жінки хіба обізвуться, як уже стане питати, чи не потребують чого. Зривалися не раз кудись іти, але падали назад на постіль.

Не було ще в хаті Гавриленка, а як надійшов, видно було, що Дмитро зрадив. Підсунувся на подушку і не стуляв очей. Не стуляв, лише по черзі глянув на всіх і сумно дивився на них мовчки, але його погляд так промовляв, так обіймав і милував усіх, аж сльоза скотилася з очей.

— Най мене простить громада і простить усі, що трапилися через мене...— вишептав тихо.

— Не маємо, називається, приятелю, не маємо жалю,— відповів Сава.

Дмитро знову помовчав хвильку і сказав голосно:

— Війна не закінчена!— сказав і замовк, хоч усі друзі вдивлялися в нього.

Мовчанку перебив старий Задорожний. Він зітхнув важко, а далі сказав:

— Не витримаю у тих Вільхівцях. Що я тепер маю? Сенько має книжки, Сава має душу і біблію, Гавриленко даліше може глузувати, а мені що лишається?.. Дмитро піде в могилу, а я піду за земські моря у далеку Канаду. Доки він нам давав якісь думки, то ще чоловік потішав своє горе, а тепер нема вже чим задурити свою

тугу. Загину на чужині, і ваша біда не буде мене пекти, та й того двора панського не буду видіти.

Він говорив це, а всім здавалося, що на них стеля і стіни валяться. Навіть Гавриленко поблід, але Сенько жажнувся і голосно вимовив:

— Стрик кажуть, що війна не скінчена, а ви втікали би?

При цих словах Дмитро заметушився і руки розвів, — до нього спішила Семениха.

— На Доли... поїду. На Доли.

Одягли його і поїхали.

Доли — громадське добро, та вже з нього кусень уврвали на касарню. На неї не міг Дмитро дивитися; та вона стояла скраю, коло людських хат, і не кидалася в очі. Дмитро обійняв оком толоку, направив зір на Стінку, де «хлопський ліс» на Данчиці, і вгледів вершок вічного дуба. Пізнав свою сповзю на Стінці, та вже він по ній не піде на Кадильну, не піде!.. Вся толока була вкрита снігом, лиш перебігали її і схрещувались стежки, втопані вільхівчанами, односельцями, а край дороги видно рижий простий хрест.

Доли не були сумні, але смутна Кадильна іще сумніша стала, коли побачила Дмитра. Горе і жалощі спливали хирним потічком, що непомітно слезив на Данчицю і Дмитровою сповзею додолу вниз.

Тихим шумом кликав Дмитра вічний дуб. Його сила прихована, він жде весни.

Дмитро зупинив сани, пустився до свого друга.

Впідороги пристав, бо з дуба злетів яструб і колував над Кадильною, помчав на схід, понад кордон і полинув на той горбок, куди вибігали з яру убогі смужки вільхівчан, куди не міг уже дістатися Дмитро. Тільки зором полинув за птахою до своєї не своєї десятини там, за Збручем...

Наблизився Дмитро до свого дуба, приніс він йому вітання і прощання разом.

— Батьку мій! — промовив Дмитро стиха, — сімдесят кілька років я навідувався до тебе: і хлопцем, і парубком, і борцем. Стояли ми два. Ти — незрушений свідок, я — борець. Тепер відходить борець, що з тебе кріпоту брав, але ти стоїш і стоятимеш.

Прикликав Сенька і далі розмовляв з дубом:

— Я прийшов один, а там мої друзі, що мені допомагали. А це мій помічник, він — мій наступник. Він ка-

же, що такі, як він, підуть лавою. І поширять свою боротьбу.

Звернувся до братанича:

— Ти чув, Сеньку?

— Чув, стрику.

— Борися, Сеньку, по-своєму, але борися і перемагай.

Подав Сенькові руку, той поцілував її.

«Напийся води на свою дорогу»,— просить джерело під дубом. Дмитро нахилився. Сенько подав йому води, подав руку і повів до саней. За ними навздогін злетів лист із дуба.

Мовчали Дмитрові товариші, мовчки рушили з місця.

Виїздили на шлях, і випала їм дорога повз кладовище. Дмитро поглянув туди і думкою прощався з Миколою. Поволі, нога за ногою, доїздили до хати. Ззиралися на них люди, але Дмитро мав заплющені очі.

Близько церкви зрівнявся з ними Антошко Лоза, а коли побачив, що вже «земля упала» на Дмитра, бо мав сині, аж чорні уста і темну тінь, мов хмарку, коло уст, а все лице жовте, темне, без краплиночки крові,— покивав на нього головою, як внук оглядача.

«Задзвонить вам Сава ще нині»,— погадав собі і пішов своєю дорогою, але перекривив голову, як при писанню, зложив три пальці, як до пера, і наче за дідуневим проказуванням вимовив стиха поволі:

— Старість його до землі прихилила...— Подумав хвилину і, розтягаючи слова по складах, вишептав: — ... і ро-зум по-мі-ша-ла...— Поглянув услід за ними і пригадав: «Але Дмитро говорили якось Сенькові: «З мене сила спливає, а всотуєся в молодих і скріпиться в них: ви поборете, геть на прах поб'єте пана і всю кривду». Іншим разом сказали ще: «Най се воно і взимі трафить, та дуб на Кадильній зазеленіє. Пам'ятай, Сеньку, пильнуй,— боріться!»

ФРАНКО І БЕРКУТ

Частина перша

1

Ольга Рошкевичівна сьогодні, 24 липня 1875 року, вже втретє вийшла на ганок, сперлася на ясеневе різьблене поруччя і приклала до чола журнальчик, щоб сонце не сліпило очей. Мусила аж зіп'ястись навшпиньки, бо навпроти, біля високих штахет, сіла іволга на гілку та й, немов наперекір дівчині, заслопила гілкою стиглих вишеньок той клаптик гірської доріжки, що його було трішки видно з ганку.

Звідтіля Ольга жде не діждеться гостя милого. Хто не вирушив би в село Лолин, йому йти чи їхати тільки цією доріжкою, що, не доходячи села Максимівки, круто завернула від Свічі-річки і від гірського битого шляху. З ними розсталася, а здружилася з хирним потічком Лолинном. Тільки ж потік той збігає вниз, вона ж здійснюється вгору через чагарник з трьома ялицями. Лишила церкву ліворуч на високому березі Обочі, праворуч попівське обійстя з садом та городом теж минула і пнеться попри одиноку бойківську хату ще добрих півкілометра вгору аж до самотнього урочища на білій скелі за селом. Якийсь небувалый і некмітливий чужениця, якийсь замріяний ентузіаст — ті могли би брести аж під дике урочище, що позначає вододіл Свічі від холодної, суворої Лімниці-ріки. Хто був раз у Лолині, не піде він аж туди. На цьому вододілі кінчається Високий Бескид, починаються дикі Горгани з верхами Вироватий, Чертіж, Клива. А над ними тільки синява неба. Синява неба й нічого більше.

Ольга на мить повернула голову в бік верхів'я. Але тільки на мить і знову визирає гостя свого Клима Охримовича знизу, з Велдіжа. Невідомо чому, згадала пригоду, коли минулого літа забрів під вододіл репетитор її брата Ярослава. Як не дивно, а він не потрапив, поминув таку помітну, таку розкішну попівську оселю й потягся вгору аж під самий вододіл.

Дотепно він потім розповідав про цю пригоду Ользі, сміючись при цьому з себе самого. Та Ольга не дуже-то й прислухалась до його слів, бо недолюблювала цієї горішньої закутини під урочищем. За що ж було любити

її? У Рошкевичів, за Славковою вигадкою, казали: тут кінець світу. Саме тому Ольга навіть зацікавлених гостей відмовляла від прогулянок до вододілу. Вона заходила інколи з молодшою сестрою Мінею в долишній кінець села, де було велдзьке роздоріжжя. Правда, і тут кругом гори і та ще синява і синява над борами-лісами. Але це велдзьке роздоріжжя й у світ до людей веде. Тільки би з Велдіжа до Долини, а з Долини — залізниця. З цього роздоріжжя не раз тужним поглядом вдивлялася дівчина в той бік, де гірський шлях тікає в світ далекий...

І тепер Ольга вдивлялася в бік роздоріжжя крізь зелене галуззя. Геть іволгу! Хай не заважає! Ольга і ручку зняла, хоч до пташки так далеко. Ой, іволга, може, теж самотна. А до Ольги повинен приїхати Клим. Сьогодні вранці прислали з Велдіжа радісну звістку: «Сподівайся». Вона і сподівається Кліма. Це ж її давня симпатія. Не зважає, що в неї ні майна, ні приданого, бо батько на вбогій парафії. Не дивиться на те, що в неї, крім вроди, тільки книжки і ноти, фортепіано та мрії.

Жде його Ольга, вдивляється, прислухається. Ні, не торохтить знайома жовта бричка з Велдіжа. Якийсь пішохід он плентається. Ні, це не Клим.

У цю мить сів на Ольжиному квітнику барвистий метелик. І дивно: замість шороху крил почувалась їй мелодія, проспівана тут учора подешніми робітницями. Була це пісня про перелесника, що налітав до дівчини барвистим метеликом... «Ні, як же, Клим — метелик-перелесник?» — обурилася Ольга і збігла східцями подивитися, бо метелик сів геть аж на середній, найменшій клумбі.

Рипнула хвіртка. Кутиком ока бачить Ольга: не той, кого вона ждала, хоч теж добре знайомий гість. І торік теж зустрілись вони в цьому квітнику, але він не насмілювався підійти. Тепер підступив.

— Добридень! — привітався.

Ольга підвела голову, кивком привітала. Стоїть перед нею невисокий, але стрункий, плечистий юнак. У його поставі відчувається сила, і лінія підборіддя говорить про енергію. На високому чолі червона смужка, надавлена капелюхом, волосся ясне, тільки-тільки міниться золотом і ніяк не вкладається в якусь зачіску. Але зміна яка! Корисна зміна! Очевидно, з уваги до Лолина.

На ньому гарний, до стану покроєний, у першорядного кравця бездоганно пошитий одяг.

Пригадався Ользі торішній Франко: у нагуївському костюмі з клунком і кийком у руках. Пригадався на-смішливий анекдот на цю тему, складений і декілька разів повторюваний її збиточною сестричкою.

«— День добрий,— починала Міня, наслідуючи юнацький голос,— ви будете Ольга Рошкевичівна?

— Рада вам, але дивно: по чім же ви пізнаєте мене? — начебто спитала Ольга.

— Ваш брат Славко так описав мені вас, що, раніше не бачивши, я зараз пізнав його сестричку. Я — Іван Франко з Нагуевичів, дрогобицький восьмикласник. Позичте сака, наловлю вам риби на обід, а ще й раків на вечерю. По дорозі я бачив у плесі, як вони поглядали в той бік, де ваша домівка. Не маєте? А виделку? Теж ні? То я й руками наловлю. Або кошика позичте, наберу вам грибів повний, аж вивершений. До того ж навчу вас, як гриби відбирати, як і варити і їсти.

— Е, їсти, з вашого дозволу, то, може, ми й самі вміємо?

— Ні, не вмієте, половину путящих викидаєте, вважаючи їх за отруйні.

— А віршів не будете в нас писати? — буцімто спитала Ольга.— Щось про Лолин...

— Я ще ні одного свого вірша не розкусив, а гриби їв та смакував.

На цьому слові Франко, слухавши до того спокійно, вибухнув сміхом.

— От Міня багата на вигадки, як ваше плесо на раки,— сказав.— Сервус, колего, сервус! У вас добра спостережливість, уява і не запозичене слово. Необхідні для письменника ознаки. Славка вчу математики та греки, Міню навчу писати новели, зроблю її письменницею...

— А хто ж за мене попадею буде? — сплеснула в долоні Міня».

Так змальовувала Міня перше прибуття гімназиста Франка до Лолина.

Удруге в Лолин він приїхав тепер, на літні канікули, та вже з атестатом зрілості. Ольга воліла б, щоб з'явився був сюди Клим Охримович, юрист. Він вищий на зріст, гнучкіший, з витонченими руками, гарний з обличчя.

Тільки ж стояв перед нею не він. На того дівчата видивляють очі, а він — гордий. І на Ольгу він ні разу не глянув так, як цей Франко, — дивиться, що аж очі горять у нього. Ольга повертається вбік, але її гість — мов той соняшник за сонцем. Охоплює закоханим поглядом її всю постать і вперто шукає зустрічі з її чорними, оксамитними очима. А вона трішки нижча за нього, але стрункіша, стоїть під кущем центифолії, краща, ніж ця ніжна квітка, краща над усі квітки, над усіх дівчат. Як чудово окреслена в цієї голівка, які тонкі риси обличчя, а рівне, темно-русою гривкою модно затішене чоло... Над усе ж горді палючі очі дівочі — вони полонили його.

Занадто довгу мовчанку перебила Ольга:

— Ви писали Славкові, — промовила вона, — що, мабуть, і не приїдете до Лолина, бо треба працювати над репертуаром для театру, щоб заробити на від'їзд до Львова.

— Так, але головні переклади вже готові, дрібніші — закінчу тут. Через них не втрачати ж мені відпочинку в гостиннім Лолині, — відповів Франко.

— Отже, ви так швидко справилися з репертуаром для театру? — дивувалася Ольга.

— Що там за робота! — погарячився Франко. — Це так, як торішній бур'ян, коли починаєш весняну оранку під яру пшеницю. Але ж я і саму весну приніс у грудях. Ясну і красну, свіжу і молоду.

— Минулого літа, пане Франко, ви були захоплені Фаустом. Котрий же письменник тепер так зачарував вас?

— Добролюбов, Некрасов, Чернишевський. Чернишевський — над усе, — палко відповів Франко, — читаючи його, я глибше пізнав і Шевченка.

— Ви і згодом, кожного літа, привозитимете якийсь захоплення? Тепер ще й революцію привезли?

— Вислухайте, панно Ольго. Ви, спасібі вам, згадали минуле літо, не забуду його і я. Минулого літа ми мали багато розмов про твори всієї скарбниці світу. Разом з мною і ви захоплювалися Фаустом, ви захищали свого Фауста, я — свого. Але Чернишевський ударив у струни, Фаустові не відомі. Він показав нових людей. Це — позитивні герої, покликані змінити дійсність. Вони сміливі, відважні, не вагаються, не відступають, почате

ними діло не вислизне їм з рук. На героях Чернишевського виховуються покоління.

— Бачу, ви справді захоплені й зачаровані.

— Я, панно Ольго, привіз Чернишевського «Что делать?», будемо читати й розбирати цей роман. Побачите і пізнаєте нових людей, зрозумієте ідею служіння народів. А тоді ви поклонитесь Чернишевському і полюбите його, як я.

— Тепер, пане Франко, я вже не вгадаю: ви поет чи пропагандист?

— Намагаюсь поєднати, панно Ольго.

Ольга сіла у плетене крісельце, попросила Франка сісти і сказала:

— Я іншому дивуюся, пане Франко: надзвичайно швидким темпам вашої праці.

Франко відказав Ользі:

— Не моя заслуга. Цей дар я, очевидно, дістав з природи. З власного ж почину та власними силами я працюю над тим, щоб піти слідами Рахметова.

— Ви перебили мене, пане Франко. Натякаючи на темпи, я хотіла вам признатися, що не готовий мій переклад.

— Протягом року? Панно Ольго! — схопився Франко на рівні ноги.

— Я не працюю такими темпами, як ви, — образилася Ольга.

— Нині не випадає дорікати вам, панно Ольго. Я двічі запитував у листах і не дістав відповіді, тому був такої думки, що все в порядку. Яка ж причина? Чи труднощі великі, чи просто охоти немає?

— Пригадайте собі, пане Франко, ви намовили мене. Послухала ж я вас тому, що книжечку прислала мені моя колишня вчителька, мадам Монсе.

— Мушу сказати, цього літа я підібрав би вже кращий зразок для тієї ідеї, яку проводить фрау Шварц у своїй новелі.

— Чому? — спитала Ольга.

— Я висказав вам, панно Ольго, що змінилися мої погляди на літературу та її завдання.

— Бачу, швидше вони змінюються, пане Франко, ніж я перекладаю.

— Змінюватися мусять, панно Ольго, коли людина пізнає більше. Але є й такі уподобання, які не зміняться ніколи.

Ольга згадала Франкові віршики, писані до неї минулого літа, і опустила очі. Його натяк, дарма що далекий, вразив її, тому зробила сміливий випад:

— А якби кинути переклад?

— Що ви, панно Ольго? Ваш перший вихід у світ і серед дороги завернути?

Ольга хотіла щось зауважити, але Франко не змовкав:

— Що готове у вас, дайте мені для перевірки, решту кінчайте і засідайте за другий переклад, уже справжньої літературної вартості. Одну ж і другу працю вважайте за добру школу для оригінальної новели.

— Я просила вас не міряти темпи моєї праці з вашими.

— А де ж сила волі, панно Ольго? Виробляйте! Доконче виробляйте її. Я раджу вам узятись за переклад роману Еміля Золя з робітничого життя. Честь вам буде зв'язати своє ім'я з автором світової слави.

Ольга мовчала.

— Бачу, не розбудити мені зацікавлення у вас.

— Як же цікавитися мені новим перекладом, коли не скінчила першого.

— Чому ж! Ваша систематична праця теж має певну цінність. Але варто зважитись і на такий подвиг, як переклад Еміля Золя. Та ще як же гарно було б домовитися нам саме нині, у ваш, панно Ольго, день.

— Маєте на думці двадцять четверте липня? Коли ж заплуталося з тим моїм днем. З'ясується ще. А тепер запрошую вас до будинку. Чую голос Міні, кличе мене.

— Хвилину ще, панно Ольго. Заплуталось, кажете, з вашим днем. Але ж зміна календаря досі ще не проголошена. Отже, нині маємо день святої Ольги, і ви прийміть від мене щирі бажання і цей мій вірш, написаний для вас. Це мій дарунок вам.

Франко підступив ближче, подав дбайливо списаний папірець і, взявши Ольгу за руку, не випускав її ніжною рученьки із своєї широкої долоні. Ольга спаленіла, опустивши очі додолу, звільнила руку, пішла попереду, повела гостя східцями, оглянувшись на ганку, а в передній запросила:

— Будьте гостем. Я піду запитаю Мінію про Славка. З цими словами подалася в кімнату праворуч.

Франко помітив збудження Ольги, але не зворушився цим глибоко, бо досі кожне його залицяння так само кінчалось. Цього разу не зовсім догадався. Ольгу не так хвилювало Франкове поздоровлення, як думка: чому не Клим? Був же післанець з Велдіжа. Та й без цього засіла їй у голові думка, що сьогодні, 24 липня, приїде Клим поговорити з батьками. Чи склав він третій державний іспит, чи тільки цими днями повинен сісти за зелений стіл? Франкові, очевидно, не могло спасти це на думку, хоч би як спостерігав Ольжині настрої. Кліма в товаристві Ольги бачив він тільки один раз і не чув, щоб колись у Рошкевичів говорилося про нього.

Жваво, не відчуваючи ще втоми, він глянув услід Ользі, кинув на софу свій клунок і відчинив двері до кімнати ліворуч. У цьому великому залі тільки приймали і гостили чужих і, як заведено, називали його польському — «бав'яльний покій». Тут зрідка відбувалися забави, зате кожного дня під дотиком Ольжиних пальців фортепіано розливало чисті, мелодійні акорди.

Хвилину стояв Франко у задумі, але зараз-таки переступив поріг так рішуче, як плавець скаче з трампліна, і попрямував до етажерки під стіною, між двома вікнами. Це була «бібліотека» Рошкевичів: батька і дочки. Книжок було там небагато, здебільшого з різних комплектів, але в інших попів лише випадково траплялися й такі «бібліотеки». Рошкевича за його збірку книжок називали «книгогризом», дарма що тепер він уже їх не «гриз».

Франко раптом зупинився, наче зі сну прокинувся, навіть засоромився і повернув у передню.

У передній кімнаті, просто проти входу з ганку, стояв перед глибокою м'якою софою стіл.

У домашній хроніці Рошкевичів мав він свою окрему історію. Стіл був так званого бідермаєрівського стилю. Попадя Рошкевичка не була філологом, рідковживані назви, особливо іншомовні, плутались у неї. Важко їй було запам'ятати «бідермаєрівський», і вона зразу казала — «біда має», потім — «більдермалер», нарешті — «той, як його». Так допомогла собі спрощенням, бо Рошкевича сердила її неграмотність, Міню смішила, Ольгу дивувала. Вона ж навіть шукала по книжках відомостей про бідермаєрівський стиль у мистецтві і до-

машній обстановці. Написала з цього приводу листа до колишньої своєї вчительки мадам Монсе. Франко знав про це, бо був свідком однієї такої веселої пригоди. Пригадав собі її з подробицями, коли примостився на м'якій софі так зручно, що навіть не варто було проганяти від себе сон.

А «той, як його» стояв собі тут, наче ковбой біля бойківських вівчарів.

Кімнатна обстановка у Рошкевичів не відрізнялась нічим від меблів у інших заможних попів і дрібної буржуазії. Добрий столяр виготовляв на замовлення невибагливі, та зате тривкі меблі. Тільки «бав'яльний покій» був обставлений м'якими кріслами і софами, обвішаний дзеркалами в золочених рамах. Це був посаг попаді Рошкевички, уродженої Руденської, куплений її батьком на ліцитації у збанкрутованого поміщика

Та й бідермаєрівський стіл був випадково куплений, але не з потреби, а з чемності. Юрисконсульт у сусідньому, велдзькому, скарбі барона Поппера, після трагічного випадку в родині, виїздив з Велдіжа просто на Балкани, ліквідував та розпродав своє господарство і тільки улюблений прадідівський стіл привіз до Рошкевича — «в добрі руки».

Залюбки і з приємністю сідав Франко за цей стіл до студіювання з Ольгою, сідав до праці сам вранці, коли ще весь дім спав. За цим столом він почав перекладати «Фауста», написав новелу «Лесишина челядь» і прекрасну алегорію «Наймит».

Не здійснилося бажання, з яким Франко схилив голову на поруччя софи: не дочекався Ольги з її ритмічною плавною ходою, не кинула вона на нього погляду палких, чорних очей дівочих.

Зате пригадалося крізь дрімання, як він упорядковував бібліотеку Рошкевичів минулого літа. Ольга запропонувала йому свою допомогу.

Поки вона прийшла, Франко переглядав старі томи богословських старослов'янських та латинських книжок у шкіряних палігурках і в пергаменті. Ользі він подавав у руки тільки новіших авторів і по кілька слів говорив про них. Більше розповів про так звану «Руську трійцю», тобто Шашкевича, Вагилевича і Головацького, сказавши, що вони в 1837 році маніфестували в Західній Україні народну мову і єдність слов'янського світу. Ольга поскаржилась: звідки і від кого ж їй було дізнатися,

що є якась українська література? Чи не від мадам Монсе? Франко обіцяв допомогти їй. Другом «Руської трійці» був Микола Устиянович, що писав до кінця 1850 років. Франко показав Ользі повість Устияновича «Месьтє верховинця», а потім дві оперетки — «Підгір'яни» і «Сільські пленіпотенти». Автором їх був Іван Гушак-левич, молодший товариш Устияновича. Цього літа Франко виправляв їх для театру.

Пересунувши декілька книжок, Франко показав Ользі жіночі прізвища в збірці «Зоря галицкая яко альбум на год 1860».

— Чому б ваше ім'я не мало перейти в історію? — запитав він. — Бачите, що я до доброго діла намовляю вас.

Ольга зрозуміла, та тільки рум'янцем облилась, а Франко в ту ж мить зрадів, аж скрикнув:

— О, Шевченкові революційні думки прохопилися у вашу бібліотеку. Нехай і під іншомовною, та зате дружньою полою. — Раптом урвав, помітивши, що залишилась нечитаною, навіть нерозрізаною та брошура, видана Гергардом у Лейпцігу 1856 року під назвою «Новые стихотворения» Пушкіна і Шевченка.

Три роки тому пристала Ольга до бібліотечної спілки з батьком: старіші книжки виносила на горище, а звільнені полицки заповнювала німецькими журналами, кількома французькими томиками, але найбільше закидала їх нотами.

На жаль, бібліотека Рошкевичів і тепер нічим не повнилась...

3

Ольга не часто заходила до кухні. Але приїхала ще вчора пізнім вечором тітка Сидонія Проскурницька — «цьоця Сидзя». Вона — сестра маминого дядька Проскурницького, попа з Устя над Прутом, та ще й декана.

До своїх двох наймолодших дочок — Ганни та Галі — Проскурницький взяв за гувернантку родовиту французькенку з Женеви, мадам Монсе, відправлену з дому поміщика і маршала Снятинського повіту пана вірменина Мойси. Протягом п'яти літ вона навчала дядькових дочок французької і німецької розмови, гри на фортепіано і дечого з загальної освіти.

Ользі дали Проскурницькі змогу безплатно користатися з тієї домашньої науки. Талановита родичка винесла з науки найбільше — це, крім учительки, визнали дівчата і тітка Сидонія.

Не минуло ще і півтора року, як Ольга вийшла з-під опіки Проскурницьких, тому ставилася до них з особливою шанобою.

Залишивши Франка в передній, Ольга пройшла через татуницьову канцелярію, де містилась і спальня батьків, через дівочий покій у сіни. Тут над льохом виткнула голову Міня.

— Де то ми вже не побували? Добридень, Міню!

— Хто — як я — рано встає і до роботи береться, в того вже полудне, а хто — як панна Ольга — тільки читає «Уібер Ланд унд Меер» та вибігає перед ганок, у того ще рано. Ти забула про завтрашній бал. Треба гогуватися прийняти гостей.

— Добре кажеш, сестричко, але що ж, не чекаючи до завтра, вже нині трапився гість. Франко з'явився. Привітай його.

— Франко? То Клим хіба вже не приїде? А як приїде?

— Тоді відступлю тобі Франка.

— За відступленого дякую. Та ще й за такого, що на палиці подорожує і клуночок приносить.

— Щоб лише стільки горя на світі.

— Хай буде, але мій жених заїде по мене фаетоном, баскими кіньми, з букетом троянд у руці. А сніданок? Твій гість, ти подбай.

Міня зачинила вже за собою двері від льоху. Стояли поруч, зовсім не схожі в обличчях і постатях між собою.

— За тебе, Міню, говорить твій шістнадцятий рік, ненадто чемний. Проте я все ж таки прошу тебе.

— Коли просиш, то інша річ. Послала б я тобі Фенну, але вона землі під собою не чує. Куди ж ти, Олю? Чому не йдеш до кухні?

— Відшукаю Славка, хай іде до Франка.

— Не треба шукати, він лежить під грушею, чекає, щоб грушка в рот упала. Нагадую тобі, Олю, йди до кухні. Цьоця Силзя вже два рази питала про тебе.

Проте Ольга вийшла на піддашшя.

Тут налетіла на Ольгу кухарка Фенна, що несла в запасці свіжі яйця до кухні. Ще крок, і була б штовхнула своєю «любу паннунцю».

Типова бойкиня Фенна, невисока, білява, з синіми очима, росла без мами, а пошесний 1872 рік забрав у неї рідних, окрім тьоті Катерини. На щастя, найшла в Рошкєвнчів наче другий рідний дїм завдяки Ользі. Ця пригорнула її і добрих звичаїв, ще й грамоти, навчила. Та згодом зависла над нею тривога, бо тітка Катерина сіла колодою на печі й вимагала, щоб Фенна, кинувши службу, вийшла заміж і стала газдувати з двома овечками та з козою.

— Пробачте, люба паннунцю,— вимовила Фенна і посміхнулася до Ольги.

Але ця з відтінком докору спитала:

— Міня знає, що Клим мав приїхати?

— Бо зустріла велдїзьку жінку.

— Що то за жінка була? Ти вже бачила її коли?

— Я не розбалакувалася з нею, бо мені під ногами земля горїла.

— Насміялась наді мною велдїзька. А за що?

— Любі паннунцю, не дивіться в той бік, а дасть бог — Клим приїде до вас. Та я біжу, бо там цьоця Сидзя. Та й за вами допитувалася. Ходім-бо.

Режим тітки Сидзі повних п'ять років тяжів над Ольгою у Проскурницьких в далекому Устю над Прутом. Дядина, старша вже віком попадая, не мала здоров'я, тому все хатне господарство, нагляд над клунею, оборою та стайнями прибрала до своїх рук дядькова сестра, Сидонія Проскурницька. Сусідні попаді в таких розмовах прозивали стару діву капітаном. Не було тамницею, що не вийшла вона заміж через свою гордість.

4

— Пугу, козак з лугу! Я не спав, правда? Навіть не збирався здрімнути? Хоч по дорозі «пропив воли, пропив вози, пропив ярма ще й занози, все своє добро» і до Люлина добився облеглий.

Так застукала Франка Міня жартівливо.

— Доброго здоров'я, Міню! Не маю що сказати на своє виправдання.

— Перед ким? — спитала дівчина.

— Перед самим собою, Міню. Не виправдує мене й те, що легендарний силач Кожум'яка здрімнув би, коли б так усю ніч добивався з Дрогобича до Стрия, із

Стрия до Лолина товарним поїздом. Вранці-рано я рушив, щоб власними ногами проміряти дорогу до Велдіжа. У Велдіжі сонце завзялось і почало палити, наче для сталевара. Прохолодив би я був той сплав, але пити з незнайомих джерел у горах — небезпечно.

— Така щирість імпонує мені, милий гостю, не менше, як ваш зовнішній вигляд.

— За зверхній вигляд належиться комплімент і молодій хазяйці.

— Споглядаючи на неї заспаними очима?

— Хоч би й заспані, мусили би помітити, що росте панна, коби здорова, геть скорше, ніж смерічка.

— А ваша поезія підросла так само?

— Коли про купочку списаного паперу, то так.

— Є між тими мадригалами і до мене пісенька?

— Ще нема, але буде.

— Як і з чого дізнається світ, що ту пісню до мене співаєте?

— Як звичайно, по заголовку. Напишемо: Михайлині Рошкевич.

— Треба дозволу спитати. Напишіть тільки так: Михайлині Р.

— Згода, початкова буква замість прізвища.

— Ви потакуєте, бо втомлені. А намучились тільки з власної вини.

— З власної волі — це так, а ногам довелося скрутно.

— Чому ви товкли ними камінь по шляхах, замість відшукати у Велдіжі татка? — питала Міня.

— Отець Рошкевич у Велдіжі?

— Як звичайно. У Велдіжі або в Долині.

— Проте я не чекав би його аж до вечора. Сьогодні ж іменини панни Ольги.

— Для Лолина зле написаний ваш календар. У нас на цей, 1875, рік викреслено ім'я святої Ольги.

— Не розумію дотепу жартівливої Міні.

— Добре, говорім поважно. Рошкевичі живуть у царстві Поппера. Було повідомити нас, що пишете вірш до Ольги, ми попросили б були вас написати ще один — до Ізабелли. Перший — на 22, другий на 25 липня. Ольгу ми відсвяткували передучора, сьогодні падаємо з ніг, бо готуємо величний бенкет на завтра для попперівців з велдизької округи.

— Чому ж бенкет і чому завтра?

— Бенкет, бо такий звичай, що за чергою справляється один літній, два зимові бенкети в році. Черга припала нам. А чому завтра? Бо завтра іменини баронової Ізабелли Попперихи.

— Чого доброго, вона сюди приїде?

— А що ж ви думали? Вона вже приїхала. Ще вчора ввечері. Приїхала і куховарка її, цьоця Сидзя. Вже від самого ранку кухня гримить, як мотор.

— Отже, то він лопотить, аж долівка здригається?

— Тепер ви, Іване Франко, перескочили на жарти, але глядіть! Хай кухня почує, що з'явився хтось свіжий, зараз призиває до себе, припинає фартух — і до роботи!

— Коли поставить мене поруч вас і панни Ольги, я радо стану до роботи.

— Слухайте, любий поете, у баронеси тверда рука, у цьоці Сидзі — вуса під носом. Ось іде вже Славко, він нагодує вас і допоможе втекти.

Славко насправді ввійшов, а з ним Фенна. Вона подала закуску, він вніс поважніший настрій, бо не забув, що Франко його репетитор і вже «матурус», тобто з атестатом зрілості, та ще й відмінника. Похвалився Славко, що ввечері приїде з батьком Йосип Олеськів, випускник Львівської гімназії. Був у сестри під Станіславом і, повертаючись, заїде до Лолина.

Міня жартома пустила якусь невибагливу вигадку про Олеськова й побігла на кухню.

Як тільки залишились два друзі без неї, зараз Франко, пригадавши щось важливе, попросив:

— Мені, Славку, треба пошукати книжечки в татовій бібліотеці. Не пішов би ти зо мною?

— Добре, пане Іване, — викручувався Славко, — я піду. Але якби ви схотіли обійтися без мене, я волів би побігти в садок і за той час приготував би для вас гамак. Пригадайте собі минулі канікули.

Франко подався тепер у «бав'яльний» сміливо.

Минулого літа він упадав коло Ольги. Вона гралася з ним у волейбол. Його віршиків про квіти і «до ніжної пташки» слухала радо, спускаючи повіки на оксамитні очі. Юнацьке серце восьмикласника мліло. Та хай же він заговорить прозою і зробить будь-який натяк на свою любов — вона зараз дуже вдало відіб'є сміливіші словечка або надасть їм іншого значення, зверне на іншу тему. Кожен матч був для сміливця програний. Отож, перед самим виїздом до Дрогобича юний поет склав вір-

шик не під алегоричним заголовком. Назвав свій твір просто «До неї». Під прозаїчним надписом уже знайшлась алегорія. Як потік Лолин влився в Свічу-річку, їхні, Ольги й Івана, життєві шляхи хай з'єднаються на-завжди.

Віршик «До неї» був у мініатюрній книжечці «Фауст». Не одну годину провів Франко з Ольгою за «Фаустом». Читали, інтерпретували, Франко імпровізував переклади та переспіви й записував такі імпровізації. Одну, «Прикужівці», він виправив і привіз тепер з собою, щоб перед друком прочитати ще Ользі. Бажав присвятити їй, але вона, очевидно, не погодиться.

В мініатюрі на заголовному листку була присвята «Коханій Олі», саму ж книжечку закоханий засунув між книжки на третій полиці, куди Ольга найчастіше заглядала.

Тепер, цього літа, він аж ніяк не зважився б на таку школярську витівку. Але — сталося! Треба покінчити нерозважно почату справу. Наблизився просто до третьої полицки — не знайшов мініатюри. Побіжно глядів і в інших місцях — даремне. Щаслива розв'язка! Немає книжечки — значить, Ольга натрапила на неї, сховала десь ближче до себе; прийняла в ближче коло таємниць.

Задоволений, повертався в передню, та на самому порозі обпали його сумніви: Ольга? А що, як інший хтось? А коли Міня? Разом з тим прокинулась недовіра: а чи докладний був огляд? Ні, не докладний. Пригадав собі Франко, що на верхній полиці він бачив клавір опери Гуно «Фауст», і клавір був ніби роздутий. Франко повернувся, розгорнув: є книжечка. Але немає віршика і титульний листок з присвятою — вирізаний!

Кров ударила в голову, Франко вибіг до передньої, подався на ганок, відтіля на площадку, і погляд його снувався по Обочі, а фантазія підказувала, як то Ольга прокрокувала до альтанки, там розглядала, читала, вирізала титульний листок. Ще в погідні осінні дні це сталося. Він навіть вихилився, щоб побачити Ольжину альтанку в саду.

Насправді ж подія відбулася не так.

Перед святом паски, коли помічниця Фенна білила стіни і воскувала долівку в «бав'яльному», Ольга наводила порядок на етажерці. Тоді вона зробила відкриття. Не подумавши, пустилась було до Рошкевички, але при-

стала на хвилинку. Бо як же так? Двадцятилітня дитина похвалиться мамі? Ні, різким почерком списаний листочок засунула за корсетку, і при першій якійсь нагоді дипломатично зав'язала розмову про Франка, щоб бути спокійною перед собою самою. А сама вона знала, нема чого хоч би хвилинку думати про гімназиста. Це ж ма-на. Так Ольга вихована. І досі була щирою до мами. А тут проти сподівання попадає навіть не почула натяків на Франка. Зате рикошетом зранила Ольжині мрії; вона, густо пересипаючи свої засвоені спадкові міркування прищипками «ей де», «тойво», сказала:

— Що ж, доню, щораз частіше насуваються до попівських домів цивільні женихи. А скільки толку? От Клим Охримович сів братові на карк, б'ється вже п'ять років і ще не покінчив з іспитами. Рахуй же ще рік військової служби, рік безплатної практики в якійсь канцелярії... Де цьому край, де кінець? Жди і жди, а літа не чекають, доно, ей де. Богослови, сама знаєш, з іспитів сміються, у липні закінчить семінарію, в жнива жениться, восени владику висвятить, і молодий попик: цей на своє, той хоч до свекора за співробітника та ей. Пішло життя.

Мовчки, бліда і розстроена, вийшла Ольга на ганок, з ганку на площадку, там сива кая, що саме сіла на ялицю, дпрочилася з нею спадковим відвічним «кла-кла!».

— Хто ж виведе попівну з гір за велдільське роздоріжжя, до міста, до культури, у світ? — питала Кліма Охримовича, себе саму, і каню, і всіх, і разом з тим нікого засмучена дівчина...

5

Ольга переступила поріг кухні, і безліч запахів війнуло на неї. За меншим столом сидить, мов чужа у своїй кухні, попадає Рошкевичка і мене рукою в макітрі пухкеньке тісто на солодкий пиріг. Біля другого, більшого стола стоїть рівна, висока, суха цьоця Сидзя і розкладає в тарілочки порівну цукру, родзинків і мигдалю. При цьому гукає:

— Мелано! Внеси дров. Але з дровітні, не з лісу. Повний оберемок. Та по дорозі не задрімай, кобило. А ти, Марушо! Чого киваєш над масничкою? Хочеш, щоб тебе холодною водою облити? А ти, Фенно? Ти в гостях?

Чого сіла на лавку? Було сестру привести, щоб бігала за тебе.

Привітала Ольга тітку, спитала про здоров'я Проскурницьких і звернулася до мами:

— Маємо гостя, мамцю. Франко прийшов.

— Франко, який? Що за еден? — втопила свої очі в обличчя Ольги цьоця Сидзя. — Вже закінчив чи ще семінарист? Майонтковий?

— Закінчив тепер гімназію, склав матуру в Дрогобичі.

— То він хіба до Міні набивається, бо поки вона підросте, він закінчить богослов'я. У ваших горах є вже попи і з таким дивним прізвиськом — Франко ніби?

— Він, цьоцю, селянський, не священників син. Це Славків домашній учитель. Ковалів син.

— На селі зле йому було?

— Надзвичайно здібний, — не витримала попада. — Вчителі всі хвалять: великий талант, кажуть.

— Кував би був коні. До цього також треба таланту.

— Тепер частіше і частіше виходять з селян в інтелігенцію, цьоцю.

— Знаю. Отже, попівські сини хіба гній будуть возити... Ану! До роботи! Єдна з друзів! Хавку роззявила, вуха розвішала! Не до тебе говориться! — вилаяла Сидзя слуг.

— Таке та й таке, — рушила губами попада.

— Та нехай би вже такого кореня таланти йшли до «попа з хлопа», а чого їм до попівської аристократії? — не змовкала цьоця Сидзя — Наш Проскурницький каже: що шляхта у поляків, те у нас духовенство.

— Славко потребує допомоги Івана Франка, кохана цьоцю, — пояснила Ольга. — В гімназії селянські сини витягують поповичів за вуха, бо мусять заробляти на прожиток. А до семінарії не приймав би їх отець ректор, якби і там не були вони потрібні. Мабуть, тільки вони і готуються до іспитів і в карти не грають, бо грошей нема в них. Тільки ж Франко на богослов'я не квапиться.

— Це він дуже добре робить. На адвоката — злодіїв боронити, чи на хірурга — п'явки ставити, — нехай. Але богослужебні книги читати, богові служити, о... тут уже казав старий Сенека... — знаєте, що сказав? «Стій... Франко здалека».

З досадою помовчала Ольга, а тоді спитала, як могла лагідніше:

— Тітуся мали щось сказати мені?

— Мала і скажу, та перше хочу ще спитати, чи ти захищаєш хлопських синів чи Франка?

— Всіх, тітусю, в ім'я рівності людей.

— Отже, і ти поступова? Та ні. Молоде — дурненьке. Книжки вже й дівчатам запаморочили голови. Менше читай! Вийдеш заміж, прийдуть діти, тоді й поступовість вивітриться.

— Таке та й таке, — знову ворухнула губами попада.

«Не буду я ні сперечатись, ні сповідатись, бо нема перед ким», — подумала Ольга і збиралася вийти, але цюца Сидзя піднесла руку, показуючи: не йди! Оглянула всі миски і каструлі, заповнені тістом, без потреби наварила котрийсь уже раз слуг і тоді звернулася до попаді й Ольги:

— Слухай, една з другов, я приїхала запросити вас до Устя на Галине весілля, Ольгу на старшу дружку просять... Що вуха розпустили? — гукнула на слуг. — Не до тебе говорять, мавпо одна. Щовилупила баньки на мене? Добре ти, Мариню, порозпускала тих платних ворогів. Чули ви, непотріб? За що вас годують, одягають? О, в мене, в Устю, там усе на мое копито.

Після лайки, видимо, полегшало Сидонії Проскурницькій.

Вона, заспокоена, випрямилась на весь зріст і хвилину стояла без діла, тільки окинула кухню чорними, як терен, очима. Ось капітан, чи пак машиніст, править хоч чужим судном, хоч чужим паровозом, тобто чужою кухнею. Ще одну хвилину постояла, а тоді сягнула рукою в кишеню фартуха, вийняла табакерку й один здоровий понюх табаки втиснула в одну, другий в другу ніздрю, на хвилину завмерла, а тоді вже чхнула, наче стрілила. Попада й Ольга, а за ними й усі в кімнаті вимовили: «На здоров'я!»

— А ти, мавпо, одна з другою! — кинулася цюця до слуг і найманок. — Хамуньки ви, що тобі до мого здоров'я? Роби своє діло. Вона «на здоров'я!» — пся крев!

Одна робітниця в кухні здригнулась і наче хотіла щось сказати, але тільки покрутила головою.

Звичайним своїм голосом, тільки вже не гнівно, промовила Проскурницька до попаді:

— Об'їхала я всіх Проскурницьких ближчого і дальшого роду, всіх Руденських, Озаркевичів і Кобринських на Покутті, відвідала наших переселенців у Калушині, приїхала між бойків до вас!

— Дякуємо вам, цьоцю. Вуйко Проскурницький нашого роду сеньйор, цьоця Сидзя,— учитель і добродій моїй дочці,— вклонилася попада. — Ей де! А кого бог послав Галі?

— Не бог, сама зловила чижика. А ти не витягай з мене, бо не люблю цього. І не кади Проскурницьким та й мені. Вже твій піп Михайло кадить у церкві, бо мусять. І похвали твої пусті. Сама знаєш, водилося в нас з давніх-давен, що менші гнізда горнулися до дужчих. Весілля відбудеться двадцять п'ятого вересня. Ольгу просимо хоч зараз зі мною, а хоч потім. Тільки доконче за місяць перед шлюбом.

— Постараємося,— відповіла попада.

— Дуже радо, тіточко,— додала від себе Ольга.

— Мадам Монсе називала Ольгу «шингайт»,— правила далі Сидзя,— бо з її рук виходить усе гарне, її око підбирає все з тонким смаком. Коли приїдуть до Устя кравчиха і шваля, тоді Ольга добре журнал крою, підбере прикраси до суконь, мережки до білизни, скаже, чим і як що вбрати. Галя не здається ні на чий вибір, ні на чию пораду, тільки на Олину.

— Чого ти з радості раки печеш, дівчино? — гукнула Сидзя на Ольгу.— Не твоя заслуга, з таким оком ти вже на світ прийшла. Не будь ти попадянка і з нашого коліна, від діда-прадіда з попів, я сказала б, щоб ти відкрила у Львові велику дамську конфекцію — гроші ходили б за тобою. Але ж родовий гонор мусимо цінити над усе.

Ольга в думці проспівала пісеньку:

Близько мене не сїдай,
Я тобі не рівна,
Ти простого попа син,
А я — деканівна.

За цей час під оком Сидонії підходило на листах пухкетісто, греляжі та марципани, сама командирша прийняла склянку центорії і півголосом бадьорила попадю:

— Не треба й казати, на весіллі може нашій Ользі хтось грапитись.

Додала:

— Приїде богослов Володимир Озаркевич. Вступає на третій рік богослов'я. За прийняттям звичаєм, почав показуватись на забавах. Дівчатам оскома, вітцівський бо син.

Під цьоцину команду попада Рошкевичка повсувала в піч сім листів, і тепер Сидонія вже не відступалась від печі, бо листи доведеться виймати не разом. Старі попаді тямилі, скільки разів за який лист треба повторити «отче наш», «богородицю» і «вірую». Були ці молитви мірою часу, а як у кого — то і просьбою до бога, щоб тісто гарно спеклося. Та Сидонія недолюбляла церковщини, в тому числі й молитов, тому вона при потребі перевірjala час годинником.

Журливі думки обсідали попадю. Тітка згадала про Озаркевича з Белелуї. Навіть для Проскурницьких це була б честь. Озаркевичі ще і літератори якісь. Лише Кобринські можуть змагатися з ними за першість на Покутті. Іван Озаркевич обраний послом до державної думи у Відні. Його жінка, з Окуневських, така ж горда, як її піп. І як же Рошкевичам з такими нестатками думати про таких дуків та ще й дитину свою дурити надією?

Але поглянула на Ольгу і зраділа, усміхнулася. Без посагу її донька, зате яка красуня і яка вихована.

Ведіть її в які хочете салони, вона скрізь виступить із піднятою головою та ще як заговорить по-німецьки, по-французьки!..

Ольга накроплювала квіти та узорі на тортах. Може, відгадала мамині думки, бо підступила до неї і шепнула:

— Моїм майбутнім нехай би сторонні не турбувались. Напоказ женихам возити мене не доведеться. Я не дозволю.

Виймали бляшані листи. Сидзя, крім двох власних, мобілізувала шість рук причету. Коли понісся по кухні запах свіжого печива, тільки тоді з тріумфом у погляді і голосі, після другої склянки центурії, Сидзя заговорила про вуйків Проскурницьких. Від старшої дочки Ганни, що перед самим від'їздом Ольги з Устя вийшла заміж за службовця уніатської церкви в Чернівцях, тижень тому діждалась вона внука. Навіть Галине весілля пересунули з уваги до Ганни. Галя одружується з працівником шойно заснованого університету в Чернівцях. Через два місяці, тобто 1 жовтня, в університеті починають навчання. Як дивно і пам'ятно збігаються дати. Галине весілля і відкриття університету в Чернівцях в 1875 році. Про німецький університет у Буковині

писали газети. Ольга думала була говорити на цю тему, але замовкла, бо мамі і тьоті всі університети, крім богословського факультету,— байдужісінькі.

6

В ту мить вторгнувся в пекарню запах бойківської хижі: для домашніх — несподівано, а гостя опинилась немов у зачарованому млині. Край цьому напруженню поклала Фенна словами:

— Загостила до нас Ясефта Веклич?

— Та загостила ж! — вимовила альтом Ясефта, примостила на лавці кобелю й гобівку і випросталась, невисока, суха, марна з обличчя, але горда. Хвилину ще стояла у суворій мовчанці, не зводила незичливого погляду з чужої, а та даремно чекала, щоб бойкиня підійшла цілувати паніям руки. Тоді вже попада, господарка в хаті, перебила мовчанку незвичайним запитанням:

— Що скажете?

До того ж не просила гостю сідати.

Не змогла Ясефта відповісти, бо за вікном сумно розлігся жалібний дзвін. Селянки поклали на собі знак хреста, за ними й попада, а проте дала Фенні знак, щоб за цей час спорожнила Ясефтині кошики. Сама ж Ясефта вклонилася до ікони і перечекала, щоб прогук стогін дзвона, і тоді вже перепитала:

— Що скаже-м? Не я скажу, дзвін розголошує, бо не є кому вийти з хижі, стати під вікном і пустити голосом могильні плачі... Газда ми помер.

«Добре, що по смерті газда,— подумала Фенна,— бо за живота був у тебе гірший від помела».

Вголос усі жінки, що були в кухні, крім Сидзі, потішали вдову давно завченими словами:

— Няй з богом спочиває!

— Няй му бог дає там,— озвалась Ясефта,— бо тут пхав своє життя гей на вилах.

Але попада Рошкевичка вдалася до давньої і повсякчасної філософії: «Бог дає життя і смерть!»

— Єму дав смерть, а життя не було,— перечила Ясефта.— Тіло ще не обмолитване на лаві, ба, коль чую, вашого не є дома.

— Єгомосьць приїдуть пізно.

— Шкода: піп — господар, і его серце не з каменя.

— Що за показ? Що вона базікає? — обрушилась Проскурницька, говорячи по-польськи, бо українською мовою вона зверталася тільки до слуг і простолюддя.

— Тут люди прості,— поспішала попадя,— старші бувають аж нечемні. А Михайло розпустив їх, бо не вимагає ні грошей, ні роботи, бере, що хто дасть. О, їм тільки грай!

— Отут би хлопські сини придалися. Серед такого бидла повинна їх консисторія настановляти, а не мордувати попа з попів та його чесну сім'ю,— вирішила Сидонія Проскурницька.

Ясефту старечі ноги ледве тримали, вона з гуркотом висунула крісло, сіла і стукнула здоровим кийком, що допомагав їй спинатись по схилах Обочі. На стукіт кня кинулась Проскурницька до неї:

— Ти, бойкине солена, кажеш, нема священика. Але скрізь у людей так водиться, що господиня говорить за господаря, коли його нема дома.

Бойкиня хитнула головою, і з-під хустки висунулись у неї сиві жмути волосся. Вона гострим поглядом колола чуженицю, але традиційна гідність стримувала її. Сказала вдова:

— Бойє, буду ще говорити я, бо не звестися моему з лави, але тепер виконаємо его слова. При смерті він відказав попові ярча з білими вушками і білим хвостиком. Се піп прийме за погреб.

На ці слова вже кинулась попадя:

— Що ж з тісного правити, коли кметь такий гоїний?

— Не знаєте? Забули? Слабість — три роки тому — потіснила наш хлопський стан. Кметів говдошами поробила, лиш панів і попів обминула. Багаті були, багатими залишились,— вимовила бойкиня.

— Так бог хотів,— втрутилася попадя.

— Так бог хотів,— відповіла Ясефта,— щоб смерть косила борщівників, потім видряпався косар до нас, верховинців, і тут: раз! раз! У мене смерть умкнула два дівери, умкнула два сини, і дві снохи, і ще зовицю.

Незважаючи на випиту центурію, цьоця Сидзя чула у вухах шум. Ледве відсапнула!

— Єдна з другов! Що вона базікає? Яка сноха, кого замкнули?

— Ёй де,— стримала бліду усмішку попадя. До ладу

розказати було їй важко, тому безпорадно поглянула на Ольгу, а та пояснила цьоці:

— Ясефта Веклич хотіла сказати, що холера в 1872 році забрала з її роду працездатних членів сім'ї. Може, чули, верховинці в нас не ділять по предках землі, а живуть далі в одній хаті великими сім'ями під орудою найстаршого віком — «вітця».

— Єдна з другов! Не ділять землі? Вперше чую!

— Останніми часами почали вже ділити,— відповіла Ольга.

— Дільба — вся біда! — озвалась, мов боляче вражена, Веклич,— наші вітці так жили і нам казали. Доки вкупі робимо, маємо чим жити, а поділені — ідемо в старці.

Попадя хотіла піддобритись до Ясефти й почала вихвалити її:

— Покійний Петро Веклич був плохий завідця. Мусила Ясефта сама все робити, і під її рукою почало все до ладу доходити.

— Не хочу обмови чути,— відказала Веклич,— коли небіжчик став уже на інший суд. Але після слабості лишила нам смерть п'ятнадцятеро внуків на руках, такий довжезний віз на нерівних колесах. З чим було мені обробляти лолинську глинку?

— Мені не треба чужих жалів,— буркнула Сидзя,— з імостою погодися за похорон, заплати, та й по всьому.

— Заплати — йди собі геть! — вимовила Ясефта піднесеним голосом.— А що ж то я в корчму зайшла: випий келишок, сплюнь і йди? У корчмі господар не проганяв би і тих, що приходять хоч з крайцаром.

Тоді заступилася за Ясефту бойкиня Дуркот, що відробляла у попаді звичаєву безплатну поденщину:

— Горе у Ясефти почалося з того, що полонину судом узяв корчмар, бо ще за Петрового завідства наважився був на неї. Без полонини маржина змарнувалася, без маржини як же газдувати? Землю порозбирали «за ласкавий хліб». Нібито в спілку взяли, але хто? Не бідні, ні, а поділилися ґрунтами два Медвідчуки, перші багатирі. Хотіли запису, та Ясефта не пішла до писаря. За Векличеві погарі, за копані і чертіжі¹ дають вони

¹ Колись верховинець вирубував шмат лісу і залишав пеньки, галуззя і суччя — це була «пасіка». На спаленій пасіці («спаль», «згар», «погар») осідало вугілля і попід, верховинець перекопував землю з цими природними добривами, очищав від пнів, це й був чертіж, поле під засів.

Ясефті зерна і барабулі, скільки їх ласка. І податків ті спільники не платили, аж мусив старий Беркут, або, як його ще називали, Тухолець, скликати громадський суд.

— На багачів не є суд, не є кара,— зітхнула інша бойкиня, що теж прийшла звичаєво «порятувати» попа.

— Буде кара,— відповіла Дуркот,— бог знає, що робить.

— А ти роби своє, одна з друзів! — гукнула Проскурницька.— Ой ти, бовване, мельника втопила.

— Кінчаймо розмову,— втрутилася Рошкевичка.— Того, що ви, Ясефто Веклич, дали і що обіцяєте,— вам стид, мені образа. Два когутики,— але ж їх треба ще догодовувати, грудку масла треба перетопити, бо вже геть постарілося. Господь з вами, хай такий буде обід для священика від Ясефти Веклич. Але за похорон, гадине, треба ще доплатити грішми.

Попадя говорила лагідно, щоб умовити бойкиню, але знову вмішалася Проскурницька.

— Треба теличку замість ягняти! — крикнула вона.— Смерть раз на віку! Надвечір я сама вийду під горб і виберу. Щоб мені вся худоба була в зборі! І вимагаю двадцять гульденів доплати.

Ясефта мовчки схилилась над кобелею і тобівкою.

Тоді попадя спробувала вдруге:

— Коли не від родини, то від громади кметь заслужив собі чотири евангелія і подзенькуване. Ховаємо господаря — не наймита.

Веклич уперто мовчала, тільки вдивилася в Ольгу так, начебто Ольга правила з неї теличку і гроші. Потім вилила кривду і гнів перед Проскурницькою:

— Слухай, чужа попаде, по тобі видно, що ваша парафія не навчила тебе, як з людьми говорити, зате мала чим вигодувати таку фігуру, як ти. Але наші Велдзькі гори — бідні, люди — вбогі. На наше село мовлять: «Лолин голий, довкола ліс, а всередині один біс».

— Лолин голий, але ваш священик мусить посилати дітей до школи, щоб було кому служити богіві. Мусить і з людьми жити, щоб вашій громаді сорому не було.

Ольга не хотіла вірити, що це говорить її мати. Хотіла вийти, та не пускав її гнівний погляд Ясефти. Цей погляд був звернений до Проскурницької, проте дівчині здавалося, що це їй кинула з погордою бойкиня:

— Бойє, ми ба сеї, ба тої, а дома ждуть мого ряду. Журба жде моєї голови. Знай, чужа попаде, в нас такий

жоні, як я, і свій піп ніколи не тикав. Я пам'ятаю, як двадцять сім років тому чорти взяли панщину, а ти ж гадаєш, що ще панщина над нами. З тим будьте здорові, хто варт мого доброго слова.

І вийшла.

Тоді та поважна бойкиня, що обрушилась була на Проскурницьку, підійшла до Рошкевички, теж не поцілувала їй руки, хоч, відколи Решкевичка в Лолині, то вимагає такої честі. Бойкиня прощалася з попадею такими словами:

— Рятують попа люди, прийшла і я порятувати. Але чого ж та чужа попада ображає мене і нас усіх хрещених? За наш звичай і добро? Бувайте здорові. Я вже не переступлю вашого порога.

Ольга вибігла в садок переболіти, перестраждати душею. Вона уявляла собі, що піп живе коштом людей, але тільки сьогодні вперше заглянула за завісу, яка досі заслоняла перед нею батьків і село. Тепер вперше зрозуміла, що свою освіту, нові книжки і ноти, нову сукню вона має завдяки таким торгам з бідаками, який ось відбувся в кухні. Франко, крім жадоби знання, заходився будити у неї людинолюбні думки, добираючи відповідну літературу й пояснюючи прочитане. Тепер і його вона краще розуміє. Готують її на попадю. Мала б і вона колись так торгуватися з селянами?

7

Другого дня вранці у всій домівці було ще тихо, коли Франко ніс здоровенний кіш грибів. Набрив їх край лісу стільки, що ледве доніс їх у садок, на лавку перед Ольжиною альтанкою. Та тільки що сів і почав розкладати гриби на лавці, як під'їхав до ганку Рошкевичів угорський візок, запряжений гнідими. Не припиняючи роботи, придивився Франко до породистих, дбайливо плеканих, чистенько чесаних коників, що бистро стригли вухами, нетерпляче перебирали ногами і обганяли хвостами мух. Гордо і пишно здіймав голівку підручний гнідан.

Гніді коні шодня возили Рошкевича до скарбу у Велдіжі, тобто в управу лісів і тартаків барона Поппера, де Рошкевич був неофіційним консультантом. Рік тому на містку при самому в'їзді в двір барона упала Рошкевичева підручна. Але ж у конюшні володаря Долинських

Карпат водяться в стайнях і гніді. Поки Рошкевич відбував нараду з Гардтом, головним юристом у скарбі, машталір на стайні допарував доброго гнідана, і Рошкевич вернувся додому парою.

Любуючись гнідими, Франко раптом зрозумів: коні перед ганком, отже, Рошкевич їде до Велдіжа чи Долини. Говорили хазяйки вчора ввечері за столом, чого там ще треба їм із міста, але Франко не думав, що піп так рано справиться з похороном.

До сонця гарно перебирати гриби, і Франкові жваво йшла робота. Але ж хотілось би і господаря привітати — вчора ввечері не довелось бачити його. З такою думкою підвівся з лавки, та в цю ж мить заторохтів візок, рвучко взялися гніді. Юнак встиг вибігти на край садочка. За повозкою піднімалася стовпом пилюга.

— Бойе, проводжаєте господаря, паничу? Чи пильно щось сказати мали-сьте? Добридень добрим людям! Вітає вас Василь Чекан, колись дяк, тепер зробок. Але ще я співаю:

Ах, співам сердечно, поки горла станет,
Кожний мій спів слухат, ніхто не пом'янет.
Уже гортань трясеться, що я все співаю:
Дома, в школі, в церкві бога величаю.

Тепер я від Веклич Ясефти забіг до попаді.

Ще минулого літа чув Франко цікаві речі про Чекана. Був це лолинський «поет». Та й один він лолинець, що дивним дивом ще малим хлопцем подався в місто для науки. Але там чомусь не довчився і повернувся в село дяком. Читав лише кирилицю.

Стояв перед Франком, у міське вбрання зодягнений, середній на зріст, підстрижений і чисто побритий, сивиною притрушений чоловік під сімдесят або понад сімдесят років. Сміливий вираз обличчя і жваві рухи вказували на людину бувалу. Не дожидаючи відповіді, хвалився:

— Лолинським дяком уже мій син, а я нині останню честь віддав Векличеві, кумові і другові хлоп'ячих літ. Хоч і мав журу в хаті, він ставав проти громадської кривди. Заходили ми на раду-пораду по Максима Беркута, старшинника громадського суду. Але Тухолець дуже постарівся.

— Цікаво було б мені пізнати Беркута, побачити й почути громадський суд,— сказав Франко.

— Мав би нині в обідню пору відбутися в Максимівці.

— Я виберуся завтра до Максимівки.

— Хіба потай від Рошкевича, бо він у сварці з нами,— замітив Чекан.

Франко помовчав і тільки по хвилині спитав:

— А чи отець Рошкевич дійсно такий поганий піп?

Так Франко закинув, бо минулого літа випадково чув від місцевого вчителя, що Чекан — людина, яка сама не знає, чого хоче. Завис між небом і землею. Підтримував усяке невдоволення в селі, виступав проти священика, вчителя і війта. Цим дійшов до того, що покійні отець декан «зняли» його. Обурена громада і братство прийняли його сина за дяка, і Рошкевич мусив погодитися.

Чекан доповнив учителеву розповідь. Незгода з Рошкевичем сталася тому, що піп хотів верховодити на селі, вимагав для себе ідолопоклонства і не допускав ніякої зміни на краще. Чекан учився в Долині, Калуші, а потім і в Станіславі. Там мав нагоду приглянутись до церковних братств, які не думали зрікатися своїх прав, жити тільки на папері і лізти під попівську оруду. Його зрушив допис, надрукований весною 1851 року в «Зорі Галицькій». Там писалося про оживлення церковних братств. Усім економічно-господарським життям за роботою села мали б керувати братства, поділені на секції. Освітня секція мала б дбати про школи: щоб був відповідний будинок, вчитель, шкільні книжки для дітей, щоб батьки посилали дітей до школи.

Саме тоді жінчина родина, станіславські міщани, викинули Чекана з дітьми на вулицю, а в наступному році станіславський парох не дав йому платної посади на криласі. Чекан не дуже сперечався, бо рвався до рідного села з ідеєю реформи церковного братства. В Лолині прийняли його непогано. Кметі, завжди ласі на почесі, вважали, що тепер вони їх доскочуть, а бідні говдоші раділи думками, що їх діти наберуться в школі науки.

Попсували справу попи, бо злякалися відновлення братств, за яке почався жвавий рух. У Лолині була та полегкість, що новий піп Рошкевич не зголосився ще на парафію, а заступали його сусідні попи по черзі в усіх трьох церквах: у Лолині, в Максимівці та Нягрині. Аж над'їхав і він сам, насторожений, гордий. Тоді саме була в розпалі боротьба між громадами і консисторією, яка

намагалася відібрати у громад право обирати попа. Напевно, востаннє тоді вибирали попа три громади: Лолин, Максимівка та Нягрин, а провів вибори на користь Рошкевича Чекан, бо знав Рошкевича ще в Станіславі. Рошкевич мав гарний голос і читав з повагою. Чекана і громадян зворушило й те, що він також воював з консисторією і що не втручався до заходів церковного братства під проводом Чекана.

І до школи Рошкевич теж не втручався. Уряд відібрав тоді вже у громад право обирати вчителя, нагляд над школами залишив консисторії, а тягарі, зв'язані зі школою,— громадам. Місце звичайних дяків-учителів займали курсисти, тобто такі дяки-вчителі, або загалом якісь інтелігенти, що відбули однорічний підготовчий курс. Такого саме надіслала шкільна влада до Лолина на просьбу велдзького попа Колянковського. Ще молодий був учитель, а пив до нестями і — ледве протверез-влявся — ганявся за молодицями. А школа була — не про нього. Та коли громада і братство прогнали такого вчителя і на його місце Чекан запросив знайомого з Станіслава, показав себе велдзький піп Колянковський, бо прогнаний громадою вчитель-п'яниця доводився братом попаді Колянковській. Отож отець шурина підняли тепер попівство проти громади і братства. Налетіли вони на Лолин, як чорні круки. Притягнули й декана, старого, глухого. За одним заходом закріпив він Рошкевича на парафії і наказав приборкати братство й Чекана.

— Може, тепер послухаєтесь, отче Михайле? — обіз-зався Колянковський до Рошкевича з іронією.— Я,— звернувся Колянковський уже просто до декана,— просив отця Михайла за бідного вчителя і радив узяти Чекана за чуб, але отець Михайло, як добрий сусід, відмовився.

— Тепер, отче сусідо,— відповів Рошкевич достойно,— теж не послухаюсь, а зроблю те, що розумію і на що маю право.

Колянковський продовжував:

— Я повторив просьбу, а ви мені відповіли: «Я раз тільки кажу. А раз сказав — ніхто й ніколи цього не зрушить». Чи і з отцем деканом ви так говорили би?

— З владикою теж,— була відповідь.

— Чому ж ви не навели порядку в братстві і не взяли за чуб того, як він там у вас називається? — спитав декан.

— Бо я був чужий, а тільки тепер став господарем.

Після цього Рошкевич виждав півроку, а потім розігнав обране братство, наче курей з грядки в городі, покивав нове, а Чеканові велів уступити з посади. Дозволив громаді обрати Чеканового сина.

Вчителем теж не цікавився раніше, аж однієї неділі зганьбив його перед усім миром у церкві і наказав йому шукати собі іншого села. Новий учитель був ліпший від попередника, але йому теж не вільно було зайти до попа, навіть на обійстя. Що ж — це тільки вчитель, а він — священник, та ще Рошкевич!

Спитав Франко про інших попів.

— Вони служать Попперові,— відповів Чекан,— за нього завжди тягнуть, але не вмють так, як Рошкевич, вони не рівня йому. Була у Відні господарська виставка всіх австрійських країв, то Попперівський скарб кожному попові купив білет на залізницю, вручив по сто гульденів, запросив на вісім днів у Попперівську палату у Відні. Рошкевич дістав дві сотні і взяв Ольгу до Відня.

Франко похилив голову, його прикро вразив образ Рошкевича, накреслений Чеканом. Досі уявляв собі Ольжиного батька інакше. Вразило Франка ставлення Рошкевича до народу. Чекан спитав:

— Я говорю з вами одверто, а не знаю, як ви собі з ним, бо всіляко говорять. Чи ви Славків учитель, чи до його доньки?

— Я Славків учитель,— поквалом відповів Франко.

— Так я і думав,— сказав Чекан,— бо до Ольги заїздив Клим Охримович. Його брат за попа в Синечеві, а він сам учиться на суддю в цісарським суді.

Франко зібрав усю силу волі, щоб не виявилось його роздратування. Нічого він не знав про Кліма. Під час минулих канікул бачив його тут, але у великому товаристві, і ніколи у Рошкевичів не чув ніяких розмов про Кліма.

На цьому закінчилася зустріч з Чеканом. У Рошкевичів прокинулась молодь і ожили кімнати, але Франко не йшов туди. Неспокійний, ходив по Ольжиній альтанці: вперед і назад.

До сніданку засіли пізно, тому що, крім Франка, всі заспали. З'явилися усі домашні та ще й гість Олеськів, що здобув атестат зрілості, так як Франко, але у Львівській гімназії. Знайомство, а потім і нетривала дружба випускника Йосипа з четвертокласником Славком почалася з того, що Йосипів шурина, піп з Отинії під містом Станіславом, при допомозі Рошкевича нав'язав комерційні справи з попперівським скарбом.

Франко мав слабкість до людей, гарних на вигляд, а власне Олеськів був такий, що Франко мусив уже з першого погляду ставитися до нього з симпатією: стрункий, вищий за Франка на зріст, брюнет, жвавий, ввічливий, мав милий голос, плавно говорив і вмів сподобатись. У старших паній важило й те, що «пан Йосип Олеськів» — попович, та в заможного батька одинак, і засвоїв витончену елегантність, загалом прекрасну культуру. Ольга признавала, що і Клим не дорівнює йому салоновою поведінкою, хоч старший за нього і з більшим досвідом бувалець. Малоповажна Міня мала вже час назвати Йосипа своїм кавалером і замовити його на сьогоднішній вечір до вальса та кадрили. На це Йосип мило усміхнувся, але так, як до підлітка, що має дивні примхи. За обіцяний танець подякував, та кавалерувати не дуже збирався, хоч би тому, що Міня трішки вища за нього на зрісі. Хай же причепурить на вечір високу зачіску — буде ще вища. Тепер вона своїм сільським звичаєм, так наче не було гостей у них, пов'язала голову хусткою, хоч навіть попадає ради Олеськова причесалася.

Мав Франко обидві сестри Рошкевичівни перед очима, крім них була мама і Славко, а ще надбїг чотирилітній Больо і прилип до мами. Так зібралися всі Рошкевичі разом, тільки без батька родини. Франко любив пильно вдивлятися в людей, які привернули увагу хоч би своїм зовнішнім виглядом. Він, за своєю звичкою, приглядався тепер до Рошкевичів. Придивлявся навіть до свого учня Славка, широким обличчям, очима невиразного кольору і розливчастою, незосередженою вдачею подібного до мами, як дві краплі води. Тепер Славко сидів проти своєї мамочки і старався догожжати їй, присуваючи то цукру, то печива. Він діставав інхцем грешенята від мамочки.

Міня підросла за цей рік. Усі вдома казали, що й далі ростиме, бо усім вона вдалася в маминого брата, попа Руденського, високого на зріст. Тільки що брюнетка, і цим вона нагадувала Михайла Рошкевича, свого батька.

Ніжна, вродлива, наче свіжа квітка, дбайливо зодягнута Ольга і сиділа, і говорила складно. Міня ж вертілася, бігала, необдуманно молола язиком і пустувала. Зазнав від її пустощів і Франко: відбилась від його чола кулька з хліба, а Міня бухнула сміхом і запитала:

— Смачна кава, Іване?

Найбільшу втіху мав Бодьо, бо кинув на Франка кусником калачика. Домашні окинули Міню поглядом, повним докорів, та вона не звертала на них уваги, а Франко теж преспокійно відповів:

— Дуже смачна. Такої, як сьогодні, я ще в Лоліні не пив. Але ж у вас, панно Міню, бачу, око бистре, рука — певна, влучно кидаєте.

— Я потай від мамці поправила без того вже добру каву, бо знаємо, що наш любий гість Франко пропадає за цими ласощами не менше, ніж за доброю книжкою і за одною панною...

— Міню! — не витерпіла мати, а Міня знову за своє:

— Така смачна кава, а колега Франко п'є і не хвалить...

— Міню! — промовила мама враз і взялася жвавіше пити каву, щоб скоріше вийти. Бодя позбулася, давши йому малий калачик, щоб заніс Фенні.

Франко не бачив попаді вчора, Проскурницьку загалом вперше бачив, отож, наскільки дозволяла пристойність, приглядався до них. Помітив, що за останній рік попададя постаріла на обличчі і темпераментом. Ясні ще торік очі погасли, і в тридцятидев'ятилітньої жінки, колишньої шатенки, голова вкрилася брудно-рудуватими жмутами волосся. У старшої на п'ять років Проскурницької сивина виразно вкривала темну зачіску, тому слуги в Устю над Прутом називали її «шлакуватий дереш», ще й казали, що «чорт горох молотив на ній», бо на обличчі мала сліди віспи. Проте вона, енергійна, висока на зріст, з блискучими темними очима, була ще показна.

Обидві панії були би вже вийшли до кухні, але Славко просив послухати щось недовге, а проте цікаго.

Спало ж йому на думку з річника «Друга», привезеного вчора Олеськовим, прочитати один вірш.

— Ось послушайте! Сонет зветься «Наш образ» і підписаний прізвищем Джеджалик.

Він почав голосно читати:

Чи бачиш, брате, ниву, що широко
Покосом встелена, як лиш засягне око?
Цвітки враз із шовковою травою
Упали стяті й лан покрили весь собою.

Чи бачиш ліса ти сумну руїну,
Щербаті пні, сяги, і зломи, й трами?
Де велетень стояв, там за малу хвилину
Тріски, колоди, давньої краси відлами.

Та стій, часу пройде немого, і травами
Буйними вкриється простір і пестрими цвітами,
А зруб одягнеться у свіжу деревину.

Так, брате, діється і з нами, русинами.
Стяла нас доля, та не вбила силу
Живу; ми ж встанемо й закрасимо могилу.

Після останньої строфи Олеськів перший нагородив поета оплесками, його підтримала Міня. Ольга, хоч не плескала, але настроєм і виразом обличчя приєдналася до всіх. Славко відклав журнал і по короткій хвилині мовчки поважно промовив:

— Поет Джеджалик сидить між нами, це — Іван Франко.

Ці слова не збентежили Міні, вона послала Франкові поцілунок. Мама і Ольга знову збентежились. Проскурницька — ні. Її гордий, пронизливий погляд завис на коротку хвилину над головою поета, бо в її тісній голові заворушилось питання, чи не вартий чогось той коваленко, якщо редактор надрукував його вірші. Відірвались її блискучі очі від Франка, вп'ялися в чепурного Олеськова, наче порівнювала обох юнаків. Після цього блискавичного огляду зустрілись її злегка примружені очі з лагідним, але самовпевненим поглядом плебея. Попівна декапського коліна і сестра декана бистро повернулася і безцеремонно шепнула попаді польською мовою досить голосно:

— Ліпше про кузню писав би.

З цим вийшли панії. Мати кликала Міню, ця відповіла: «Зараз, мамунечко», — але забула піти за мамою.

Залишилися молоді самі, і зразу ж таки Франко звернувся до Славка:

— Без дозволу автора не розкривають його псевдонім, любий винахіднику. А про самі поезії, друковані рік тому, скажу подібне щось до сказаного вчора панні Ользі: прочитаний сонет я виправив би тепер насамперед тому, що боротися нам треба, не плакати. У своєму портфелі маю, на мою думку, кращі, а розмахнувся я й на повість, хочу писати її в Лолині.

— Чую, як скрипить перо,— посміхалася Міня, приклавши вухо до столика. Та не звернули на неї уваги, бо збиралась сказати щось Ольга. Тонем на рік старшої літами і багатьма роками жіночої зрілості — як про себе думала — вона заговорила з притиском:

— Надруковані моралізуючі сонети, пане Франко, мали, очевидно, вартість у ваших очах. Без цього ви не віддали б їх були до редакції. Сьогодні ви ставитеся до надрукованого критично — і це ваша особиста справа, бо читач пізнав їх у невиправленій формі. Коли ж ви спроможні себе самого критикувати, тоді талант ваш, безперечно, розвиватиметься. Ви ж загалом іще дуже молоді і молоденький з вас поет.

Славко боронив Франка, свого репетитора:

— Ти, Олю, теж не посивіла, а вже мудруєш, хоч і мало з того знаєш, що він написав і скільки зробив для дрогобицьких гімназистів.

— Лиши це, Славку,— перебив Франко.

Але той говорив далі:

— Не один товариш завдячує йому, що перейшов у вищий клас. Для всіх Франко промовляв і читав на сходках. Ніколи не забуду, як він при маленькій лампочці в тісній кімнаті читав і пояснював нам вірші з Шевченкового «Кобзаря» і закінчив таким закликком: «Нехай оборонець скривджених Шевченко назавжди залишиться для нас великим учителем!»

— Славку, ти не зрозумів мене,— виправдувалась Ольга.

— Найперше мушу Славкові сказати,— взяв слово Франко,— що слушну критику і догану я завжди ціную, бо з них чогось навчуся. Натомість похвала в очі мені не мила.— Не дивуйтеся, панно Ольго,— продовжував він,— що у молодій людини і поета-початківця тільки виробляються нові погляди на завдання літератури й письменництва. Я задумав, замість принагідних тем,

як це водилось у мене раніше, добирати їх за планом. До таких тем я зараховую і кузню, якої пані Проскурницька торкнулася, можливо, випадково. Збираюся звеличити працю селянина і ремісника. Цю тему я зв'язую з 18-ю книгою Іліади, де описана кузня коваля-митця Гефеста. Цю книгу народної епопеї я вважаю за звеличення людського генія, який привів людство від кременної епохи до вживання металу. Цьому досягненню передував героїчний подвиг. Сміливець Прометей, звеличений Тарасом у поемі «Кавказ», пограбував у заздрих богів вогонь і переніс його на землю, між людей, для їхньої користі, для прогресу, щоб вони стали рівні богам. Прометей навчив їх мистецтва і знань. За це самодержець, цар між богами, Зевс прикував його до скелі на Кавказі й поставив біля нього орла на сторожі, щоб довбав безнастанно його печінку. Так карався геній людства, аж знайшовся герой Геракл, що застрелив царського орла. Отже, ковалі — це спадкоємці Прометея і Гефеста, це носії прогресу. Не дивно, що фольклор визначає їм передову роль взагалі, особливо ж на селі. Я не стидаюся свого походження. Так, мій батько був славний на всю округу коваль, а я, його син, буду безстрашним борцем за прогрес і волю. Батько кував плуги і сокири. Я, його син, викую слова бойової пісні.

— Славно! Браво! — крикнув Славко, плескаючи в долоні. Не жаліла аплодисментів і Міня, хоч і посміхалася лукаво при цьому.

Ні Ольга, ні Олеськів не плескали в долоні. Вона, задумавшись, дивилася через відчинене вікно в далечінь, Йосип помовчав хвилину, потім поглянув на Ольгу, на Франка і чемно промовив:

— Усім нам цікаво було прослухати сонет і дізнатися про творчі задуми Івана Франка, але, з дозволу панни Ольги і вашого, Іване, я спитав би вас про театр Романовички, бо чув, що ви працювали чи ще працюєте для його репертуару.

— Добре, скажу, якщо вам це цікаво, — почав Франко.

— О, як же не цікаво, — перебила Міня, — я заздрю вам, Іване, бо ходила би без білета на всі вистави. А ви не знаєте, як я хотіла б хоч раз побувати в театрі.

— Недовго я, панно Міню, користувався цим привілеєм, бо всього три дні гостював у Тернополі, поки театр вїхав на Буковину. Три дні, але прекрасні й пам'ятні.

Те, що я там заробив, бліде проти маловідомої події: до трупи Романовички вступив тоді Марко Кропивницький.

— А хто він? — спитав Славко.

— Отже, бачите, наша преса не те що не писала про нього, але замовчала й саму подію, так що про неї знає тільки Тернопіль.

— А все-таки,— пустувала Міня,— Кропивницький має шість пальців на руці чи роги на голові?

— Має він визначний талант,— відповів Франко,— а ще важливіше: він приїхав з України. Сам він з Херсонщини, кинув університет для театру, показав себе першорядним актором і почав сам писати драми. Одну «Дай серцю волю — заведе в неволю» вже виставляв аматорський театр у Єлисаветграді, а друга «Гли-тай, або Павук» та інсценіровка Шевченкового «Невольника» ще ходить по руках режисерів.

— Ви розмовляли з ним особисто, Іване? — спитав Олесків.

— Розмовляв, Йосипе, і захоплювався, приєднавшись до загального ентузіазму, з яким вітала його публіка на сцені.

— Чоловік як чоловік, а чим так заімпонував Франкові? — питала Міня.

— У нього поведінка і вся культура інша, ніж у нас. Мені вона більше до вподоби, бо демократична, Міню.

— Але на сцені, Іване? В яких ролях? — питав Олесків.

Франко відповів:

— Публіка була вже захоплена його виступами у титульних ролях драм Квітки-Основ'яненка: «Шельменко-денщик» і «Шельменко — волосний писар», а ще більше в ролі Макогоненка з «Наталки Полтавки» Івана Котляревського. Попереднього вечора публіка зробила йому овацію за його Кабицю з «Чорноморців» Кухаренка Якова. Вдруге бачив я його в Шевченковій драмі «Назар Стодоля»: Кропивницький грав сотника Хому Кичатого. Я вперше був свідком такого масового ентузіазму. Двічі-тричі вся публіка піднімалася з місць, актор не міг почати говорити.

— А ви? — кинула Міня

Франкові краще було не чути її запити, він продовжував:

— Саму особу Кропивницького можна сховати в тінь, так само як і мою. Важливе є те діло, яке він робить.

— А саме? Яке? — наче прокинувшись, обізвалася мовчазна до того Ольга.

— Кропивницький як автор захоплює, не скажу виключно, але ж переважно, великим багатством і красою мови, — відповів Франко. — Ставлю його зараз після Шевченка і Котляревського. Вона у нього пронизана блискавками народного гумору. Він сам знає свій «дар слова» та й любить переливами його чудових барв. Але, крім цього, він ввійде в історію культури, бо він наддніпрянські п'єси в галицький репертуар і дав галицькій сцені зразок правильного відтворення типів. Він особисто переніс на галицьку сцену російський реалізм 1840-х років і всі кращі сучасні високі традиції російських театрів. Він дав живий і плідотворний почин єднання галицької культури з наддніпрянською та російською культурою на сцені. Ця заслуга залишиться за ним назавжди.

Ольга схвально вдивлялася у Франка, але в цю мить забігла в кімнату стурбована Фенна.

— Паннунцю, — сказала вона, — цьоця Сидзя сердяться і кличуть вас з Мінею зараз же до кухні.

9

Бори шуміли, дзвеніли потоки, співали, ідучи, три юнаки. Стежки і плаї стелились їм під пружні ноги, вітали їх пташині хори, всміхалося до них лагідне сине небо, тихі плеса і над усе — молодість!

Викупалися хлопці у Свічі-річці, по-спортсменськи знищили весь запас харчів, узятих з дому, і сон став їх ламати. Щоб прогнати дрімоту, Славко проспівав комічну «подяку» Дрогобицькій гімназії, яку він тепер покидав, бо переїжджав до Львова разом із своїм репетитором Іваном Франком.

— Миле товариство! — почав патетично Славко. — Віднині я з болем у серці, в легенях і печінці покидаю Дрогобич. Цур їм, п'яницям-учителям, нашим мучителям. Прощайте, товариші-друзьки, не забудуться милі гулянки з вами, від яких Франко власним прикладом відтягав мене, але іноді й товаришував мені. Він не

випивав ніколи більше склянки пива або вина і так примушував мене морально, щоб і я вдовольнявся однією склянкою, а на чарку і не дивився. Зробив він з мене і кількох товаришів справжніх монахів-анакоретів. Якщо під час канікул ми і брикнемо, то з новим навчальним роком я стану знову абстинентом, і вам раджу це саме зробити.

Заохочений оплесками Олеськова, почав Славко, учнівським звичаєм, нарікати на вчителів. Говорив дедалі палкіше, бо перед закускою добре хильнув горілки, коли Франко відмовився, а Олеськів тільки з чемності пригубив чарку. Несподівано стрілив зухвалими словами:

— Я син священика, а проте не пустив би на поріг ні одного чорноризця, окрім учителя релігії.

— А то чому? — здивувався Олеськів.

— Я вношу поправку,— перебив Франко,— вчителів релігії теж не треба.

— Аж так, друже Франко? Задалеко ви загналися,— зауважив Олеськів.

Антиклерикальне забарвлення Славкових балачок корінилось у його особистих справах і в загальних настроях дрогобицьких учнів. Учитель грецької мови, піп, частенько ображав Славка. У неділі і свята, після вечірніх гулянок, доводилось Славкові рано вставати з ліжка, бо співав у гімназичному хорі під час відправи в церкві. Крім того, дрогобицька громадська думка ставилась критично до міської «нормальної» школи монахів-василіян, в якій і Франко вчився вісім років тому.

Дрогобицька гімназія, як усі інші, вже закинула метод виховання за допомогою кия, у початкових же школах буки гуляли ще по хлоп'ячих спинах. На дрогобицьку «нормальну» вказували пальцями, тому ганьбили вчителів-садистів у монаших рясах.

Збуджений Славко делікатно докоряв Франкові, запитуючи, чому він замість сонетів не написав твору про монахів-катів. Франко не відмовлявся, колись він напише, але зробив два зауваження. Перше, що візьметься за цю тему тоді, коли писатиме про свої хлоп'ячі та школярські роки. Друге зауваження стосувалося примусового релігійного виховання. На щастя, багато з того відмирає. Травневі закони 1868 і 1874 років в Австрії,

віднявши школи у духовенства, підпорядкували їх світській владі. Лише декілька з них залишено тимчасово попам. Дуже важливо підняти боротьбу проти навчання релігії і припинити релігійне виховання в школах.

Попівський син Олеськів запротестував. Франко просив його назвати товаришів, які виконували б релігійні обряди без примусу і не «для годиться». Далі послався Франко на брошуру одного швейцарського німця під назвою «Мозес одер Дарвін?»¹. Розповідаючи про зміст брошури, показав Франко, як релігія суперечить науці — астрономії, біології, історії культури.

— Аж німцями, та ще швейцарцями, хочете нас побити? — закинув Олеськів.

— Відгомін другого травневого закону,— відповів Франко,— міг би і Славко пам'ятати. Митрополит Йосип Сембратович намагався покарати тоді тих попів, що, будучи депутатами, віддали в парламенті свої голоси за схвалення закону. Зчинився скандал, коли міністр з парламентської трибуни пригадав митрополитові, що конституція і парламентський регламент забезпечують послам недоторканність їхніх промов і праці в парламенті. Вся австрійська і вся німецька преса відгукнулася на подію, і тільки папський нунцій у Відні визволив митрополита з халепи.

— Посли-священники були між молотом і ковадлом,— зауважив Олеськів.

— Очевидно, вони більше рахувалися з міністром, для якого їхні голоси були необхідні. Наші заступники сподівалися політичної відплати, а саме оборони проти польської шляхти. Так і писала газета «Слово». Отець Рошкевич, зацікавлений, читав статтю вголос. Крім мене, слухали статтю панна Ольга і ти, Славку. Забув?

— Признаюся, що і я цю голосну свого часу подію пустив мимо,— обізвався Олеськів.— Тільки тепер, наче крізь сон, пригадується мені, що батько тоді щось бурмотів, а шури Ошийко сміявся.

Славко перескочив до особистих справ.

— Високу політику вели митрополит і послы, немалі дипломати із вас, а треба би, по-товариськи, не «ви», а «ти». Можу я з Олеськовим, хоч молодший, можете ви, Іване. Ви обидва йдете до того самого університету.

¹ «Мойсей чи Дарвін?»

Заскочив юнаків Славко. Немає тут третьої відповіді, тільки: так, ні.

— Я не проти того,— кинув перший Франко.

— Та й я також,— погодився Олеськів.

— Подайте ж собі руки наперехрестя, а тільки ви-на б ще. На жаль, нема.

— Є джерельна вода...

— Гуцули, еднаючись у побратимів, обмінювались бардками та пістолями,— докинув Франко.

— Як не побратимами, то хоч друзями будете. Вдома я подбаю про вино, а тут ви обмінюйтеся словом і поцілунком.

Юнаки зніжковіли на хвилину.

Знову перший підступив Франко, і гості виконали команду господарського сина, їх уста злились у поцілунку, самі ж юнаки вдруге зніжковіли.

Першу спробу мало витримати свіжоукладене побратимство при розмові про учнівські громади. Вияснення в цій справі вимагала від Олеськова його точність і щирість.

Коли не було ще в Галичині політичних партій, збуджена подувами з рідної Наддніпряни Молода Русь, вибиваючися з-під зверхності святоюрців, тобто відданих Австрії чорно-жовтих рутенів, під проводом ієрархії при митрополичому соборі св. Юра з 1861 року почала і в себе засновувати по містах громади — для старших і для молоді. Львівська громада для старших перетворилась у статутове казиново-освітнє товариство «Руська бесіда», воно в 1864 році заснувало «Руський народний театр», яким з минулого 1874 року керувала наддністрянка Теофілія Романович. По містах скрізь позасновувались казинові «Руські бесіди». Молодіжні громади залишилися нестатутівими, отже нелегальними, більше або менше неофіційними товариствами, чисто освітніми. Дбали вони й про бібліотеки.

Франко був такої думки, що через законспірованість громади половина успіхів пропадає. Тому він відмовився від заснування та ведення громади в Дрогобичі. За це докоряв йому тепер Олеськів, але Франко одстоював випробувану ним практику. На його думку, корисніше було збиратись у малі, дібрані гуртки для окремих цілей, приміром для вивчення творів якогось письменника, окремих питань з природознавства, для музични-

вправ, а більші збори скликати тільки для відзначення роковин, для концертів або маніфестацій.

Олеськів із своєю незмінною чемністю поставив ще одне, дразливіше питання:

— Живемо і працюємо в українській Галичині. Чи ваші сходки бували виключно українські? Коли ж бували мішані, чи ви підкреслювали український характер зборів?

— Це було зайве, бо євреї говорили по-українськи, хіба комусь важко було висловитись, тоді він переходив на польську мову. В цьому ми не добачали ні демонстрації, ні взагалі політики.

— Ти про євреїв, а чому не кажеш, чи заходили до вас поляки і як вони поводитися?

— Чому ж? Розкажу. Поляки рідко коли бували у нас, бо мали свій постійний гурток, далеко слабший від наших випадкових сходок. Тому він скоро розпався. Раз я виступав у поляків з промовою, присвяченою українській літературі, вони радо слухали, і не вражала їх українська мова.

— Від одної промови не мусила ще захворіти,— погодився Олеськів.

Франко продовжував:

— Наче у відплату один поляк промовляв у нас. Мушу сказати, що ми з поляками розмовляли, якою мовою хтось перший заговорить. А були між ними й такі, що постійно розмовляли з нами по-українськи.

— Одним словом: ідилія,— усміхнувся Олеськів,— але зачепили б ви за живе!

— Я і мої ближчі товариші,— спокійно відповів Франко,— були такої думки, що польсько-українські сварки можна залишити нашим батькам. Серед молоді треба такі свари поборювати для спільної прогресивної думки і праці.

— Не ображайся, Іване,— приязно усміхнувся Олеськів,— але в центральній громаді така виробилась думка, що ти, як українець і фактичний провідник дрогобицької молоді, недостатньо виконував свій патріотичний обов'язок.

— Різниця думок завжди була і буде,— відповів Франко, не втрачаючи спокою,— але проти заочних вироків я не перестану боротись.

— Ми розмовляли приватно, у Львові мають говорити з тобою офіційно.

— Спокійно чекаю цієї розмови, але не перестану протестувати проти заочних вироків, хоч би вони виходили з центральної учнівської громади при твоїй участі, Йосипе.

Олеськів без протесту вислухав слова Франка на свою адресу. Далі він торкнувся і другого, теж дразливого, питання: чому Франко взяв участь у з'їзді, керованому русофільським «Академічеським кружком», а поминув з'їзд народовської молоді під орудою «Дружнього лихваря». Та й чому Франко вступив у члени «Кружка», а не «Лихваря»?

— Правду сказати,— відповів Франко,— я народовського з'їзду не мав ні в гадці, ні в думці. Певно, він конспіративно скликався, бо мене ніхто не запросив.

— Ти не був зв'язаний з центральною громадою,— пояснив Олеськів.— Тільки дивно, що ні самбірські хлопці не повідомили Дрогобича, ні ти не знав якогось товариша народовця у Львові.

— Я листувався з Василем Давидяком, членом редакційного комітету газети «Друг», що, як знаєш, є органом «Кружка»,— розповідав Франко.— Адресу Давидяка дав мені старший за мене дрогобицький гімназист, що виїхав до Львова, але не зігрів там місця.

— Дивно, що й він потрапив до русофільського «Кружка»,— зауважив Олеськів.

— Не велике диво, Йосипе, з Дрогобицької гімназії вийшли два старші за мене поети, Вінцковський і Пасічинський, та й не потрапили до народовських видавництв, бо їх немає. До «Правди» — високі пороги, а «Просвіта» друкує аж надто мало й дивує всіх своїм поверненням до кирилиці. Культурного русофільства я не лякаюся, бо сам шукаю російської лектури, і вона порадувала мене творчо, як ніяке інше джерело знання і певних поглядів.

— Ти, Іване, мав відвагу відвернутися від польського шляхетського письменства, на якому виховує нас школа. Відвага помітна тому, що задля гарних очей Австрії і польських шовіністів, та й з вини царського уряду, який заперечує українську мову,— у нас штучно підтримується нехоть до всього російського. Це так, проте я скажу, Іване, що ти знаєш Давидяка з листів, «Кружок» — з газети, а треба Давидяка пізнати особисто, до їхнього русофільства приглянутись на місці.

— Твоя правда, Йосипе. Аж горю, так бажаю виїхати до Львова, пізнати людей, стати з ними до праці. Саме тому з'їзд залишиться важливою датою в моєму житті, що дав мені змогу познайомитися з Павликом і Белеєм, через Белея — з Навроцьким.

— Мова йде про Михайла Павлика, колишнього учня Львівської академічної гімназії? — спитав Олеськів.

— Так, Йосипе. Він перейшов на третій курс української філології. Вперше пізнав я когось, хто так послідовно викладає на добро селян спрямований світогляд.

— Белей у нас є головою центральної учнівської «Громади», Іване.

— Він на це не натякував, Йосипе. Навроцький, як ти, певне, знаєш, уже працює у фінансовій палаті крайовій. Радив мені задуматися над тезою, що для нас найпершим є економічне питання, другим — освіта і література. Ми повинні, казав Навроцький, пізнавати народ і світ тверезо, головню, безпосередньо з життя, не з книжок, а літературу треба очищати від ідеалістичного засмічення... Такі зробив я знайомства, — продовжував Франко, — другий здобуток — це придбані для мене Павликом з «Кружка», до речі, «кружкарями» не читані, бо навіть не порозрізувані, російські книжки.

— Одним словом, Іване: перед очима університет, за плечима гімназія, рід тюрми для малолітніх злочинців, витрачений час, і то аж вісім років.

— Про себе я не сказав би цього, Йосипе.

— А не ти, Іване, критикував основну систему середньошкільного навчання?

— Критикую і тепер, Йосипе, визнаючи при цьому, що в Дрогобичі я максимально намагався використати усе, скільки нам подавала школа, головню, в обсязі літератур, а більше самостійно попрацював, чи сам, чи з товаришами. Та це не все. Крім знання, я, читаючи Плутархові біографії визначних римлян і греків, виробляв у себе характер. Плутарх — це була моя улюблена книжка, поки не дістав до рук Чернишевського «Что делать?». А врешті, чи не найважливіше: користуючись зауваженнями деяких педагогів, я учився організовувати свою працю.

На взаємне вдоволення розговорились товариші, скріплюючи побратимство. Славко не чув їхньої розмови, він тільки наближався до товаришів, помивши руки в

недалекому джерелі. А не чувши розмови, своїм звичаєм, стрілив кулею в пліт:

— Хай живуть вакації! Згода, Йосипе?

— Згода, Славку! — усміхнувся Олеськів, як усміхаються старші до дітлаха.

— Книжку в кут,— кричав Славко,— на два місяці в кут, Іване, а тепер пісню співати з Йосипом і Ярославом.

— Пісню співати буду, Славку, але два місяці не викреслю з праці,— відповів Франко.

— Ви писали мені, Іване, що організуєте похід у Горгани. Ви мали на думці науковий похід чи прогулянку?

— Ти, Славку, без сумніву підтримаєш прогулянку.

— Жалкую, Іване, що не рушу в гори, бо в горах постійно проживаю і в Лолині маю їх досить. Не знаю, як Йосип.

— Я запізно дізнаюся про такі плани. Дожидає мене батько, і я мушу їхати додому, хоч дуже шкодую, бо в горах я вперше.

— Та Лолин ще не в глибоких горах, Йосипе,— обізвався Франко.— Хочеш пізнати Карпати, то проміряй плаї в Бескиді, заглянь у провали в Горганах, а з Чорногори обійми поглядом безкрає море лісів.

— Дуже цікавить мене, Іване,— признався Олеськів.

— Але з ким же я маю рушити? — питав Франко.— Ви обидва — ні, Іполит — ні, а він завзятіший турист, ніж я.

— Іполит Погорецький — це мій найближчий друг,— пояснив Славко Олеськову.— Що я робитиму без нього у Львові — не знаю. Але він сирота, під опікою дядька, лісничого в Борині, біля повітового міста Турки. Дядько примусив його наглядати за якимись невідкладними лісовими роботами. Навіть не відвідає мене в Лолині.

— А минулого літа зайшов до Велдіжа, коли поверталися з походу,— сказав Франко.

— Була якась прогулянка в околицях Лолина?

— Ні, Йосипе, справжній похід в Бескиди,— відповів Франко.— Аж мило згадати.

— Мило було б хоч послухати, Іване, для когось, хто не був у горах,— просив Олеськів.

Франко не відмовився і розказав, як удвох з Іполитом він співав Устияновичеву ідилію про Карпати:

Верховино, світку ти наш,
Гей, як у тебе тут мило:
Мов ігри вод, пливе тут час,
Свобідно, шумно, весело!..

Свобідно і весело було Франкові, бо всміхалася до юнаків молодість, зелений Бескид і — світ.

Згадував Франко, як вранці рушили вони на джерельні води Стрий-ріки. Стрий для Іполита був «нашою» рікою, бо і Бориня, і Турка лежать над Стриєм. Джерельні води Стрию і Дністра сусідують, у горах ці обидві ріки — брати, але на долах Дністер підкорив брата і прийняв його приборкані води в своє лоно. Зате в горах Стрий — молодець. На сторожі його джерел Бескид поставив другу башту — вершину Пікуй, відому мету мандрівок із Стрийщини та походів здалеку. По його рівних, але стрімких спадах на південь — тільки котися, з півночі під'їзди навіть возом, а вже вище — конем.

Проте куди більше втіхи та радості зазнав Франко над бурхливим Опором, що прорізує чарівну Скільську улоговину. Над її схилами, а їх уривають навпереміну шумливі бори і шовкові полонини, здійсмається її краса і пишність: поетичний Зелемінь. Він несе на своєму хребті кілька шпилів, одітих у хвою. А де не стало хвої, він світить лисинами — полонинами. Та поки сягає хвоя, схили темно-зелені, як застигли хвилі Опору. Пестить очі панорама.

З верхів Зелеменю юнаки пробігали зором геть аж на Стрийсько-Станіславський низ. Та з Парашки Франкове око, гостріше ніж у Погорецького, сягало аж до Гологір і Високого Замку над Львовом. Парашку, найвищий верх у пасмі Корчанок, що підносилось на лівому березі Опору-річки, в Синевідській долині, оповили чари народних переказів та казок. У Синевідську долину пропустила юнаків гора Скільська Колодка. Наче тісна брама, вона дає прохід до угорського кордону тільки одному гірському шляхові, одній парі залізничних рейок.

Синевідська долина, сонцем нагріта, радісна, хоч би малопоетичну душу настроює до веселої пісні. І юнаки співали, тому й неважко було Погорецькому намовити Франка до оригінальної, але й ризикованої їзди з Парашки. Це була вже друга витівка, бо три дні тому Іполит повів Франка на Стіг, найвищий бескидський верх. Його схили вистелені зеленими травами, але ступиш

ногою поміж два камені, і нога западається в якусь мокровину. Це ще нічого, бо й по сам пояс юнаки провалювалися

Не було ніяких несподіванок під час спуску з Парашки. Він вимагав тільки сміливості і неослабної уваги. Звичаєм сміливіших туристів юнаки з'їхали з Шовба на ногах уприсяд, як на лижах перед стрибком через горбок. Не признався Франко, як стомила його напружена їзда. Рясний піт утер він з чола, коли вже спинились коло підосви гори.

У Синевідську зосередилась торгівля фруктами. Бойки роблять великі закупівлі на «венгерським боці» і перепродують вишні, яблука, сливи в усіх галицьких містах, головню ж у Львові. Юнакам випало заночувати у Нижньому Синевідську, там вони приглянулись, як зорганізована бойківська торгівля фруктами. Два багаті grosисти мають уже змову з grosистами на «венгерським боці», у яких закупають фрукти вагонами, а менші торговці, що продають уроздріб, мусять брати товар у цих синевідських grosистів-багатирів, які свавільно диктують ціни. Іполит якось легковажив питання, бо не розумів і не звик що-небудь допускати до серця. Франко, як звичайно, зорієнтувався швидко, прозрів спекуляцію і спитав, чи не могли б дрібні торговці скласти спілку для великих закупівель? На це почув відповідь: за таку розмову, як ваша, grosисти так нас покарали, що двом найсміливішим не відступили товару. Пішли ті обидва найматись до пили.

Хоча з харчами бувало доволі скупю, бо Іполит узяв мало грошей на дорогу, проте юнаки були веселі. Тиждень тому в околицях Стога баци і пастухи двічі остерігали їх перед «вуйком», тобто ведмедем, бо в малинику ведмедиця вивела малят і саме того дня зарізала ялівку. Та це ж ніяк не стривожило юнаків, навіть не зіпсувало веселого настрою: Франко співав і розказував усякі анекдоти та вигадки. Ведмедиця не «зарізала» котрогось з них, вони наближались уже до Свічі-ріки.

Франко милувався красою гірських пейзажів. З-поміж темно-сталевої зелені усміхалися до синього неба ясно-зелені шапки на буках, іноді й цілі селідинові плеса. Ніде на долах не бачив Франко таких буків-велетнів, яких на горі Осої росло чимало. Франко й Погорецький узялись за руки, та хай би і Славко ще став, не обняли б старого.

Як селідинові плями серед темної хвої під синявою неба, так надовго залишились у Франковій пам'яті полонини і бори, бо в околицях Лавочного і Лихобори здійсмались одні над одними, немов амфітеатральні парки.

Нарешті зійшли молоді туристи в долину Мізуньки — притоки Свічі-ріки. Але раніше завернули ще до скелі в Уричі й піднялись на верх Болдів, величезних каменів з печерами, на південь від села Тисови і містечка Болехова, що лягло над рвучкою, холодною річкою Сукілем. До Урицьких скель і Болдів Франко з кількома учнями Дрогобицької гімназії під проводом природника Верхратського ще в п'ятому класі робив екскурсії. Під час однієї Франко піймав тут рідкісний зразок летючої миші.

Тепер, ідучи вздовж Свічі, товариші забрели до Велдіжа і тут розлучились. Франко зміркував, що Іполит не хотів у такому помарнілому вигляді і в такому невибагливому костюмі появитись з першим візитом у попівському домі поміж дівчат. Пішов Франко до Лолина сам.

Славко ще не зовсім вишумів, і Франкову розповідь привітав оплесками, аж треба було випрошуватись.

— Не на багатолюдних зборах ми, Славку, а ведемо товариську розмову,— обізвався Франко.— Та й не знаю, чи так само порадує тебе висновок з одного мого спостереження, яким я хотів закінчити своє оповідання.

— Коли веселий і забавний, то чому ні. Правда, Йосипе?

— Я, Славку, признаю поважні теми і на прогулянці,— відповів Олеськів.

— Висновок такий,— заспокоював Франко Йосипову цікавість,— що неправильний образ подавали нам у школі, підсумовуючи нам самі ідилічні зразки літератури про село. Головно польська література товче про простодушний народець. Насправді ж під розкішними деревами йде безоглядна боротьба за існування.

— Закон природи,— перебив Олеськів.

— Ми боротися не будемо,— не дав своїм гостям говорити господарський синок,— але не забуваймо, що маємо на сьогоднішній бал доставити капелу з Велдіжа. Франко вибрався по фольклор до Максимівки, а нам, Йосипе, пора за нашим ділом.

— Розійдемося, це так. Але додому вертатись нам теж

окремо,— питав Франко,— чи зустрінемося? Де і о котрій годині?

— У Велдіжі в ресторані Розенцвейга до восьмої ждемо вас, Іване, або ви нас,— вирішив Славко.

10

Ще по дорозі сказали Франкові, що немає Тухольця, тобто Максима Беркута, вдома, бо вибрався до Максимівки провести громадський суд.

Подався Франко туди — зацікавлений.

А в Максимівці на цвинтарі, між церквою і дзвіницею, зібралися з трьох громад усі, хто хотів, і ті, кому треба було на суд прийти. Були і заможні кметі, і бідніші говдоші та комірники. Всі зодягнуті, мов на свято. Бойки в нових гачах, підперезані святковими ременями, у нових кресанях і смушкових шапках. Бойкині в нових сіряках, фартухах і катранях та святкових хустках.

Збились у три півкола, а в самому центрі сиділи на колоді чотири народні судці-старшини з палицями в руках. Між ними Франко помітив колишнього лолинського дяка Чекана. П'ятий (бойки казали на нього «старшинник») тримав у руці бардину на довгому топоріщі. Він стояв, бо саме виступила запізвана Фрузя Труханыха.

Франкові глибоко врізався в пам'ять високий сивий тухолець. Сухорлявий, з костлявим обличчям, мав високе чоло, глибоко посаджені очі, ще не погаслі. Сивий непідстрижений вус вільно звисав, а чуприна, загорнута догори, спадала на плечі. Свідомий він був своєї поваги, що пробивала з обличчя і всієї його постави. Він стояв рівний і слухав, як Труханыха вимовляла привітальну формулу на честь суду:

— Шануючи сонечко святе, і піч, і стіл, і ваші мужські голови, стаю перед суд — пізвана.

Беркут сів, а піднявся Чекан, тричі стукнув палицею і питав:

— Чому ти йдеш наукір, коль Медвічук Гаврило відходив під дерном свою межу?

— Колись то була віра для такої руської присяги,— відповіла Труханыха,— але я зажадаю царської присяги, бо Медвічук не по правді робив і не по правді закликався.

— Труханко, кажи правду. Він при людях верг собі на голову викопану з межі дернянку. Лівою рукою

придержував її на голові, праву притис до грудей, упав на коліна, прорік: «Няй мене свята земля так покрие, як се дерно, коль межа не так іде, як я відходжу її». І навколінках Гаврило Камінний просунувся доти, доки скосив своє сіно. Так він показав вашу спільну межу.

— Коль неправда! Бідний боїться і присягає на правду. Медвічук — кметь, шахрун, ламає моє право, а руську присягу — вже третій раз. Першу присягу зневажив проти Паращука. Всі чекали, що бузувір до року спухне, але він не здох. Після другої, проти Бринячки, не взяв його чорт на вила, і він розохотився на третю присягу — проти мене. Я буду чекати кари від бога, а він моїм сіном погодує свою корову, коби му здулася і трісла. Він скрізь перекосить, переоре, проценти лупить. То ваші Медвічуки і всі багатирі такі.

— Шкуродер! Кровопивця! Рабівник! — викрикували бідняки.

Відгукувалися кметі:

— Стули пащеку! Прийдеш жебрати — дулю дістанеш! І з голоду здохнеш!

Чекан стукав палицею об колоду, руками вимахував — не помагало. На те піднявся старшинник Максим, пошепки поговорив з судцями і зняв шапку. За ним усі чотири судці зробили те саме. Максим підняв бардину і прочитав рішення суду:

— Шануючи Сонце ясне, Землю і Води, весь мир християнський, наших предків і вас притомних, суд закликає: Фрузю Трухан, уговкайся, до Долини не бігай, не публіч себе. Так тобі три громади велять, і ти прийми наш присуд, не зневажай стародавніх настанов.

— Не публічся! — обурилася Фрузя.— Все кметям, а ти, говдошу, здихай. Надурно я ждала, що ви повернете мою кривду. Він вас кликав, няй же вас слухат. А я не забула дороги до Долини.

Чекан спам'ятовував схвильовану.

— Нерозумність наша веде нас до блуду, малий блуд до більших, а більші — до суду.

Молодші, з ними і Фрузя, не вгамовувалися.

Минула хвилинка, а тоді вже без такого розбурхання пройшла суперечка між Калиною Янчій і Климом Фединяком. Калина жалувалася, що з вини Фединяка в три неділі після церковного шлюбу ще не було відгуляно весілля. Свахи не відвели Катрусі до молодого, і тому

молодята далі проживають окремо, вона — у свого батька, він — у своєї мами.

— Пам'ятаєте,— викрикувала Калина,— пам'ятаєте, як Євка Пикало протягнула весілля на дві неділі — все село гуділо, а тут Фединяка вже четверту неділю виглядає музика троїста, щоб закликав на весілля грати.

— Добре тобі шуміти і тягати мене по судах,— скаржився Фединяк,— ти вдова. Продан у тебе одинак. Але я вдовець і бідний, семеро діточок у мене, їсти нема що, а ти викрикуєш за весілля.

— Ти, Климе, вдовець, Калина — вдовиця, чому вам не побратися? — жартував Шапкурка з першого півкола.— Візьми Калину до себе, ний тобі вродить іще двоє дітей, а Катерину відведи Проданові.

— Відгуляйте двоє весіль разом! — докинув хтось і зареготав.

Услід за ним розлягався сміх, лунав регіт у півколах, старшини — крім суворого Беркута — насилу стримувалися від сміху. Тухолець стояв поважний, хмурий. Кінець веселості поклав Продан. У гарячій воді купаний, вивів він Катрю за руку від дзвіниці до огорожі, а сам кипів. Катря стримувала. Проте він проскочив-таки всі три півкола одне за одним, вибіг перед старшини і, як тетерюк швидко токує, так швидко і він викинув із себе:

— Якийсь бегас каже: «Відведи Катерину до Продана». А що ж то Катруся — ялівка? Щоб тобі мову умкнуло! Не треба мені весілля, щоб когось годувати і напоювати, не треба мені вашого суду і насміху! Дивіться в дзеркало та смійтеся! Катруся стоїть коло дзвіниці, не пущу її до Клима Фединяка, візьму її за руку, і підемо в мою хижу. Не треба мені свахи.

— Гутю! Навіжений! — загукали газди.— Що за образа! Геть відси! Гони!

Півкола змішалися, Продана виперли геть. За той час суд погомонів, і Максим проголосив рішення: громада повинна допомогти Фединякові. Чекан зняв шапку, щоб туди кидали гроші, а суд закликав усіх, щоб кожний поміг, чим хто може спомогти Фединяка, хай сорому більше в громаді не буде. Старшинник і судці гроші дали відразу. Перше півколо багачів не відгукнулося, дальші почали рухатись.

При черговій справі ще різкіше загострилася суперечність між кметями і говдошами, ніж коли розглядали справу Фрузі Трухан Стешиної. Питання було заплутане і безвихідне, саме тому вже зразу розгорілися сварки і лайки: «Грабіжники! Дуки! Голота! Жеброта!» Чужий не розібрався б, у чому справа. Але Франко з властивою йому бистротою зорієнтувався і зрозумів.

Поки існувала неподільність селянських земель і господарювали великі, нероздільні сім'ї під рукою найстаршого в роді, доти вигідний був звичай вільного пасовиська по всіх полях і толоках у селі до дня Юра і після покрови¹. Також доцільний був звичай: протягом одного року пускати в толоку всі лівобережні землі, а правобережні орати під пар у всьому селі, наступного року лівобережні землі — під плуг, правобережні — в толоку. Кожен рід мав землі на одному і на другому березі потоку чи річки, що протікає через село. Та коли австрійські закони в 1869-х роках встановили новий порядок, дозволяючи селянські ґрунти ділити і переказувати наслідникам, відтоді створилися великі маєткові відмінності між громадянами. Давні звичаї втрачали разом з тим усю рацію. Багатіям все мало було власної толоки, а в бідних не було що пасти на власній толоці, не то що на чужій.

На суді не могли домовитись, набігла вода на вогонь, старшинник Беркут відклав справу на тиждень, повернув топорище бардиною до землі, і всі п'ять судців пішли до виходу.

Тоді підступив до них Франко і привітав Чекана, як знайомого, а цей сказав Тухольцеві й товаришам, що Франко гостює у попа Рошкевича. Розмова перейшла на збори. Старшини говорили, що старі звичаї забуваються. Франко пояснив справу:

— Австрія накинула нам свої, чужі для нас, закони, написані на зразок старого римського права з домішкою старого німецького. Наше старе українське право і всі звичаї Австрія обминула. Всі урядовці, що мають у руках владу і силу, виконують австрійські закони, а не наші стародавні народні звичаї.

— Що ж, паничу,— відповів один із судців,— маємо Поппера і попів. Попи служать Попперові, не допомагають нам.

¹ До 6 травня і після 13 жовтня (за н. ст.).

Чекан, своїм звичаєм, хотів закінчити розмову повчальним віршем:

Ой треба, треба, браття, нам більше науки,
Розуму, і світла, пам'яті, азбуки...

Але Франко перебив його:

— Ще дечого треба.

— Чого ще?

— Правди треба,— кинув Франко.

— А ми не шукаємо правди? — здивувався лавник, обраний у Нягрині.

— Шукаєте, але якої? Сказав би я вам, та боюсь, чи не образитеся. Я — молодий, а ви дожили пізнього віку.

— Та послухати можна,— зауважив Чекан,— бо то лиш бесіда, не присуд. Чи як старшинник скаже?

— Так, як писар міркує,— відповів Беркут.

— А я міркую,— продовжував Франко,— що ви, судці,— всі кметі і про те у присудах дбаєте, чого кметям треба, чого вони хочуть і бажають.

— Як же має бути? — спитав той судець, що нарікав на попів. З Максимівки він був обраний до народного суду і був заступником старшинника.— Війтом,— сказав він,— з непам'ятних часів бував лише кметь, у раді громадській також засідали кметі. То вже тепер, що дванадцять чи тринадцять років тому буде, як крайовий громадський устав завів у раді громадській три кола за висотою оплачуваного ґрунтового податку.

— Є три кола, але третє, найнижче,— то — сміх казати,— вмiшався судець з Максимівки.— Належав і я до того кола, аж потім перейшов до першого,— то я знаю.

— Правда, що сміх,— погодився заступник старшинника,— бо не записують до третього кола таких, що не платять ґрунтового податку. А хоч і записані в третім колі, то одна третина з усіх записаних не голосує. Відраховують тих, що мало платять ґрунтового податку.

— Одна смерека під хмари сягає, другу цап перескочить,— мудрував нягринський судець.

— Хто має — той дбає,— пригадав суддя з Максимівки і подивився Франкові в очі.

— З дозволу старшинника я скажу,— промовив Франко,— що людина — те не деревина, бо має волю і розум. Волею і розумом керуємося і ми. Громадські закони в Галичині писані без участі народу. Та урядовці і самі ради громадські викривляють навіть і ці закони на шкоду бідних. Отут і ваше, бо народний суд

має свої закони і повинен поправляти австрійські закони і самоволю повітових панів.

— Повинен і так присуджує, як руське право каже,— гідно підтвердив заступник старшинника.

— Так, як ви кажете,— відповів Франко,— то багач, хоч би чужий, буде вам ближчий, ніж свій, але бідний.

— Ви бачили, як ми допомогли Фединякові? — запечив нягринець.

— Допомога — це ласка,— сперечався і собі Франко,— а треба, щоб бідний теж мав право, бо тільки тоді буде пошана до народного суду. Так я сказав, бо так розумію, така моя думка. А старшинник подумає, порадиться, і знатимете, як далі робити.

— Добре кажете,— обізвався старшинник.— Ви сказали, а ми поміркуємо.

— Нема що міркувати! — не втерпів Чекан.

11

Католицьку парафію у Велдіжі заснував попперівський скарб одночасно з вузькоколійкою. До маленького мурованого костьолика у неділі і католицькі свята під'їздили повозки попперівських працівників і збірні підводи для лісових робітників. Правда, згодом спритний ксьондз Дудек почав наvertати на католицизм деякого з місцевого населення. Одному пригадував ксьондз Дудек його шляхетське походження, про яке наvernений або забув, або й не знав. Інших, головню жінок, ксьондз переконував, як це гарно належати до панської віри і разом з панами слухати службу божу.

У будні дні відправ не було. Отже, в день 25 липня 1875 року поспішили до костьола самі тільки працівники з попперівського правління — на молебень за баронесу Ізабеллу Поппер,— нині ж день її народження.

Не дуже там і молилися попперівці, а цікавіший був для них на 11 годину замовлений сніданок у казино. Учасники повинні були вскладчину купити закуски, і тільки вина високої марки відпустив для них пан барон.

Гуляння було шумне і веселе від самого початку, тобто від переправи до казино. Воно було побудоване на двох з'єднаних острівчиках у тому місці, де Свіча-річка прийняла з правого берега безіменний потік і поширшала вдвоє. З лівого берега перевозилися попперівці звичайним човником, але зараз, коли декілька разів по-

надпрограмово поспішали на забаву панії, лоцман сажав гостей у мальований, довгасто-вузький, плоский човен, зроблений на зразок венеціанської гондоли. Це була фантазія пані Шульце, дружини інспектора, що задавала тон у всьому скарбі. Вона веліла також навчити велдзького гондольєра співати баркаролу. Щоб продовжити катання, лоцман обпливав острівчик двічі і тричі.

На втіху паній води в Свічі-річці були повні, бо в горах випали дощі. Під спів гондольєра велдзька гондола обпливала острівчик уже вдруге і добилася проти хвиль уже до південних остроколів, як панії скрикнули й охнули, а м'якосерді аж заслопили білими долонями свої обличчя. Хвилі принесли труп, і тільки великою натугою сил удалося лоцманові так повернути довгу гондолу, щоб не вдарився об неї покійник. Рознервовані панії недоладно розказували в казино про небувалу пригоду. Одна тільки директорша мовчала: журилася, чи переляк не пошкодить дитині, яку вона повинна вродити за чотири місяці. Другий, хто не брав участі в балаканині, це секретар Ендерле, дуже товстий, бо в шлунку носив барильце пива. Він покликав Кулаковського, самотнього українця серед попперівців, і наказав йому дізнатись про прикру подію. Тоді панії заспокоїлися. Коли ж приплив і директор Шмід, засіли всі до столу. Охи делікатних паній попливли на хвилях Свічі-річки вже далеко, а сміх літав по їдальні, ударяв об стіни і мішався з брязкотінням келихів.

Яка ж то мудра була баронеса Ізабелла, що народилася дня 25 липня 1850 року. Честь їй і слава. А проте бенкетарі, навіть секретар Ендерле, мусять стримувати свої апетиги, бо ввечері треба їхати на чергову попперівську гулянку в Лолині.

Кулаковському не треба було далеко ходити на розвідку. Тільки перевізся він на правий берег ріки, побачив один гурток на цьому, другий на тому березі. Обидва гуртки посувалися за водою й гляділи. Чиїсь бистрі очі здалеку побачили потопельника. Він коливався, простягнутий лежма впоперек річки. Лоцманові не можна було віддалитися від пристані, він тільки рукою показував нягринцям каміння перед острівчиком. Кулаковський пішов назустріч сьогобічним.

Один нягринський лісоруб розказав йому:

— В нягринськiм лiсi партiя рубачiв посувалася за водою самим берегом, бо на вiдстанi росли старi ялиць, аж очам любо. Одного великана, глибоко пiдпиленого, всiма силами потягли лiнвами на такiм пiдмитiм березi, що аж печера зробилася пiд ним. Ялиця прибила нещасного, берег обiрвався, рiнь i пiсок задушили рубача. Вода завирувала пiд гiллями, i даремно було шукати тiла. Згодом почали глядiти його нижче, бо, може, вода знесла.

— Та це ж Кулаковський! — сказав до себе, посмiхаючись, Франко, як тiльки вийшов з цвинтаря при церквi, де вiдбув свою сесiю громадський суд. Зiйшовши стежкою з високого, скелястого верху, Кулаковський наблизився до шосе.

Франко познайомився з цим працівником поперiвського скарбу ще пiд час торiшнiх канiкул. Невисокий на зрiст, шатен, передчасно посивiлий, очi лагiднi, сiрi, сам чемний i тихий, кожної хвилини готов вклонитися, будь-кому прислужити, ще й виправдовуватись за цю послугу.

Такий портрет залишився у Франковiй пам'ятi i такий Кулаковський у власнiй скромнiй особi маячив тепер на шосе, хитаючись на ходу, мов качка. Минулого року жартував Франко:

— Ваше прiзвище, — казав вiн, — наруга для вашого вигляду i вдачi. Не помітиш i ваших кулакiв, вони для мужчини замалi.

Бiльше, нiж сам Кулаковський, зацiкавила Франка тодi його незакiнчена розповiдь про поперiвське казино. Кулаковський не закiнчив розповiдi, бо покликав його Рошкевич до себе в кiмнату. Пiп почував себе настiльки погано, що не поїхав до Велдiжа, i тому з якоюсь пильною справою послали Кулаковського до Лолина. Тодi-то й дiзнався Франко, що той Кулаковський не мав у скарбi певної посади, а був при потребi перекладачем в нiмецькiй мови i виконував окремі доручення.

Кулаковський навчився нiмецькiй мови трохи в початковiй школi в рiдному Лолинi, а далi в армiї, коли довелося служити в австро-нiмецьких краях. Франко

і Кулаковський привітали один одного як добрі знайомі, і Франко, тиснучи Кулаковського руку, пожартував знову:

— Не вирости ваші кулаки!

— Бо я й сам не підріс,— відповідав Кулаковський тихим та жалібним голосом.

Франкові смішно було з такого нюні, проте він сказав вже звичайним тоном:

— Хоч як ніколи мені, а я готовий вернутися з вами до Велдіжа, поглянути на ваше казино.

— Мені не хочеться, але мушу йти на малу нараду,— відповів Кулаковський.

— Примус, а додайте мою добру волю, то, як хочете, а піти треба,— підбадьорював Франко.

— Тут не більше півкілометра ходу,— доповів Кулаковський.

І справді. Тільки наблизилися до коліна річки, як ударила їх в очі рясна смуга світла. Небо було захмарене, тому вже здалеку било рясне світло ламп з різнокольоровими абажурами.

Франко спитав, як йому, чужому, зайти в казино? Але Кулаковський запевнив, що ім'я Рошкевича проведе його скрізь у скарбі. Франко оглянув приміщення, оточене галереями з різьбленими штахетами. Внизу містився клуб, на другому поверсі були апартаменти барона Поппера, власника одинадцятьох парових тартаків над Свічею-річкою, двадцяти трачок, експлуататора лісів на просторі у 150 тисяч гектарів у Долинських Карпатах. У Велдіж він приїздив сливе кожного року на тиждень-два і приймав великих промисловців, спекулянтів та повітових пашів. Паші виходили з повними кишенями, коли ж зважилися зайти селяни, пан барон ніколи не допускав їх перед себе, а відсилав до Кулаковського, іноді — до Рошкевича.

Відбув і Франко прогулянку на гондолі. Кулаковський не спізнився ще на нараду, і, поки вона відбувалась, Франко мав час оглянути кімнати і зал, прикрашений дзеркалами, гобеленами та перськими килимами, свічниками та люстрами. Потім перекидав газети й журнали, самі німецькі. Нехотя прислухався і до наради.

Проводив нараду секретар Ендерле, бо директор Шмід тільки відкрив нараду і зараз же сів собі вигідно у м'яке крісло. Він, як звичайно, висловився коротко.

— Центр вимагає від нас зниження заробітної плати робітникам на п'ятнадцять процентів. Ми втрюх, тобто я, колега Ендерле і головний бухгалтер Баум, погодили основи зниження, зробили приблизний розрахунок. Не пізніше ніж завтра буде висланий детальний проект.

З прочитаного секретарем листа від центру дізнались учасники наради, що в загальному бюджеті за друге півріччя передбачається зменшення прибутків на 150 тисяч гульденів. І цей дефіцит треба урівноважити зниженням витрат.

— Центр,— говорив Ендерле,— мотивує свою постанову послабленим вивозом будівельного матеріалу в наддунайські країни. Відомо, що російська панславистична політика довела до збройного повстання в Герцеговині, вслід за цим піднялася Сербія, потім і Болгарія, Балкани залиті кров'ю. Тому наша торгівля, тобто австрійський вивіз на південний схід, уже помітно слабне і треба побоюватись, що цілком припиниться. Російсько-турецька війна ось-ось вибухне, отож нам доведеться продукувати хіба на запас, а не на продаж.

Взяв слово завідуючий лісами інженер Венцель Козішек. Він обурився:

— А що ж, болгарські слов'яни мають загинати в дикому турецькому ярмі? Коли Росія виступає на захист, то це, очевидно, лицарське діло, а перед власною традицією і всесвітньою історією — обов'язок. На мою думку, слідом за Росією повинні піти всі великі держави, а перша між ними — Австрія. Інша річ — зниження заробітної плати. Я сказав би: нема вже куди, бо з заробітків у наших трачках і тартаках ніяк не може вижити навіть найбідніша селянська родина.

Відповів йому сам інспектор Шульце. Мертве, з непорушною усмішкою обличчя Шульце не змінювалось в час його промови:

— Пан Козішек,— сказав він,— має чималий авторитет за своє знання і практику в лісовому хазяйстві, тому пан барон особисто прислав його до Велдіжа. За свою працю дістає пан Козішек похвали і гроші... Але ж вам, пане колего, здається, що ви маєте перед собою чеське село й чеських селян, чи, може, здається вам, що ви посол на крайовий сейм у Львові або до парламенту у Відні. Нам добре відомий низький життєвий рівень нецивілізованого бойка. Та коли й на таке життя, за ва-

шими словами, немає засобів, тоді поставлю питання: а як же ти, бойку темний, жив до нашого приходу, поки почав пан барон лісові промисли, і житимеш, коли барон Поппер зупинить тартаки, закине каменоломні і вуглярки?

Інспектор говорив спокійно, але Фухс, молодий службовець Поппера, облеслий та покірний перед владою, по-хижацькому наскочив на противника.

— Головний лісничий пан Козішек повинен гамувати своє чеське русофільство, а то він явно вже показує, що йому російський панславизм і бриндзя смердячого бойка ближчі, ніж Австрія і скарб пана барона, хоча від цього скарбу він дістає плату.

— Мовчи, Фухсе! — крикнув Козішек.

— Пан Козішек не розуміє,— продовжував Фухс,— якщо не покриє дефіциту пропоноване паном директором зниження заробітної плати, тоді центр добереться і до нас.

— Що ж ти, Фухсе, думав, що я виступатиму проти нього, коли буде потреба?

— Припиніть, панове, цей несмачний діалог,— обірвав обох пан директор.

Ніхто не поважав Фухса, бо всі бачили, що він намагається робити кар'єру безоглядно, хоч би на плечах найближчих товаришів, але й ніхто, крім директора і Козішека, не зважувався сперечатися з ним.

Закінчив нараду юрисконсульт Гарт. Він проспівав:

— Усім відома гуманність пана барона щодо населення. Відома його прихильність до духовенства, до русинів. Зниження плати продиктувала центрові не жадоба зиску, а тверда конечність. Ми покликані не обговорювати, а одностайно виконувати наказ. Мусимо покластися на допомогу священства, перш усього нашого випробуваного друга, отця Рошкевича. Добру нагоду до розмов на цю тему маємо, це сьогоднішній попперівський бенкет у Лоліні. Ви, пане Кулаковський, знаєте своє діло, нагадувати вам не треба. А нам, з дозволу пана директора, вже час рушати. Екіпажі вже готові, дожидають.

Спершу відчув себе Франко у вовчій пастці. Ще з дитинства пам'ятав він казку про музиканта у вовчій ямі. Той грав і грав вовкам, гіпнотизував їх музикою, щоб не пожерли його, а струни лопали одна за одною. Мала

вже лопнути остання струна, коли надійшов стрілець і вистріляв вовків. Франко не мав скрипки, а мав би, то струни не зворушили б попперівців. Серця їх не пом'якшали б. Жаль, що стрільці не так скоро оточать Поппера.

Сама собою нагадалася Франкові раніше бачена, йому добре відома справжня западка: бориславські нафтові закони, страховинні картини, які він спостерігав у Бориславі. Тільки ж там йшла відкрита війна, без попівського паморочення.

Ще хвилина-дві, і Франко відчув ненависть, гнів і горду до вовчого кодла. Всі його палкі почуття, гарячі симпатії були на стороні битих і кривджених бойків. І коли попперівські посіпаки пішли, поспішаючи до пристані, Франко навіть не кинув оком на них.

Кулаковський розказав Франкові про смерть нягринського рубача і про своє відвідання родини загиблого. Вдова погодилась на пропозицію барона: скарб дає 15 літрів горілки, 20 гульденів готівкою вдові і сам платить священникові за похорон.

Свою розповідь Кулаковський закінчив уже на кам'яних плитах, що на березі були за пристань. Туди долітав ще гуркіт попперівських повозів, а Франкові аж ніяк не хотілось їхати на бенкет услід за «добродіями» Бойківщини. От аби так Славкова підвода відвезла його до Нагуевич!.. Тільки що ж тут про це думати!

Франко поринув у власні думки. Чи не покинути йому Рошкевичів? Ні, він залишиться і вирве Ольгу з попперівського і попівського царства, перетягне її в табір робочих, кривджених і голодних. Вона поруч з Франком стане до боротьби за народ і за народну справу.

Коли попперівські карети підкотилися під ганок, де гостей вітали Рошкевич, Ольга й Міня, з повідчинюваних вікон уже лунало веселе жіноче щebetання, чути було чоловічі оклики, часом — дзвінкий сміх. Ендерле сказав Рошкевичеві, що треба йому поговорити з усіма духовними. Отже, господар запросив попперівських працівників у канцелярію, що звичайно правила Рошкевичам і за спальню. Незабаром прийшли туди й попи.

Звичайно в канцелярії стояв під самим вікном письмовий стіл, завалений збірниками адміністративних законів. На меншому столі в куті дрімали старі метричні книги для Лолина, Максимівки і Нягрини, лежали ладом складені нові метрики, календарі та ще які там дві-три книжки. Тепер стіл і столик були щільно прикриті старими номерами газети «Слово». Два подружні лежа помандрували в суміжну дівочу кімнату, де було влаштовано тепер дамський гардероб. У канцелярії залишилося Бодьове ліжечко, яке дівчата примудрилися перетворити в софу.

Секретар Ендерле в короткій промові просив попів заповігати невдоволенню зарібників з приводу зниження платні. Усі попи, вслід за Рошкевичем, погодились і перейшли з німцями до «бав'яльного», де вже Ольга і Міня приймали німкень, що і тут об'єдналися в окремий гурток, а вже раніш окремий кут обсіли попаді. Привітали одні одних на віддалі, і тільки одна з молодших попадь, бувала в містах, підійшла до паній.

Третій гурт не сидів, а безнастанно рухався, співав і сміявся. Раптом дівчата і хлопці стрепенулися, наче від електричного струму, і скерували голови в бік піддашся. Музика! Нарешті будуть танці! Капела настроїла інструменти. Полилися звуки вальса, і в «бав'яльному» закружляли пари.

Олеськів і Славко чепурилися ще на тому ж піддашші. Франко був дуже задоволений, що йому ні в що переодягатись, помив руки і перев'язав галстук. Тоді вже всі три зайшли в передню, повну диму та гамору, а вже звідтіля і в «бав'яльний».

Славко швидко підбіг до мами. Йосип тримався ближче до Франка, і, коли синок поцілував ручку мамці, щоб її задобрити, Олеськів голосно сказав: «Ми обидва теж», й тоді повів Франка до Рошкевича.

Господар дому з колодкою карт у руці прямував до повновидого, грубенького велдизького ксьондза Дудека. Обік ксьондза сидів «кров з молоком» — юрисконсульт Гарт і мертволиций, повсякчасно усміхнений Шульце.

Рошкевич — вищий від середнього зросту, з високим чолом, розумними, бистрими очима, дбайливо одягнутий. Він один обув черевики, а не чоботи, як усі попи і ксьондз Дудек. Ступав повагом, водив допитливим

поглядом до кожного, біля кого проходив, добирав чемне слово.

— Отче,— спинив його Франко,— забрів мандрівець у ваш гостинний дім і не привітав вас ще й досі.

— Моя вина, не ваша,— подав юнакові руку Рошкевич.— Я сам зробився гостем у власній хаті. А ви, молоді гості, нам приємні.

І замовк, щоб зрозуміли, що він зайнятий. Франко й сам не бажав розмови з ним, йому хотілося хоч поглядом зустрітися з Ольгою, старався вловити момент, щоб кивнути їй головою на привітання.

Він уже раз — минулого року на весіллі у велдзького попа — бачив її таку гарну і пишну в святковому вбранні. Визнали її там першою красунею. Сьогодні вона ще гарніша. З тривогою поглядав на неї Франко. Гадав, побачить її в товаристві Кліма. Вона ж, щоб не приймати участі в забаві, пильно і ревно виконувала обов'язки господині. Але і хмаринку горя доглянув Франко в її гордих оксамитних зорях-очах. Не для цього середовища вихована Ольга. Це Франко зрозумів так само, як і раніш відчував високі пориви її душі. Чому ж ця душа не хоче бути йому братньою? Чому не хоче глянути в той бік, де він? Чи тому, що дожидає Кліма?

Міня кинула Франкові один із своїх допитливо-насмішкуватих поглядів. Наче хотіла сказати: «Штуку втяли! Домашні, а прийшли останні». Вона, як і вся молодь, з досадою поглядала на два столики, що заважали танцювати. Коло одного засіли за карти три сановиті попи з деканом, коло другого — три попперівські службовці. Інші грачі ляпали картами в передній.

Дівчат було більше, ніж хлопців, тому деякі щебетушки сиділи біля попадь і дожидали, коли підійде до котрої танцюрист.

Франко мало не з усіма був знайомий ще з минулого року. Радо розмовляли з ним, бо не забули, який він милий у товаристві, а над усе — дотепний. Тільки шкода, що не танцює. Ніяк не простять йому цього. Та тут ластівочки щебетливі розмовляли з Франком, а там водили очима за танцюристами. Найбільше за богословами. Було їх три, пізнати їх по голених вусах.

Не танцювала і Міня, бо вимагали цього мама й Ольга. Покрутилася раз вальса, раз польки, але це не значить танцювати. А то вона допомагала мамі і Ользі до-

годжати гостям. Подавала вона на підносах усяке добро. А добра цього було вдосталь, недарма цьоця Сидзя гриміла вчора в кухні, гримить і тепер і в кухні, і в коморі, і навіть не покажеться гостям.

Попаді Рошкевичці придалася б ще одна пара очей. Пильнувала вона, як Фенна розносила холодні закуски, стежила за Славком, скільки чарок він спорожняє, частуючи горілками та наливками, не спускала ока з чоловіка, не довіряючи йому, що гідність гостинного господаря дому стримає його від картярського азарту. Ще хвилина тривоги, і попададя прояснилася уся, бо Рошкевич тільки спостерігав, як грає ксьондз Дудек і коли-не-коли пересував купку грошей для ксьондза. Промайнула в неї і грішна думка: «А що, якби пограв у спілці з Дудеком». Але й злякалася: «Не треба мені і грошей, хай би тільки не брав карт у руки».

Поряд з грою в карти почалася і дипломатична гра. Предметом її був клинчик сіножати, що зухвало вбивається в попперівську площу. Власниця земельки, вдова Тарнавська з ходачкової шляхти, твердо тримається свого клинчика. З цього сміявся не тільки повсякчас усміхнений Шульце, посміхався і юрисконсульт Гарт, бо знали один і другий, знали й обидва духовні, що буде втоптана стежечка навіть на багні, не тільки на сіножати.

Найлегше ксьондзу Дудекові втоптати, бо дуже побожна католичка з Тарнавської. Вона й вирішила передати при смерті сіножать на костьол. За це випила не одну і не дві склянки чаю з ромом і з варенням у ксьондза. Тепер поставлено ксьондзові питання: чи ждати смерті добродійки і чаєм напувати, чи нехай вона продасть клинчик, а костьол візьме ці гроші від нотаріуса. Хіба готівка не придасться в божому домі?

Сідаючи до столика, Шульце, Гарт і бухгалтер Баум полічили купочки грошей. Коли ж усі три купочки перекочували до ксьондза, попперівці делікатним рухом руки повідсували карти і з допомогою Рошкевича щупали, чи вже стежечка втоптана.

Франко не стежив уже за Ольгою. Переходив від одного до другого гуртка і весело жартував. Та прибігла Міня і повела його до молодой, красивої дружини не такого вже молодого інспектора Отто Шульце. Частенько споглядали на неї гості, така була мила. Під Ольжин

акомпанемент вона проспівала три арії з опер, а потім, поки прийшли музиканти, грала вальси і польку молодим до танцю.

Дуже любила ця гарна і мила віденка французьку мову, тому запрошувала Ольгу до себе, інколи їздила з нею на прогулянку Велдзьким шляхом, щоб щебетати «франсе». Але фрау Шульце мала ще другу, теж невинну пристрасть: любила поезії Йоганна—Вольфганга Гете. Була навіть членом віденського філіалу товариства «Гете — ферайн».

Коли ж почула від Ольги, що Франко перекладає «Фауста», захотіла поговорити з ним. Стежили гостоньки за трійкою: фрау Шульце, Ольга, Франко. Він виріс в їхніх очах, до Ольги зросла зависть. «Побачимо, чи пани Шульце висватають її за якого німчика з Відня»,— говорили мами, попиваючи оршад.

Ольга привітала Франка чемно, але холодно. Він не здивувався, бо помічав, що вона знервована. Фрау Шульце радо розмовляла з ним. А коли, не чекаючи вечері, від'їздила до Велдіжа, вдруге викликала Франка, щоб попрощатися з ним. Підказала чоловікові, щоб запросив Франка на вечерю. «Оревуар!» — махнула білою ручкою до юнака. Отто обернув до невірної дружини своє усміхнене обличчя.

Всі попперівці знали, що у Велдіжі жде її Фухс. Це третя пристрасть милої віденки. Фухс був уже третім коханцем. Коли кілька років тому сліпо закоханий Отто дізнався про першого — усміхнувся, і параліч викривив його немолоде обличчя.

Розмова в гуртку фрау Шульце не допомогла Франкові наблизитись до Ольги. Пробивав поговорити про завтрашню поїздку до Велдіжа, але не вдалось, і тоді він пішов шукати розради. Ідучи, помітив, що Олеськів охоче танцює з дівчатами, а Славко носить свіжі пляшки. У кімнатах стріляли корки, дзвеніли чарки, температура піднімалась угору.

Підійшов Франко ближче до тих попів, що коло трьох столів ляпали картами, жлуктали пиво і політикували. Коло бідермаєрівського стола почув він таку мудрість:

— Чули-сьте, отцове, е-е, казав ми отець Шпак, ему вмерла тетьова тогід жінка в м'ясниці, е-е, їхали-сьмо тамтого тижня додому, така резолюція, він каже, бо хотів би, е-е, по-божому.

— Але яка резолюція, вашеці? Га-га! Отець Шпак у Скольському деканаті, то далеко — не чули-сьмо.

— Рим еден, е-е, для Сколього, і для Долини, е-е, і для Велдіжа.

— Рим еден і жінка една, вашеці, га-га! Я все так казав.

— Для польського ксьондза одної нема, але як ми ся женимо раз, чому не можна другий раз?

— Зле вас учили на теології або вивітрило егомостеві з голови: коннубіум анте, нон пост сацердотем: супружество випереджає, а не слідує за тайною священства.

— Га-га! Не так, вашеці, бо ксьондз має тонзуру¹, а отець Шпак не має. Га-га!

Франко розсміявся разом з іншими попами. Він читав газету «Слово» і не забув, що там вичитав про одного попа-вдівця, не названого на ім'я. Подав той піп прохання до Риму, щоб йому дозволили вдруге одружитись. Дістав відмову. Редакція «Слова» надала першорядної ваги цьому випадкові. Наважилась на сувору критику і повчала попів-удівців, як добиватись дозволу на друге одруження.

Ледве кінчилась ця розмова, з «бав'яльного» висунувся старий декан Момот, через дружину близький родич митрополитові. Хотілось йому пройтися. Коли ж замість зірок на небі побачив стільки братів по професії, з його кремезних легенів вискочило таке признання:

— Я — панславiст. У мене все одно, чи німець, чи француз, коби був панславiст. І Русі у мене нема, а є Слов'янщина. Крики за тверезість та освіту — що ж це? Що воно, питаю? Слов'янщина, ось що треба нам знати. Бо це народ, а панславiзм — от вам фундамент і основа. Я був панславiст і залишусь на віки вічні.

— Амен! Амен! — закінчив з-польська грубезний піп, що даремно добивався деканства.

— Браво! Браво, отче декане! — крикнули інші.

Та ось подали вечерю. Картярі й танцюристи вважають її за перешкоду, але для господині і для жіноцтва в гостях — це кульмінаційний пункт. Вечеря вийшла блискуча. Поки що не знали попаді про цьоцю Проскурни-

¹ Католицьке духовенство носить на вершку голови вистрижене і постійно підголюване кружальце — тонзуру. Це має бути символ покори і відречення від світу.

цьку, тому не одну приятельку вкололи кольки від заздрощів. Проте, хоч і заздро, та смачно. Хвалили німкені, втіху мав і директор Шмід. Недарма попперівці прозвали його шлеммер. Його вдох з деканом-панславістом посадили на почесному місці. Дивно, а кому і заздро, що директор зробив честь Рошкевичам, бо на попперівських бенкетах він ніколи не бував. Нікого не дивувало, що не бачать директорші. Вона возилася з діточками вдома, а мала їх громадку. За це й називали директорську пару — канінхен.

Та були й такі нечемні гості, що не прийшли до столу. Це був гурток азартних картярів, що забився до татунцевої канцелярії. Ще раніше ця трудяща бригада домовилася про реванш, і саме найближча для неї нагода випала у Рошкевичів. Членом цієї бригади був і Клим Охримович, якого даремно чекала Ольга.

Під час вечері пролунали тільки два тости. Господар подякував гостям за честь. У другій частині тосту він німецькою мовою прославляв барона Поппера. Йому у відповідь директор величав попівство за лояльність до держави, за гармонію, яку воно підтримує зі скарбом, і за дбайливість про освіту, культуру та добробут населення.

Після тостів усі відчували себе вільніш. Знялися гучніші розмови. Молодь хотіла знову танців, попів тягнуло до карт. Але всіх тримав у лабетах «добрий тон», і ніхто не наважився передчасно встати від столу. Франкові набридли попівські голоси. Наслухався він їх доволі. Перед вечерею наблизився до поважного гуртка таких, що не грали в карти і не пили. Ці поважні перемелювали статті «Слова», не посилаючись на джерело, бо одні пам'ятали зміст статей, другі не читали їх, треті читали, але забули. Поки Франко, збагачений тією дискусією, присів до дівчат, мимоволі мусив слухати розмови на теми невичерпні: про злодійок-ледащиць, тобто їхніх служниць, про недорід городини і садовини. Замість перцю — хроніка суперечок і скандалів. На десерт — убога, але до дна душі інтимна сповідь про вагітність, пологи та хвороби і, нарешті, на чорну каву — велдзійкий літопис, полатаний новинами з тартаків.

Франкові в'яли вуха. Пригадалися йому селянські розмови. Селянки говорили з таким гумором та дотепом, що аж смійся, або з таким жалем, що з кожного слова сльози капали.

Та при спільному столі взяли верх попперівці. Німкені з тартаків і правління читали віденські газети й журнали, дві з них їздили навіть до Відня, тому зуміли детально розказати про похорон екс-цісаря Фердинанда «Добротливого». Він зрікся престолу і 27 літ прожив у Чехії як приватна особа. Бо в Чехії були вкладені його капітали в копальнях, головно срібла та радію, в Яхимові. Знали німкені, скільки коштів витрачено було на похоронний церемоніал, почавши від перевозу тіла з Праги до Відня. Котрась там навіть на власні очі бачила достойних закордонних гостей, між ними — цісаревичів з Німеччини, Італії, Росії.

Коли ця тема була вичерпана, підніс голос Вацлав Козішек, знаменитий стрілець і талановитий організатор попперівських ловів на ведмедів у Карпатах. Він теж детально розказував, але про підготовку до полювання на слонів. Ще тільки не погоджено, куди їхати окремим кораблем: до Африки чи до Індії.

— А ви куди радили б, пане Козішек? І чи загалом не мали б охоти поїхати? — кинув секретар Ендерле.

— Поїхати... я радий, та не маю змоги зменшити свої особисті витрати на п'ятнадцять процентів,— відрізав Козішек.

Після вечері, коли від'їхали директор, Шульце і Ендерле, пожвавішало. Заворушилась молодь, коли музика вдарила кадрили. Виринула тоді думка, що варто просити Кліма Охримовича на аранжера. Палко приєднався до тієї думки дотеперішній аранжер, один з трьох богословів. Подався шукати Кліма, пішла за ним і Ольга, узявши за руку Міню. Не було Кліма в передній, переступив богослов поріг татунцевої канцелярії. Там сидів Франко на Бодьовому ліжечку, розмовляючи з попом середніх літ. Франко розпитував його про те, наскільки заробітки в попперівських трачках і тартаках підносять життєвий рівень і добробут селян. Завів сюди Франка Славко, обіцяючи сказати важливий секрет. Коли присіли на Бодьове ліжечко, Славко попросив:

— Будьте ласкаві, пригляньтесь до Нусі Заяць і скажіть мені, чи похваляете мое замилування. Ще прошу вас, збудіть мене, я півгодинки подрімаю.

З тим словом хлопчисько упав на ліжечко і захріп.

Малий аранжер підійшов до ближчого столика, схилився перед Климом і від імені жіноцтва й чоловічого

роду та й від себе просив його обняти провід у кадрилі і загалом команду в «бав'яльному».

Картярі привітали посла неприязними поглядами. Клим спершу не слухав і не дивився на нього, коли ж підвів голову, його потьмарені очі зустрілися з Олиним поглядом. Винувато схиливши голову, підійшов до Ольги, потиснув їй руку, потім і Міні. Франко зрозумів у цей момент багато дечого. Тільки тепер Ольга і Клим побачили та привітали одне одного. Клим подав їй руку, готовий повести до «бав'яльного» в танець.

— А як же стіл лишаєте? Банк не розбитий ще! — крикнув блідий банкірник.

— Після кадрилі вернись! — відповів Клим роздратованим тоном і повернувся до Олі, покликавши на допомогу всю кавалерську елегантність, щоб стрясти з себе чад диму і картярської пристрасті. Франко і попик пішли слідом. Клим так виразно включився в кадрил, Ольга так плавно йшла обік, така дібрана, моторна з них пара, що Франко аж жалував, чому і він не вчився танцювати. Танцюристи пожвавішали, вони насторожились, коли появився Клим і пішов у першій парі.

Давні були Климові й Оліні симпатії, ще давніше знайомство: з того часу, коли Славко мешкав у Климової мами в Дрогобичі. Були ще дуже молоді, коли роз'їхались: вона — до Устя над Прутом, він — вивчати право у Львівському університеті. Кліма було обрано до правління студентського «Академічного кружка». Він умів бути і поважним, і веселим, умів ходити правими і лівими стежками кавалера. І такий, овіяний чаром міського бувальця, з'являвся інколи на короткий час у горах. Найкраще підходила йому до пари Ольга, і дівчата перестали вже видивляти очі за ним і тільки злосливо посміхалися, коли бачили з Климом зарозумілу, як вони казали, Ольгу.

Чудово пливли в танці і Ольга і Клим. Ольга спитала:

— Чи тому важко було вибратись до Лолина, що від роздоріжжя треба здійматися гори?

— Не в тому горі, що дорога далека і важка, а в тому, що спиняє роздоріжжя.

— Хоча би і мета була? — спитала Ольга.

— Зловживають міфом про старинного грецького героя Геракла, — відповів Клим, — дозволю собі і я. Перед тим народним героєм простяглись тільки дві дороги, перед юристом Климом Охримовичем — аж три. Мої

життєві шляхи сплутались. До Лолина мене тягне, перед іспитову комісію кличуть, а до армії — приневолюють. Знову зловживаю словами Цезаря: «Гік Рубікон! Гік сальта!»¹ Тим героям досить було: одному — фізичної сили, другому — легіонів, а такому хлопцеві, як я, треба грошей.

Вирівнюючи коло, Клим додав:

— Сплуталися стежки і шляхи, але ж е і ходи наосліп. Шнельполька! Галоп!

На весь зріст випроставшись, стояв перед Ольгою кавалер. Ніби спокійний і зальотний, але стривожений до краю. Повним грації жестом, з чарівною усмішкою дама поклала танцюристові руку на ліве плече, опустила очі. Він обійняв її стан правою і легесеньким рухом пригорнув стільки, скільки дозволяли етикет і пристойність. Франко подумав: «Коли б мені ти хоч раз поклала так рученьку, погляд палких очей опустивши». Вдруге пожалів, що не танцює.

За прийнятим етикетом після туру кавалер проводив даму до крісла, де вона могла сісти. Тут дякували одне одному за приемність, і він ішов далі обирати нову даму, вона ждала, поки підійде котрийсь кавалер і запросить танцювати.

Серед залу не залишав кавалер дами ніколи. Проти етикету і звичаю розійшлись Ольга і Клим. У нього не витримали нерви, ще раз зустрівся з її гордим поглядом і відступився без слів. Хвилину постояв, без думки вдвлявся в барвисті пари. Кутиком ока стежив, як Ольга своєю плавною ходою пройшла край веселого щебетливого гурту і з піднятою головою бистро пустилася до чорного ходу. Тоді він, на правах аранжера, щосили плеснув у долоні і на повні груди гукнув: «Музика, ан плас!» — і, поки музика обірвалась, він жваво подався в передню.

Франко помітив, зрозумів трагедію. Він теж не хотів залишатись у «бав'яльному» і, пройшовши на ганок, спустився ясеневими сходами в квітник.

Голова у нього геть обважніла — уже наближався світанок. Висіла ще п'ятьма під клумбами та садком, і тільки вікна прорізували темінь тихої ночі пучками світла, але на сході вже сіріло, несміливо піднімався світанок.

¹ «Тут Рубікон! Тут скакай!» — сказав Цезар, переступаючи з легіонами прикордонну річку Італії, чим розпочав війну з сенатом. Перейти Рубікон — зробити рішучий і ризикований крок.

Догоряв підхмелений бенкет — хай йому всячина! Скільки пустомельства і фальші наслухався Франко за цю ніч. Глибоко зранила його чутливе серце образа дівчини, статечної, розумної, освіченої. Біль, що струснув його в «бав'яльному», і сюди поповз за ним невидимим струмочком.

Рипнули двері. Так, спускається хтось сходами вниз, прямує до хвіртки. Соколине око Франкове розрізнило, впізнало обриси і рух. Іде Клим Охримович.

Вискочив винуватець. Не до любої дівчини поспішав жданий юнак, а до азартного стола притягнула того гаряча пристрасть. Ось він, неначе з-під шибениці, тікає поночі, потайки.

Від кого? Від Ольги? Вдруге струснуло Франка за її образу. Але ж у цю саму мить він жахнувся: якої ж сильної волі і якої правди треба на те, щоб зрестись красуні, не обманювати її, ласкавої, закоханої. Брутально кинув її, але з повагою відходить. Зупинився, озирнувся. Так, він — грач, але й кохав її. Збагнув Франко драму грача, трагедію закоханого. Клим пережив чи ще переживає, але йде геть звідсіль. Між люди йде. До кузена у Велдіжі або до брата у Синечові, а то й до чужих. У кожному попівському домі приймуть Кліма радо.

Ольга й Франко залишаються тут. Поглянув Франко на вікна «бав'яльного», вибрався з-поміж клумб, вийшов на доріжку, не роздумуючи і не дбаючи, куди вона поведе.

Зайшов аж під лімницький вододіл. Пізнав його, бо журкотить і плескається безіменна притока Лолина, що має тут джерело. Вже раз був тут Франко в минулому році. Тоді повела його неухажливість, задума. Тепер горить його безмежний біль і смуток.

Але прокидається ліс. Засвистала одна пташка, відгукнулася друга, і ніч стрепенулась, і білий туман стрепенувся. Вже третя пташка співає, і хвоя ворухиться. Юнак завернув під виступ Обочі і вдарився об ворота перед хижею. Відповів йому жіночий зойк. Хвилина, і щира нотка в його голосі відкрила уста жінки-жалібниці, зціплені розпачем.

Наче комусь рідному, жалувалась молода бойкиня юнакові. Може, впізнала його, бо минулого року, коли Франко, чужий іще в Лоліні, заблукав під вододіл, вона справила його вниз до Рошкевичів. Тепер плакала на свою долю. Марнотратний був її Гриць, та хай бог

простить йому за гріхи молоді. А мов камінь твердий, отець рідний не хотів простити. Прогнав його із спільної родини Каліїв, хоч знав, що це значить кинути колоду на Свічу-ріку в повідь. Царинка швидко опинилась у лихваря, Гриць подався на заробітки в тартаках і добився: ремінь поволік його до гатера. Мотор зупинили, але Грицем жбурнуло об землю, відбило йому нирки і печінку, поламало крижі, струснуло мозок. Єгомость Рошкевич пообіцяв 250 срібних від скарбу.

— Вже я хотіла йти до Велдіжа,—голосила бойкиня,—просити хоч тих 250, але перейняв мене Чекан та закликав: «І тисячу заплатять». Коль що: робітники боялися свідчити. Тепер ні грошей, ні життя. Чуєте, як харчить? Може, то мене? Але я чую харчання, хоч утечу з хижі. Ні поховати ні за що, ні ложки страви для сиріт, а Гриць не приймає й капельки води. Вже третій день конає.

Франко забув бенкет, Ольгу і Кліма. Сонячне проміння, що ледве продиралось над лімницьким вододілом, верхи Вируватого, Чертежа, Кливи сплітали перед Франковими очима: 250 і 350. Триста п'ятдесят гульденів програв за одну ніч юрист, Ольжин кавалер, Клим Охримович. Двісті п'ятдесят пообіцяв від імені Поппера піп Рошкевич за життя людини, батька і годувальника трьох дітей. А може, надійде Кулаковський і запропонує 15 літрів горілки, 20 гульденів і безплатний похорон? Не надійде, бо Грициха не встигла підповзти під чобіт, як той черв'як.

Франко порадив:

— Не винуйте Чекана за те, що Грицеві товариші побоялися визнати правду. Ви ж самі поспішайте до попа, поки ще догоряє, поки ще дихає ваш чоловік.

— Іти, коль гості ще не роз'їхались? Псувати панам і попам забаву?

— Удайтеся до старшої панни, до Ольги. Викличе вам Ольгу куховарка Фенна. Ходімо. Ольга попросить батька. Вступимося за вас і в скарбі.

Так уста говсрили, в голові і сумніви виринали, і майнула постать фрау Шульце: чи не допомогла б інспекторша?

14

Гірський холод серпневих вечорів прогнав Франка і Ольгу не тільки з альтанки, ба й з ганку, повітого хмелем лапатим. Засіли вони в передній за улюбленим бідермаєрівським столом.

Франко, на просьбу Ольги, пояснив їй декілька реплік у другій частині «Фауста» і знову почав розмову про вагу та вплив роману «Что делать?». Чернишевський примушує нас перевіряти наші власні прагнення, скріпляти моральні основи і сили, будить віру в краще майбутнє! — говорив Франко. Ці розмови почалися лише через кілька днів після бенкету, коли горда Ольга на одинці переболіла в своєму серці, а може, лише замкнула в собі втрату надій і важку образу дівчини, програної в карти.

Першого дня нервовий розлад не дозволив їй поїхати до фрау Шульце, коли перед Ольжин квітник підкотився екіпаж пані інспекторші. Поїхав Франко сам і виправдав Ольгу. Мила, граціозна блондинка, як завжди зальотна, співала веселих куплетів, потім віртуозно грала твори класиків, між ними і Чайковського, а тоді вже почала розмову про трагедію «Фауст» і про Гете. Франко послухав, як пані інспекторша грала, порадив їй літературу про «Фауста», а на прощання попросив пані Шульце за нещасну Федиху. Інспекторша відповіла, що ніколи не втручається в справи скарбу, проте дала від себе п'ять гульденів та ще обіцяла найближчими днями влаштувати концерт на допомогу вдовицям і сиротам.

Франко пішов ще до Кулаковського. Той викрутив для Федихи 25 гульденів.

Наступного дня під вечір Франко здалеку побачив, як Ольга вийшла до забутих квітів, а незабаром почув, як вона ударила по клавіатурі. Полилася маршова пісня про Сагайдачного, «що проміняв жінку за тютюн та люльку — необачний».

«Ой, далеко твоєму Климіві до Сагайдачного, — подумав Франко, — але добре, що ти вже граєш».

Він підійшов до Ольги і попросив, щоб підбрала акомпанемент, а він заспіває пісню «Ой там під горою та й під кам'яною не по правді жие чоловік з жоною». Проспівавши пісню, Франко зацікавив Ольгу статтею Миколи Гоголя «О малорусских песнях» і домовився, що читатимуть її вдвох, як минулого літа.

Ось так почалися їх спільні заняття. Усі свої знання, надбані пильною працею, вкладав Франко у ці читання й розмови. Непомітно, але вміло старався класти бальзам на зранене серце дорогої йому дівчини і помалу, з дня на день все більше здобував у неї повагу і симпатію.

Ольга, замовчуючи виявлювану Франком ніжність у поведінці і розмовах після пережитої нею трагедії, висловила батькові подив його начитаністю:

— Татунцю,— казала,— то хіба феномен, щоб молодий ще хлопець мав такі широкі знання з усіх галузей науки і так гарно міг викласти їх.

— Незвичайний талант дає йому перевагу в товаристві,— відповів Рошкевич,— феноменальна пам'ять допомагає у навчанні, характер і чеснота спонукають його свої високі дарування вжити на хорошу і благородну ціль. Одне слово, поет і майбутній учений.

Щоб віддячити Франкові, Ольга грала йому на фортепіано кращі етюди. Їм обом було приємно ходити на Обіч, і тоді обов'язково товаришувала їм Міня. Запрошували і Славка, коли вибирались на дальшу прогулянку в ліси на Грабовій. До спільних занять і прогулянок по саду вони вже звикли, і щовечора з неохотою прощались, ранком з утіхою віталися. На це привітання доводилось Франкові довго ждати, бо він вставав рано й добре вже попрацював, поки показувалась Ольга. Це було не раніше десятої, частенько і пізніше.

Взаємини між ними змінились, аж дивно. Минулого літа Франко, роздратований холодністю Ольги, навіть серед розмови вискакував з кімнати і кружляв поміж клумбами чи блукав по садочку. Тепер він був стриманий, Ольга зробилась лагідна. А це тому, що він перестав робити їй то більш, то менш виразні натяки на любов. Ольга ж оцінила співчутливість та делікатність, з якою він поставився до неї після злопам'ятної кадрилі 25 липня. Вона переконана, що Франко догадався про все.

Одного вечора у них зав'язалась така розмова, що Франко надовго запам'ятав її. Він розбирав з Ольгою «Что делать?». Розгорнулася розмова на тему майбутнього комуністичного ладу. Прочитавши «Четвертий сон Віри Павлівни», Франко захопився геніальним закликком Чернишевського і піднесено повторював його: «Майбутнє — ясне і прекрасне. Любіть його, прямуйте до нього, працюйте для нього, переносьте з нього в теперішнє, скільки можете перенести. Настільки буде світле й добре, багате на радість і насолоду наше життя, наскільки ви зумієте перенести в нього з майбутнього».

Зайшла розмова про утопічну повість Томаса Мора, в якій він говорить про найкращий стан держави. Ольга тільки чула про твір, але не читала його. Франко почав

докладну розповідь про твір. У цей час надійшла велдзька попада Колянковська. Погостювавши у Рошкевички, вже від'їздила і в товаристві хазяйки та Міні спиналася у передній, щоб попрощатися з Ольгою.

Дружина заступника декана, мати чотирьох дочок-віданиць, вважала себе за мудрішу від усіх в окрузі. Тому і не минула нагоди, щоб втрутитися в розмову. Колянковська, як вона казала, все брала на «здоровий», іноді — на «хлопський» розум. Тепер на подвійний — здоровий і хлопський — розум вона перекрутила колективну роботу на примусову.

— Коли рівність, то рівність, і вам, пане Франко, скажуть чистити вбиральні. «Я маю вищу освіту», — скажете. — Добре, але ж рівність, а коли рівність, прошу закатати рукава і разом з Іваном до роботи в убиральні!

— Та Іван — то це ж я, — посміхнувся Франко.

— Ну, то з Федьом, з Микитою, з Грицем.

Рошкевичка притакувала кивками голови, Міня бухнула сміхом, а Колянковська, збуджена легким тріумфом, теж усміхнулася і пронизала Франка гострим поглядом.

— Дай боже, — самовпевнено закінчила вона, — щоб якнайбільше вчених панів-соціалістів зустрілися при роботі в хлівах та клоаках. Там у спільній розмові хай звеличають комуністичний рай.

Коли Франко й Ольга zostалися вдвох, Ольга сказала спокійно:

— А ми стоятимемо на своєму.

15

Наступного дня вранці лист з Устя над Прутом розбурхав мирну буденщину. «Чого ж було відкладати і не приїхати?» — питали в листі. Рошкевичка в приписці цюці Сидзі вичитала докір, тому вирішила поспішно послати в Устя дівчат і Славка.

Ольга теж не байдуже прийняла звістку про виїзд, але й не виявляла надмірного захоплення. Зате Міня підскакувала — їй для веселого настрою мало треба було. Проживання в клітці вона не відчувала так боляче, як Ольга, але виліт з неї вітала палко, а радощів не вмiла приховати. Та й ще одна причина до втіхи — нова сукня, хоч і не по п'яти довга, як бажалося. Кравчиха припізналася з нею на бенкет — придасться тепер.

Досі перешивали на Міню сукні з Ольги, а це ж нова! Весела вдача і молодість нашіють на вбогу сукенку таких прикрас, яких не купиш у модистки. Над Франком тяжко нависла розлука, він перемагав себе, щоб не виявити свого настрою, але ж вияснення було потрібне і необхідне. Тому першою нагодою покористувався, щоб розмовитися з дівчиною. Він спитав:

— Панно Ольго, ви не передбачаєте, коли чекати вас з Устя?

— Не передбачаю, пане Франко. А чому і для чого питаєте?

Франко відчув подразнення в Ольги, хоч і дуже дбайливо приховане, тому, щоб не втратити володіння своєю поведінкою, відповів спокійно:

— Славко натякав, що, може, ви й залишитеся в Устю після весілля?

— Так Славко казав, бо просили мене залишитися і сестри, і вуянка.— Так Ольга називала делікатним словом дядину. По правді ця людина доводилась молодим Рошкевичам бабунею.

Франко як не бажав, та і не ждав такої відповіді, Ольга ж продовжувала:

— Ви знаєте, я п'ять років побула в Устю у дядків, наче у батька-мами, із сестрами, як з рідними. Півтора року минуло, як я розпрощалася з ними і не відвідала їх ні разу.

— Це так,— відповів Франко,— їх правда і ваша правда, а моєї правди дрібка в тому, що Славко мусить звернутися до Львова ще з кінцем місяця, з ним і я.

— Це я знала, та ще й він сам виразно сказав, що забере вас із Лолина.

— Ваша стилізація, панно Ольго, наближає мене — рад би я сказати нас — до «самої точки». Ви знаєте, чому я розпочав цю розмову?

— Догадуюся, пане Франко. Багато і часто говориться про догадливість жінок. У цьому випадку не треба аж надто великої догадливості.

— Так, панно Ольго, бо справа не нова, а давня і тягнеться довго.

— Ес іст ді альте гешіхте, дох бляйбт зі іммерной¹,— перебила Ольга.

¹ Ес іст ді альте гешіхте, дох бляйбт зі іммерной, вем зі абер пассірет, дем бріхт дас герц ентцвай (нім.).— Це стара історія, проте завжди нова, а кому трапиться, розривається серце тому.

— Цими словами Генріха Гейне ви, панно Ольго, ще більше наблизили нас до «самої точки». Я хотів перед вашим виїздом просити вас на важну розмову. Підкреслюєте ж ви жіночу догадливість, отже, ви і тоді догадувались багато або про все, коли я спитав, чи не бажали б ви вдруге прочитати «Вертерс ляйден»¹.

— Догадалась, і тому дала відмовну відповідь, хоч цей твір читала вже досить давно, чимало дечого забулося.

— Ви, Ольго, може, передбачали, що я, обговоривши з вами зміст повісті, захочу потягнути паралелю між Вертером та Іваном.

— Виразно, аж пластично, я не уявляла собі цього, але побоювалась якогось натяку на лолінську історію, почату, а з деяких причин важку, може, і незрілу до вирішення.

— Незрілу? Коли ж і як мала би вона дозріти? Чуття може тільки посилитись або ослабнути.

— Дві на це відповіді, пане Франко. Почну від себе. Ви знаєте добре те, про що не треба говорити. Високо я оцінила вашу мовчанку і делікатність у ставленні до мене. Гідне уваги і те, що ви загнуздали свого пегаса і себе взяли в руки.

— Вірно оцінюєте і правильне ваше окреслення: я всією натугою тримаю себе в руках.

— Я ще хотіла вам сказати, хай би ви тоді не вгамували були своєї агресивності, виявлюваної влітку минулого року, я вже після бенкету була б виїхала з цьоцею Сидзею, дуже їй хотілося забрати мене до Устя.

— Виправдували мене молодість і мій темперамент.

— Я вище ставлю виховання.

— Слушно, тому спасибі вам, Ольго, що ви мене виховуєте.

— Ви вчите мене, пане Франко, але одне і друге — то дуже довга пісня. Різке в ній інтермеццо, таке, що ви могли б мені показати не більше, як матуральне свідоцтво, а воно дає вам право вчитися чотири-п'ять років в університеті, і тільки всього. Це ж лише початок ще довшої пісні.

— Мав би я, крім атестату або замість атестату, ще інше свідоцтво, тоді до виявів палкої, вами недооціню-

¹ Повна назва славної повісті Йоганна Гете «Ляйден дес юнген Вертерс» («Страждання молодого Вертера»).

ваної і легковажної моєї любові я додав би пропозицію чогось цілком іншого, ніж лектура Вертера.

— Пригадаю, пане Іване, що я відказалася від лектури.

— А я пригадаю, панно Ольго, що, крім Вертера, я вам пропонував величаву поему Некрасова «Русские женщины». Частина поеми, княгиню Трубецьку, я прочитав вам, інтерпретував, а сім початкових пісень я читав вам у своєму перекладі, і ви зробили мені одне зауваження.

— Добре пам'ятаю, пане Франко, все, що ви тоді сказали про декабристів і про галицьку жінку. Але дозвольте не відбігати від теми. Пора, щоб я дала і другу відповідь. Було про вас, тепер про мене я дам таку відповідь.

— Прошу, я слухаю вас, Ольго.

— Княгиня Трубецька мала волю, була самостійна, ви теж самостійні, пане Франко, а я не маю нічого в руках. Я під батьковою опікою і на батькових хлібах.

— Тоді з чим же розходимося? — питаю вас, Ольго.

— Час має великі можливості, пане Франко. Я завтра вранці поговорю з мамою і тоді скажу вам щось більше.

— А я сьогодні вже скажу тобі, дівчино, одне від себе, друге від таких, як я. І ти слухай мене так, як я слухав твоєї речі.

Ольга так злякалася слова «ти» і всієї рішучості у Франка, що встала з крісла. Франко теж піднявся, не вриваючи своєї речі.

— Говори, що хоч,— продовжував він,— а в твоїй душі зайнялася небесна іскра. Я подихом своїм не дав їй погасати, і тепер у тебе жар жевріє. Чи погашуєш його ти сама, чи хтось, а проте він, той жар, червоним золотом жевріє, поки розпалиться вогневим полум'ям. Я кохаю тебе щиро і палко, це кажу тобі вперше голосно, без алегорії. Отже, візьму тебе я за руку, і ми, з тобою в парі, з'єднаємося з тими, що вогні палять і пробоем ідуть. А схотіла би ти зневажати прометейську іскру в собі, то все ж, хоч би проти волі, підлітатимеш до наших огнів, як метелик летить на світло, аж обсмажить крила. І горе йому!

Ольга здригнулася, але не рушилася з місця. Коли ж Франко замовк, вона, звернена до нього, закрила очі довгими повіками і, не глянувши на нього, вийшла. Франко вимовив голосно дівчині вслід:

— Не забудь моїх слів!

Другого дня вранці молодь засіла до сніданку перед від'їздом. На прощання подали особливо, зразково приправлену каву з добрими вершками, до неї свіжоспечені солодкі булочки і начиняні пиріжки, а на підклад — Славко казав: на подення — яечню з тримбулькою і гусячу печінку.

Франко чекав, щоб Міня подала каву. Він їв з апетитом, бо прокинувся мало не вдосвіта, попрацював, викупався у потоці і пройшовся по Обочі. Рошкевичі, по звичці, вміли смачно і багато їсти. Але Славко двічі тричі зривався і вибігав. Очевидно, горілочки потягнути, бо повертався з почервонілими щоками і блискучими очима. Ще частіше схапувалася Міня, та їй прощали, бо відомо, вона сиділа на шпильках. За це і Бодьо вже сміявся з неї, підбігав до сестрички і шукав тих шпильок на суконці. Тільки Ольга, зразок доброго тону, вела себе достойно і спокійно, так, наче не мала їхати.

На прощання вона сказала Франкові:

— Лянгер реде — курцер зінн¹. Можете писати до мене листи, але німецькою мовою.

Подала руку і потиснула Франкову. Вперше, бо досі завжди тільки ввічливо доторкалась Франкової долоні і одразу ж швидко й ніжно відтягала свої тонкі пальці назад.

Юнака обдало жаром, кров забушувала, він похилився і, поки дівчина здобулася на відрух, притиснув уста до плеканої білої ручки і не відривався. А тоді його зірка, його ластівка, його троянда пишная стелулася, вся зашарілась, відвернулася і — так, як учора — вийшла без словечка. Франко відчув, що дружню відданість повезла Ольга з собою на Покуття. Кинула пташка клітку, кинула Ольга закутину, «кінець світу», обмежений двома шлагбаумами: лімницьким вододілом і велдзьким роздоріжжям. Гей, у світ далекий!.. У ясний світ!..

Найперше в Долині — на поїзд. А там Станіслав, Коломия, Снятин, у Снятині ж — бричка з Устя над Прутом.

Така радість дівчатам, а Славко — що ж, після Дробича Снятин і якесь там Устя?

Міня і він уперше бачили Покуття, де не чути, як вітер свище в хащах борів, де око вільно біжить понад

¹ Довга мова — смисл короткий.

ланами. Не спляють його гірські пасма та верхи. Приглянувшись до хлібів на полях, до скирт на токах, до багатих запасів у засіках, Міня зрозуміла невдоволення батька Лолином, тугу своєї мами за Покуттям. Славко цікавився більше дівчатами.

Першого дня після приїзду випала неділя, а з нею нагода приглянутись до устян, бо півсела вийшло на толоку, де гули танці. У далекому колі засіли мами, що привели дочок на гулі, в самому ж колі — танець за танцем та з приспівом. На дівочих головах цілі квітники, у молодиць білесенькі як сніг рушники на головах... тільки мають та фуркотять.

Але скликаються хлопці в парубоцький танець, в аркан. Пішли вкруг. Переплетеним ланцюгом нерозривно зчіплене коло. Аранжер кидає коротку команду:

— Аж до Прута! Гай-гай!

— Розпускай!

— Аж під Снетин!

— Ще до Прута!

— Хлопці, враз!

— А ще раз!

— Присідай!

Славко двічі-тричі тупав зап'ятком за парубками, потім скрикнув за аранжером:

— Аж під Снетин.

Коли ж парубки рівно здіймались, то присідали «щупака», що аж земля дудоніла, він повторив:

— Аж під Снетин.— І додав зневажливо: — Це тобі не кадрилів з фігурами, Климе Охримовичу!

— А ти, Славку, завертай з-під Снетина! — засмілась Міня.

Ольга промовчала, Славко несвідомо вразив її рану. Від'їхавши від Лолина, вона вже встигла переоцінити недавні події в її особистому житті. Коли присилувала себе бути справедливою, мусила признати, що Клима ніколи не обіцяв їй нічого певного, отож і не завинив ні в чому. Куди-куди більше думала вона про нього, ніж він про неї. Вона сама вбила собі в голову, що він, склавши третій державний іспит, скористується бенкетом, щоб поговорити з Рошкевичем. По суті між ними був тільки флірт і нічого більше.

Вітер від танців при злопам'ятній кадрилі війнув на миляний пухирчик, і тільки тоді Ольга очуняла. Цікаво ж саме те, що серйозна розмова між нею і Климом

розігралась у салоновій забаві. Досадно. Вже їй двадцять років, а така була наївна.

Клим відійшов, та це ще не значить, що звільнив він місце Франкові. Цей талановитий, освічений. Але приязнь і любов не те саме. «Не будемо думати про нього»,— промовила Ольга сама до себе.

Клим відійшов. Не наважився б він вернутись, але ж і двері застав би зачинені. Він пішов, а цей, дуже ще молодий та дуже й темпераментний юнак, признає інші методи. Почав від серенад під вікном, потім зробився вчителем — думається, на те, щоб ясно поставити мету, якої Клим не висловив за довгі роки знайомості.

Пригадала дівчина Франкові наче ковані, такі впевнені слова в їхній розмові за день до її виїзду, пригадала прощання... сказала собі: нахабне.

Сказала, але й мусила признати: нахабне без нахабності — далека ж нахабність від нього, в приватних справах завжди коректного, в особистому відношенні завжди делікатного, часто ніжного.

«Він тільки сміливий,— міркувала Ольга далі,— але на це дають йому право його талант і працьовитість, його незламний характер і обраний ним шлях до високої мети. Цим той ідеаліст причаровує, притягає, пориває,— бережися, дівчино, поки час...

Ні, ні — досить уже! Будь обережна, панно Ольго, про Франка не будемо думати.

Так вирішила, але й пригадалась їй картина, бачена в батьковому саду. Татунців пасічник тримав у лівій руці щільник меду, правою відганяв бджолу з-перед обличчя. Одну прогнав, а десятки чи сотня налітали й налітали.

Згодом обізвався одного дня Славко:

— Ти вже розглянулася тут, Ольго? От Франко нарікає на ідилію, жаліє якихось там пролетарів і бойків. Чому ж він не приїхав з нами до Устя над Прутом, де мед і молоко течуть, чому не пішов на толоку? Ой, скочив би був з легінями в аркан!..

— Не тобі, Славку, говорити про ці речі. В Устю я прожила років п'ять. Тоді не розуміла ще справ, які поставали перед моїми очима у дядька і відбивалися відгомонам з села в мої вуха. Тепер хоч трохи розкрились мені очі...

— Франко розкрив їх,— подразнив її Славко.

Ольга не звернула на це уваги й продовжувала:

— В Устю, як в інших селах, є декілька багачиків, більше — середньозаможних, а найбільше — бідних. Одних і других визискують і кривдять пан маршал повіту Мойса і всі пани та багачі, ба навіть священики.

— Мудрі ви обоє, панно Ольго. А що мають робити священичі діти? От як я?

— Франко каже,— заспокоювала Ольга,— що церковні поля в кожному селі треба об'єднати й віддати в спільне користування безземельним.

— Смійтеся, панно Олю, з Франка і з себе. Ні декани, ні пан Мойса не дозволять віддати свої поля для безземельних селян.

— За реформи, пане Ярославе,— оживилася Ольга,— треба довго боротися, але вони мусять здійснитися раніше чи пізніше.

— Зробив з тебе соціалістку наш Франко, а не знаю, чи схоче одружитися з соціалісткою богослов Озаркевич?

— Ти, брате, не доріс до поважної розмови.

З хлопчиськом важко було розмовляти, а йому важко і нудно було в Устю без товариства. Усе жіноцтво запрягло себе до роботи перед весіллям, самотній чоловік вдома, старий дядько, по цілих днях сидів у своїй деканській канцелярії і, покашлюючи, писав за столом. Тільки за обідом він показувався домашнім.

У господарстві виручали його два дяки й піддячий. Старший дяк, наче лелека, походжав у темно-синьому каптані, не такому потертому, як у Чекана. Молодший одягався по-устьянському, був енергійний. Один за одним наглядали, а саме цього й хотіли Прокурницькі.

В канцелярії разом з деканом працював молодий попис, щоб згодом дістати добру парафію.

Славко теж допомагав старому: замість піддячого їздив на пошту до Снятина. Це була йому розвага, тим миліша, що нескупий дядько давав гульдена-два на гулянку. Та вмів Славко витягати і від дядини, і навіть від суворої цюці Сидзі, що верховодила на кухні, в домі і в двох церковних братствах. Без її згоди не обиралося старшого брата і старшої сестриці. Для Славка вона

була ласкава, бо нюхав з нею табаку, а грошків вистачало йому на пиво і на цукерки для всіх трьох домашніх робітниць. Вони дуже любили цукерки.

Як і говорила Сидонія Проскурницька, Володимир Озаркевич, богослов третього курсу, насправді приїхав. Щоб не зарахувати його до летючої бригади богословів, які ганяють по празниках та весіллях, шукаючи дівчини з посагом, його привезла рідна сестра Наталія Кобринська. Приїхала зі своїм чоловіком Теофілем Кобринським, викладачем релігії в Снятині і улюбленим солістом, дирижером і композитором. Вона — загальновідома на Снятинщині «королева балів».

Володимир був дбайливо причепурений. Не навмисне для весілля. Видно, що елегантність — його звичка і потреба. Багато важливих речей у розмові з Ольгою зачепив новий поклонник. Говорив про боротьбу народовців із старорусинами і псевдорусофілами. Згадав і Кліма Охримовича разом з його товаришами, схильними до згоди з народовцями. Ольга злякалась, чи не схоче Озаркевич бути тим воїном, що перемагає якнайдалі від того місця, де ще стріли падають. Володимирові залицянки були такі ж вибагливі, як у Кліма, проте темпераментний Клим особисто був Ользі симпатичніший. Громадські інтереси Озаркевича поступалися перед розмахом і багатством їх у освіченого і талановитого Івана Франка. У того чулася сила мало не стихійна, його жде небуденне майбутнє як письменника і суспільного діяча. Це можна сказати з заплюшеними очима.

За весільним столом більше, ніж у танцях, вирізнялися дуже сп'янілі німецькі гості з Буковини, запрошені молодим. Тут не глушила їх музика. Зате вони глушили польську мову місцевих інтелігентів і українську в тісному кружку Кобринських. До Ольги підсів молодий судейський кандидат. Круглим відмінником закінчив він навчання у Відні. Дуже вихвалив «високий уряд» за його піклування про Буковину. Сторіччя приєднання країни до Австрії уряд увічне, засновуючи університет.

— Досі молодь, — казав товстун, — кінчаючи середню школу, мусила їхати до Відня або Гарца. Дуже важливо, що буде німецький університет, хоч румуни гострили зуби на румунський. Німецький характер університету об'єднає нас з культурним світом. Ми входимо у велику сім'ю всіх німецьких вищих шкіл.

— А що дістанеться українцям? — спитала Ольга.

— Вся користь від навчання, — відповів судейський кандидат. — Крім того, говорилося про кафедру української мови і літератури, але поки що нема кваліфікованої сили. Якщо знайдеться, високий уряд не відмовить.

— А як ви оцінюєте вагу університету для українського народу?

— Як знаю, то народові і тепер добре і далі буде добре. Ви можете мати на думці селянських синів. Їм важко буде повністю користатися університетом, бо в сільських школах мало вчать німецької мови.

Коли посипались весільні тости, Ольга піднесла здравицю за гарний розвиток другого на українській землі австрійського університету і підкреслила, що тепер українська інтелігенція в Буковині повинна подбати про те, щоб молодь українських селян і чернівецьких робітників вчилася в університеті. Ці слова вона звернула до судейського кандидата і зустрілася з його розширеними очима. Всі гості теж здивовано поглядали на неї, але вона не бентежилась. Останнє речення свого виступу повторила ще й по-німецьки, щоб і німці розуміли:

— Ес лебе гох ді цвайте університет ам українішен боден ім берайхе дер естеррайхішен монархі. Цум воль дер українішен культур унд дес українішен фолькес! ¹

Чемні німці і знімечені українці вигукували: «Гох! Гох! Ес лебе гох ді брауфюрерін!» ²

Ольга подякувала їм жестом, простягла до них чарочку. Озаркевич підбіг до неї цокнутись, і Кобринська хитнула чаркою. Вони схвалювали її виступ, але Ольга подумала, що найбільше радів би від нього Іван Франко.

Славко під чаркою бурмотів собі під носом:

— Мене Франко вчить греки і математики, її навчив соціалізму. Мені треба, їй не дуже...

Частина друга

1

Ольга, Міня, Славко від'їхали — і пансько-попівський Лолин задрімав. Франко прислухався, як на Обочі, на лімницькому вододілі, у близькому лісі Грабовій та

¹ Хай живе другий університет на українській землі в границях австрійської держави! За процвітання української культури і українського народу! (Нім.)

² Гарзд! Хай живе весільна дружба! (Нім.)

дальшому — Грицьовій смереки та ялиці безнастанним, монотонним шумом співають свою відвічну пісню під синявою неба, а воно щоразу частіше насуплювало своє чоло, вкриваючись хмарами. Дзвонили потоки про історію кам'янистих шарів, довговічну боротьбу струмочків зі скелями. Про сучасність, експлуатацію Бойківщини і бойків бароном Поппером нагадували паровики при тартаках і калатала при трачках, розвинутих уздовж потоків та Свічі-ріки.

Так виглядав для Франка Лолин без Ольги. Хотів би юнак знати історію тих тартаків і трачок, але одні джерела недоступні, інші — розсіпані, розкидані, ніде розшукати. Та й хто писав би її? Попи, куплені Поппером? Історія не написана, хіба її епізоди виринають тут і там. Одні закінчуються похоронним дзвоном і добровільним даром — 15 літрів горілки на похорон. Інші шкутильгають на одній нозі або ніби силуються працювати однією рукою. І такі матеріали до історії попперівських лісових промислів зустрічав і зустрічає Франко вздовж потоку Лолина та Свічі-ріки. Із сліз удовиць та сиріт поплив би теж погік, але він не оберне млинового каменя і не зрушить кам'яного серця капіталіста барона Поппера та послужливих попів. Чекав розказав Франкові не один епізод з жалібною і обурливою історією Попперових промислових підприємств. Франко мав наче доповнення до відомої йому, теж кривавої, але теж неписаної історії пенажерливого Молоха Борислава з його багатішими копалинами, прибутки від яких діставалися не власникам землі — селянам — і не трудящим рукам.

Коли Франко почав збиратись до Львова, а до Михайла Павлика написав, чи той не прийняв би його і Славка на квартиру, попадая просила його zostатися і ждати Славка. Промовчала, що самій їй тоскно без дітей. Поки були дівчата вдома, попадая знала Франка тільки як Славкового репетитора і, сказати, вчителя Ольги. Та й то здалека. Тепер пізнала його ближче — такого розумного, чемного юнака. Не раз думала: коли б Славко дався був такий. Уже нітрохи не дивувалась, що Ольга шукала Іванового товариства.

Та ще полюбила вона Франка за Бодя. Хлопчик нудгував без сестер більше, ніж вона без дочок. Отже, Франко не раз відривався від своїх «Петрів і Довбушуків», щоб малому, схожому обличчям на Ольгу, присвятити годину-дві. Розказував йому безліч байок та казок.

Одні тільки переказував, інші імпровізував. Бавився з хлопчиком. Дійшло до того, що часто мусив присипляти маля. Бодьо говорив навіть, що поїде з Франком до Львова. Коли йому казали, що у Франка у Львові немає ліжечка, не буде на чому спати, Бодьо дав добру пораду: просити у Поппера, щоб для сінка отця Рошкевича позичив великого воза, і так перевезеться ліжечко.

Але й Рошкевич бував інколи вечорами вдома, і тоді, після розмов на різні теми, зростали його симпатії до Франка. Незважаючи на те все, юнак не хотів далі зоставатись у царстві Поппера, серед попів, і вдруге заявив про свій від'їзд. Затримали його дві несподівані пригоди.

Саме коли Бодьо розпитував, як написати до скарбу Поппера у Велдіжі листа з проською, щоб йому, сінкові пароха Рошкевича, позичили воза до Львова, прийшов посланець екс-дяка Чекана і повідомив, що сьогодні Чекан і Франко вдвох можуть відвідати Максима Беркута. Уже тиждень добігав, як Франко домовлявся з Максимом, сьогодні, нарешті, запрошують його.

2

Беркутова хата вирізнялася між бойківськими «хижами» своїм розміром; за стародавнім звичаєм, під одним ряд і під однією стріхою, крім хати, просторих сіней і комори, містилися ще дві стайні, хлів і боїсько. Будова була солідна. Як старий дуб, що не позбувся ще своєї давньої сили й витримує удари вітрів та бур, так Беркутів «бурдей» без комина, побудований з найдобірного матеріалу, перестоїть не одного ще господаря, хоч уже п'ять за чергою клали на лаву, під сволоком.

Той, кого ось-ось мали б уже покласти горі лицем на лаву, отець збірної сім'ї 89-літній дідо Максим Беркут, з незаписаним офіційно прізвиськом Тухолець, понурився при ткацьких кроснах, бо треба було направити «набивку», немаловажну складову частину верстата, а вдача у діда, якщо робота важлива,— заглибитись у неї всіма думками.

Молодша невістка Марушка, сьогодні вранці побита чоловіком-нелюбом, латала дівчачі сорочки, здригаючись інколи, роздумувала над жіночою долею.

«Дівка — то корчмарський довг,— думала,— от уся правда в бойківській приповідці. Бо дочекаєшся, що

беруть її з хати,— мусиш справити весілля. Ану... плати і боргуй за горівку у корчмаря. Весілля, але ж давай за нею ще віно і... як же ти хотів? Затягай борг у крамаря. А яке буде життя з чоловіком, чи не буде він побивати її?»

У старого Максима в сім'ї без добра і щастя. Відслужив колись 16 років при австрійських драгунах. Жив кілька років у дідовій сім'ї, не дуже похочував, але ж закон — ото ж і він одружився. Три сини від першої жінки померли на слабість один за одним. Так, як зрубав би три явори перед дідовою хижею. Лишилися по них три невістки — молоді, здорові, вродливі. Прийняв до них Максим трьох зятів. Не ладять з жінками. Найгірше — середущий. А вірна дружина, добра матір, пішла за синами.

Минуло два роки, і Максим у ранню весну поховав другу жінку, бездітну. Третьої не хотів уже брати. Досить з нього тужити за померлими, а непевного щастя шукати вже не йому. Та ж і так не було в хаті щастя-миру. Тепер тихо, на які два тижні не буде великого заколоту, бо сьогодні зяті вибралися на сінокоси. Не тужить за ними старий, а Марушка рада, що її ката немає. Б'є, до крові побиває нещасну жінку, хай тільки заскочить її саму, але десь подальше, бо він отця, не людей стидається. На думку людей, нічого поганого він не чинить.

Старша невістка Фрузя, за гойдку ходу і хрипкий голос прозвана Гусочкою, поралась біля печі і на переїну з Марушкою одна шавкала, друга гукала на дівчаток, що шугали по хаті, мов ластів'ята. Що заженуть їх на припічок, а пташенята, як пташенята,— щораз вискочать одна за однією, щоб заглянути до діда. Та ще цікавіше їм кинути оченятами на миску з варениками, що парують на всю хату, аж у носики б'є смаковитий запах.

Але вийшло так, що не треба було заганяти їх на піч — самі повисакаували, бо хтось чужий дав себе чути в хоробах. Дівчатка залопотіли сороченятами і визирали з запічка, коли переступили поріг Чекан і незнайомий панич від попа. Гусочкою аж кинуло від печі. Глянувши на Франка, трошки поміркувала, а потім крикнула:

— Бодай-сь так занімів на свій вік, Лиско, проклятий собако, що не гавкнув.

— Та ще на мене має гавкати? — з удаваною суворо-
рістю спам'ятовував її Чекан.— То ти так гості вітаєш?

Марушка стала на привітання і помітила, з яким пересер-
дям Гусочка підкидає вареники в мисці, щоб пере-
мшати посмачені з пісними, і шавкає далі своє:

— Треба було четверню висилати по вас: та коль
бричка у колодія, а не є ні Михайла, ні Дмитра, ні Пет-
ра, щоб волами під'їхати.

— Добрий вечір, гості в хату! — вимовив Тухолець.
Стояв біля кросен не згорблений і мов той голуб сивий,
а поки посадив гостей, Гусочка, наче тягар не знати
який, кинула на стіл миску з варениками. Не дивува-
лися, бо в селі було відомо, яка вона сукриста і що за
плечима старенького вітця вона з невблаганною послі-
довністю править і хатою, і сім'єю, щоб відтяжити віт-
ця, хай людям служить і громадський народний суд
веде. Відняти ж від неї владу було важко, бо чоловіки
бачили, що не зуміли б стільки придбати, як вона, та й
отець був за неї. Третя Максимова невістка не могла
погодитися з Гусочкою, що ще торік на водохрища «сток-
милася» в найми до першого багача в селі Медвічука.
У Рошкевичів знали про це все, бо кухня про це говори-
ла, а Тухольцем цікавилися всі близькі села. Проте на-
віть жартівлива та пустотлива Міня не передавала ще
Франкові пліток із села про мужиків, і саме тому так
вийшло, що Франко тільки тепер уперше загостив під се-
лянську крівлю в Лолині. Розглядаючись цікаво, шулив
очі, навіть сльоза потекла, бо слабко продувало і клу-
бився ще дим по хаті, дарма що багаття вже догоряло.

Обрядово Франко відмовлявся від вечері, обрядово
Гусочка ганила вареники й ту куховарку, що їх подала,
бо не рівня вона до Фенни у Рошкевичів.

Гусочка подала ще і пляшку, свіжоспечений, часником
щедро натертий ошіпок, сирих огірків, цибулі і хрону.
Після вечері, коли Чекан і жінота додатково ще часту-
валися чаркою, Франко відсторонився, підійшов до за-
пічка, щоб нав'язати розмову з полохливими, заспаними
дівчатками, що витривало ждали, коли дістануть по ва-
реникові. Тільки Єва відповідала на Франкові питання.
Сказала, як звать її сестричок і її саму.

— А котра твоя мати? — спитав Франко. Дівчинка
прикликала його пальчиком ближче і мало не до самого
вуха прошепотіла: «Гусочка». Дав Франко дітям по
шістці і вернувся до столу. Чекан їв, аж цямкав усмак,

ще й нагадував різні припівки, а дідо з наближенням Франка збудився з задуми й обізвався:

— Питали ви мене оногди, як це так вчинилося, що Беркути-Тухольці перекочували з Тухлі між бойків.

— Питав і прошу розказати, я дуже радо послухаю.

Дідові очі зробилися жваві, молоді, а там і попливла його довга повість про давнину, що зберігалась в їх роді і переходила з уст до уст, від діда-прадіда до внука-правнука.

Він почав з того, що в піснях співалося,— в який то час Беркути злетіли з Тухольських верхів на Долинські Карпати. Покликав Верховину сам гетьман Богдан Хмельницький.

Чи не той то хміль, що коло тички в'ється?
Гей, той то Хмельницький, що з панами б'ється.
Гей, поїхав Хмельницький ік Жовтому Броду,
Гей, не один лях лежить головою в воду.

— Таких пісень,— розказував Тухолець,— співали зайшли діди сліпі. «Сирітки» не співали. Забули її на той час. Але диви, і козаки з України поз'являлися і закликали до зброї.

На той заклик поспішив наш прапрадід Максим, перший легінь на всю Тухольщину. Який же був наш пращур Максим Беркут — то запам'ятав від свого вітця наш дід Панас, а діда Панаса вже я сам добре знав, бо він викохав мене від самого відземка. Він був вітцем неділеної сім'ї Беркутів, лолинці називали нас Тухольцями.

І розказував Тухолець далі, що як він доріс до легіня, дід Панас почав брати його у походи на грубого звіра, з дідом їздив Тухолець на доли аж до міста Стрия продавати оленячі роги, а також шкури з убитих ними ведмедів та диків.

Радо вибирався дід Панас у дорогу і хвалився, що замолоду він бував на Україні. Тричі оглядав Київську Лавру і святу Софію, плавав по Дніпру. Тоді, казав оповідач Максим Тухолець, не треба було австрійських паспортів. Хто мав добрі пістолі, ятагани, той переступав теперішній кордон на Збручі-річці без усяких документів. Отому і дід Панас проміряв далекі шляхи. Він сім років ходив з опришками у ватазі суворого Івана Бойка. Тоді і потім ще з багатьох джерел пив воду, не

з однієї печі їв хліб, мав про що говорити і розповідати, бо добре запам'ятовував усе, що бачив і чув.

Не диво, що про прадіда Максима дід Панас теж умів так багато оповісти. Дід Панас гнівно розкривав, як важко стогнала в пансько-польському ярмі вільна колись Верховина. Для помсти і кари за народні кривди верховинці накликали бескидників, але ж у бескидників не ставало ні снаги, ні сили, щоб викорчувати панське плем'я.

Ватаги козацького полковника Кривоноса розбурхали народ, Галичина опинилася в огнях, Підкарпаття гриміло, і тоді прадід Максим повів тухольський загін у Синевідсько-Вижне, де билося і б'ється серце Бойківщини так, як у Тухлі — Тухольщини.

Синевідська ватага і тухольці влилися в сотню Коріня, що підкорився полкові Яремка, а над усіма п'ятнадцятьма тисячами команду мав козак із Кривоносової короги Гнат Височан у місті Отинії.

— Може, чули? Це впівдороги від Станіслава до Коломиї,— сказав дід.

Франко мовчки хитнув головою, що так, а Тухолець продовжував свою розповідь про те, як-то сотні, загони і ватаги з Яремкового полку взяли вже 14 замків за глибокими ровами перед високими частоколами і палісадами з вартовими. Вже знищили безліч панських дворів. Лягли у руїнах укріплення товмацької твердині в Пнів'ї на півдороги з Долини до Калуша, у Креховичах та ще в Рожнітові на правому березі Чечви-річки.

Тривожилися пани та підпанки, з одного замку втікали до другого, відтіля до твердині, але там знову боялися зради.

Дід Панько повторяв слова свого вітця, які він чув від старших: «Що ви знаєте, ніби ви розумієте, що в нас діялося, як ми почули заклик: «Воля!», «До зброї!». Двісті років звертав верховинець зброю проти звірів, тепер звернув її проти своїх гнобителів!.. І вже гордий пан, твій катюга, сам не знає, куди бігти. Ясновельможна пані цілує просту бойкиню по руках і слізно благає пощади й захисту для паненят. А народ хрещений вірив, що вже довіку буде без панів і без підданства, бо народ прагнув до свободи і волі, до чесного труду для себе, не для когось. Так буде відтепер, казали козаки і запевняли, що православна віра буде в повазі.

Але на Підгір'ї треба було взяти ще Долину і Калуш.

Уже два дні повстанці гострили ножі і виливали кулі до крісів, третього дня перед заходом сонця прапрадід Максим Беркут гукнув:

«Де є такий бій, щоб перед ним злякалася Тухля?»

«Ми ближчі сусіди, ніж ви!» — відповіли з калуських загонів.

Перед світанком четвертого дня ватаги, одна Боринська, друга з Топільська, рушили в обхід поза плечі польським півсотням повітовим на лівому крилі і на правому, а Калуш, Долина і Тухля вдарили чоловим наступом. Максимові з Тухлі перев'язали одну рану і другу рану аж на руїнах Долинського замку.

Ще не вилизався він із поранення, а сотник Корінь поспішився вже проголосити похід у глибокі гори, бо разом з іншими панамі вислизнув його давній, смертельний ворог — долинський староста, пан Данилович, а ще й вислав попереду у гори незраховані, непоміряні скарби озброєними возами. Отож дібрав собі сотник Корінь найбуйніших із своєї сотні, Максим вибрав, крім своїх сміливців, ще з Синевідського загону. І так невеликий, але одчайдушний загін рушив правим берегом Свічі у погоню. По дорозі палили двори, відбирали награблене панамі добро, роздавали людям.

Перед селом Лолином погоня згубила сліди, бо втікачі вганяли в'ючних коней у річку, їхали то лівим, то правим берегом, з розмислом і хитро завертали між кущі. Минув цілий тиждень, поки найсправніші розвідники узнали, що Данилович схоронився у найглибшу закутину — недоступний Суходіл. Там місцевий панський отаман Федько спритно і проворно сховав у скелях все, що незручно було ладувати в сакви для дальшої втечі на Угорщину.

Надбігла з Долини повітова півсотня, і Корінь опинився між двома вогнями, прадід Максим позбувся правої руки. Але й однорукого долинська красуня прийняла за згодою мами.

— Так велися два гнізда Беркутів у Долинській окрузі: в Тухлі і в Лолині, — казав Тухолець. — Старше, тухольське, давно вже розметали роки, долинські Беркути боролися за правду і право, а проте вигибають. Перший Максим, Хмельничанин, пустив тут корінь, останній Максим, ніби я, теж усох, бо залишаються по мені самі жінки.

Замок Тухолець, не обізвався і говіркий Чекан. Тоді Франко подякував старому:

— Спасибі вам, батьку, за вашу цікаву і гарну розповідь, та й не журіться ви. Гнізда мусять вимирати, бо такий закон. Відмирають і Беркути, але не вмере та велика справа, за яку вони разом з українським народом воювали. Переможе правда, український народ буде вольний і буде панувати.

— Дай боже! — відповіли враз Тухолець і Чекан, та цей доповів ще:

— Було би так, коби лиш усі думали і бажали так, як ми три і наш громадський суд.

— Ростуть і більшають гурти борців за волю народу, — відповів Франко, а нам треба ще з'ясувати все, щоб ми самі розуміли справу без помилки.

— В чім же я помиляюся? — спитав Тухолець.

— Ні, не помиляєтеся, а тільки ви не домовили. Мені бачиться, ви, батьку Максиме, величаєте прадіда за те, що він підтримав славу Тухольщини і Верховини.

— Бо підтримав він цю славу.

— Так, — признав Франко, — але більше ваги в тому, що він воював за злуку Галичини з Україною, під проводом Богдана Хмельницького.

— Хто ж інакше думав і гозорив? Скажіть! — правив Тухолець. — Галичина — мала, від злуки мала би охорону. Україна — велика, але від злуки була би ще більша. А великого бояться і шанують його. Не вдалося при Хмельницькім, то ми за злуку стіймо далі.

— І стоїмо! — закінчив Франко. — На Україну за Збручем звертаємо очі, туди думки посилаймо і за злуку змагаймося, бо Австрія — мачуха. Торгує нами і продає нас польським панам і єзуїтам.

Діти вже спали, натруджені жінки куняли, на хвилину стало в хаті тихо. Сполошив тишу хтось під вікном. На цей раз уже і Лиско забрехав. Гукав під вікном поштуркач із кухні Рошкевичів, якийсь Феннин родич. Прибіг покликати Франка.

— Яка ж то лисиця занюхала ваш слід? — шавкнула Гусочка. — Не піп, то попадя, держить лисицю за хвіст.

— Хай держать обоє, — усміхнувся Франко, — хай тільки дивляться, щоб їм не лишився самий хвіст у руках.

— Скажуть Фенні, щоб вергла той хвіст на вашу постіль, — жартувала Гусочка.

— Це шавкай, небоже, не шавкай, — ганив її Чекан, — а забула, що лисичка і гусочки не обминає?

— Але яка буде ваша розмова з попом? — звернувся Чекан до Франка.

— Є такі грядки в городі, що їх обтикають усячиною, — відповів Франко, — ось таку всячину я зриваю та й їм з попом, — посміхнувся Франко.

— З попом — така закуска, — не вгавала Гусочка, — але з Ольгою сідаєте до обіду?

— Це — інша річ, — відповів Франко, виходячи вже з хати.

3

У Рошкевичів Франко застав несподіваних гостей — пічліжан. У горах, як він це вже знав з досвіду, траплялись такі гості нерідко, бо до сусіда в другому селі буває близько, якщо сягаєш оком понад лісом, понад гори і броди. А їдеш до нього, то не доїдеш того самого дня.

Сусід не сусід, але піп Стефанчук із Перегінська вибрався у Велдіж до замдекана Колянковського, не добився за дня, отож довелось підночувати у Лоліні. Коли так, то варто вже поговорити й про свою пригоду, шукати й допомоги, і поради в тій халепі, яка скочила на попа в літах. Він розвів жалі:

— Поскупився митрополит найняти для своїх маєтків платного економа або правителя, то спроваджує собі молодого пароха, садівника і пасічника, одним словом — господаря. Той буде безплатним адміністратором усього господарства, — нарікав далі Стефанчук.

— Скажіть, красти не буде, — додав Рошкевич. — Ось що митрополит має на оці.

— Має то має, але чом же я повинен поступитися місцем перед економом в рясі?

— Ви не повинні і не мусите піддатися, якщо не хочете, — підтримав Стефанчука Рошкевич. — Без канонічного процесу і папа римський не має права відібрати вам парафію.

— Папа не має права, — покивав сусід головою, — але преосвященна митра і світла консисторія ний би почали вам допикати...

— Кому, мені? То ви не знаєте? — спитав Рошкевич. — До мене вже прискіпуються двадцять років, я вже зжився з напастю, і коли б перестали, то чогось браку-

вало б мені так, як мельник будиться зі сну, хай лише млин спиниться.

— А хто ж насипає на ваш кіш, отче Михайле? — спитав сусід.

— Трясе ним закорінена неласка,— відповів Рошкевич, а часом гнилий вітер понесе туди якусь картку, бо грамоту знають усякі писаки.

— Кривда ваша, отче Михайле, така, як і моя. Але мене вчепилася на старі літа, коли тяжко вже боротися. Чув я, що треба б до консисторії, і не з порожніми руками. Але в таку далеку дорогу я вже застарій.

— Проти вас, отче сусідо, консисторія не може виступити з мечем у руці. Не хоче чорних слідів на білім, тому діють «пантофлевою поштою», на словах. Переказують деканові, декан — вам. А ви твердо заявіть, що без процесу не віддасте парафії. Зауважте,— з наголовом сказав Рошкевич,— що так, як і я, ви в боротьбі за особисте право обстоюєте і права всього священства.

Старенький гість двічі ще повернувся до свого питання: за що консисторія прогнівалася на Рошкевича? Проти звичаю, господар пішов за прикладом гостя і перед вечерею перехилив лишню чарку, дарма що на столі дожидали своєї черги добірні пляшки вина. Рошкевич був збуджений і щирий. Підійшов до етажерки з книжками, взяв у руку родинну записну книжку у шкіряній оправі, навхрест перев'язану шовковим шнурком. Рошкевичі вносили сюди найважливіші події різних років різними мовами: церковнослов'янською, польською, німецькою. Мовою газети «Слово» Михайло Рошкевич записав у книгу, якої кривди він незаслужено зазнав від консисторії. Сусід Стефанчук перший мав ознайомитися з записом. Рошкевич читав:

— Глибоко пустили попи Рошкевичі старе коріння в парафії Микитинці — Угорники, півмилі від міста Станіслава. Нікому ні в одній, ні в другій громаді не спало на думку порушити старе руське звичаєве право, що парафія залишалася в родині, і наслідник, син або зять, посідав її ще за життя попередника. Шанувала старе руське право і консисторія. Отож і львівські, і луцькі владики наставляли Рошкевичів у ереї: синів за батьками.

Молодше покоління Рошкевичів, попри звичай і традицію, навчилось цінити Микитинці: маєш село і місто,

мовили вони, господарство дає доходів більше, ніж в інших парафіях, діти ходять до шкіл у Станіславі, тобі самому ближче у світ.

Прийшла черга до Михайла Рошкевича. Вже десять років був він попом при батькові, гадалося, посів парафію. Вже йому дружина Марія з Руденських привела діточок двоє: старша Надія померла, менша вже бігала, співала і щebetала — це Ольга.

Закрив дідуньо очі, молодий піп поклонився панові Брикчинському, без конкурсу послав прохання в консисторію і впевнено собі жде. Аж тут з ясного неба грім — вигадали конкурс, і парафію дістав старий, як гриб, якийсь Ленкавський з чужого деканату.

Що сталося? Нічого, тільки пан Стефан Брикчинський був не лише шляхтич, але й фінансист.

Поки Рошкевич сидів спокійно, поклавши всю надію на традицію, Ленкавський залагодив справу з грошелюбним Брикчинським.

Довідавшись про це, поїхав Рошкевич до собору св. Юра у Львові. Там відповідального референта він не застав, а заступник озлився на поміщика за симонію і дозволив покривдженому доходити права. Вирішили так: Рошкевич поїде до Лолина, бо там на трьох церквах уже п'ять літ нема священика і сусіди виручають будь-як. Канонічний процес за симонію триватиме не довше року, і Рошкевич виграє. Пішов Рошкевич до митрополита. Митрополит, не розглядаючи, не розбираючи, з легкої руки притакнув.

Минув рік, Рошкевич удруге поїхав до Львова, а в соборі св. Юра сесія, нема з ким розмовляти. Прийшов перед вечором — усі розійшлись уже після сесії. Щастя, що сидів іще в канцелярії світський консисторський працівник, а ще більше щастя, що звик він випити, а не завжди було звідки. Після котрогось там півлітрового кухля у консисторського працівника розв'язався язик, і він сказав:

— Одну симонію, першу, можна було покарати, але тепер уже їх є дві: світська і духовна. Раджу вам, отче Михайле, їхати додому.

Михайло Рошкевич був молодий і неслухняний, замість поїхати додому, він пішов до митрополита Йосипа. Той зажадав доказів. Доказів не було. Тоді митрополит висварив Рошкевича і погрозив йому канонічним процесом.

— Отець Ленкавський,— казав митрополит,— дістав Микитинці по заслугі, а ви в неласці будете працювати в Лоліні.

На це відповів Рошкевич, що така перемога над безборонним душпастирем не приносить честі ані консисторії, ані митрополитові.

З цим він від'їхав засмучений, а по дорозі роздумував, яку роль відігравала симонія в тому, що попи і вдовиці-попаді склали прислів'я: «У владики — два язика».

— Ей, сусідо,— перебив Стефанчук Рошкевича,— я скажу вам інше прислів'я: «Молоко — вино для дітей, вино — молоко для старших». Воно, це молоко, знеслило мене.

— Ін віно верітас¹,— посміхнувся Рошкевич і наповнив келихи.

— Я вашої латині не вчився, отче Михайле, бо я собі піп антикве едукаціоніс², висвячений у Луцьку. На знак протесту я ношу баки. «Чому не поголите їх?» — тицяв мені в очі декан, а я йому: «Яків Головацький, перший професор нашої словесності у Львівським університеті, носить бороду, його друг Микола Устиянович, парох Славська на Бойківщині, носить бакенбарди, відомі на всю Галичину, парламентські послы Наумович і Галька — так само. Чому митрополит їм не каже поголитись, а мої баки не дають йому спати.

— Перед дурнями не варто виправдовуватись ніколи! — гордо сказав Рошкевич.

— Трясця їх тьоті — консисторії і митрополитові,— буркотів Стефанчук.— Знайшли мене аж у глибоких горах, але я кажу: член «Руської трійці» Вагилевич утік від вас і записався на євангелика.

«Молоко для старших» розвеселило старого, веселий настрій не обминув і молодого. Рошкевич радо слухав розповідь про пригоди з парафіянами, що сталися за довгі десятки років душпастирства старого Стефанчука. Нарешті, він і сам розповів одну пригоду.

— Одного разу на різдво Христове після богослужби я заспівав: «Бог предвічний народився». Стягаю з себе ризи в захрестії, а тут вам і всувається нягринська бойкиня, тицяє мені гульдена та й просить: «Заколядуй-

¹ У вині правда.

² Давньої освіти.

те! Як ви співали у церкві, я ніби жива вийшла на небо, так мені солодко було».

-- Сердешна! Которої ж ви зотягли? — спитав Стефанчук.

— Я викинув бойкиню разом з її гульденом.

— Замало давала?

— Забагато.

— Я, сусідо, заспівав би навіть дві колядки. А не хотівши прийняти грошей, гульдена віддав би на боже.

— Шкода, що не вам, сусідо, трапилась та пригода.

— Шкода не шкода, отче Михайле, але вам не бути іереєм.

— Ін віно верітас, старший сусідо? Але нам пора спочити, бо пізня вже година.

— Спочивати, отче Михайле, можна кожного дня, а з чемними гостоньками стрічатися — не кожного. А ось розв'яжіть мені загадку: для вас хлоп — то худоба, але як почалася тяганина за мою парафію, а в Перегінську випав празник на Петра і Павла, то й лолинці були в гостях у нас, то вони напідпитку ставали на вашу оборону. Бунтували перегінців і викрикували: «Няй би так нашого попа брали, то ми обставимо село, і варта не пустить чужого в Лолин, а нашого з Лолина».

Рошкевич мовчав, розвеселений вином. Стефанчук повторив свій запит аж двічі, а тоді почув з уст господаря:

— Основна моя думка така: люди родяться одні на вождів, другі — на підданих, одні — на вовків, другі — на баранів. Я прийшов на світ, щоб давати накази, і якби не старопопівське походження, звичай і побут, не дурні Микитинці, я не співав би акафістів. Та й помилка ваша, бо в моїх очах лолинці теж люди, тільки що нижчого сорту. Коли ж вам цікаво, то ще й кілька дрібниць: конкуренційні закони дурні й несправедливі. Мені вдалося зняти їх з села і перекинути на попперівський скарб. Я скасував приношення хлібів, вареників, бо я не жебрак, а мої діти і челядь не голодні і не босі.

— Але ви, отче Михайле, підриваєте матеріальний стан священства.

— Неоплачена молитва повинна би богу бути миліша,— кинув Рошкевич,— а вам, сусідо, скажу: доброї ночі!

З цими словами господар запалив воскову свічку, взяв її в руку, хитнув головою гостеві і вийшов.

Стефанчук привіз дочку Леся, вона запросила Франка взяти участь у прогулянці вздовж Лімниці-річки. Збір у них у Перегінську. Завтра ввечері, повертаючись з Велдіжа, вона з батьком знову спиниться в Лоліні. От і заберуть вони Франка з собою — буйно і принадно розсипала дзвінкі слова молода, гарно збудована брюнетка з синіми очима і малиновими устами.

— Це моя особиста просьба,— завітчала компліментом свою мову Леся,— і моя, і від усього товариства, бо ми всі добре пам'ятаємо від минулого літа і не забуваємо, якого милого товариша мали у вашій особі. Наша Ганнуся ще й дотепер повторює зміст розмов з вами і вашу жартівливу промову на прощальній вечірці після прогулянки до Підлютого.

— Добру пам'ять має ваша сестричка.

— Ви здобули її симпатію.

— У першій прогулянці, але під час другої — втрачу.

— Коли передбачаєте, не допускайте до того.

— Щоб не допустити, не виберусь на прогулянку.

— Сміливішим уявляла вас.

— Наша розмова — теоретична, а реальним є запізнення на один тиждень, бо вже готуюся до виїзду.

— Університетські ж лекції починаються тільки в жовтні! — сказала вражена Леся.

— Так, проте кличуть мене інші справи. Треба поспішати до праці.

— Хіба не маєте права на відпочинок? Ви вже студент, та й робота — не заєць, не втече від вас.

Ось-ось і злетіла б була Франкові з уст неласкава відповідь, але стримався і тільки після вечері, наскільки зміг спокійно, продовжив почату дівчиною розмову. Саме тому почав, що Леся мала славу не будь-якого розумця з-поміж дівчат. Сказав їй, що молоді ніхто не повинен відмовляти в праві на відпочинок, а проте саме час канікул молодь повинна, крім розваги і відпочинку, використати на вивчення того, чого не вчать у школах.

— А ми ж у тих від світу відрізаних горах,— палко вимовила Леся,— цілий рік божий так чекаємо тих літніх канікул і вас з ними...

— Чекаєте? — спитав Франко.— А весь той рік божий що дієте?

— Що діємо? — збирала думки Леся. — Помагаємо в хатнім господарстві, більше або менше, переважно шиемо і вишиваємо, а трапиться нагода — бавимося.

— Що ж кому з вашого вишивання? — нервував Франко. — Що з ваших забав?

— Що ж мало комусь бути? Перший раз чую таке запитання.

— В тому-то й справа, що вперше, — гарячився Франко.

— Ви не в гуморі, пане Франко. Я це помітила, як тільки ви прийшли.

— Не перечу, що останніми днями, більше ніж досі, непокоїть мене ваше, тобто інтелігентне ставлення до народу.

— Це нагадує проповідь у стилі отця Заячківського з Лоп'янки, — посміхнулася Леся.

— Схожість думок підтверджує правду моїх чи там ваших слів.

— Що ж маємо робити для народу? Хіба запросити кілька дівок і кілька парубків на нашу прогулянку?

— Раніш я тільки повторював слова про народ, тепер — це моя віра, говорю з переконанням і серйозно.

— Не треба вам казати, пане Франко. Самі ви бачите і знаєте, що жінка може тільки помагати чоловікові. Нас не вчать і не випускають з родинного кола. Але мої брати вчаться. Один на священника, другий — на лікаря. Покінчивши студії, будуть працювати.

— На хліб, тобто для себе, а для народу?

— А ви, пане Франко?

— Я, так як і ваші брати, ще тільки готуюся до того, щоб стати колись діячем, але маю мету — працювати з усіх сил для народу.

— Коли так, то, може, воліли б ви, замість прогулянки, піти косити сіно для бойка?

— Різко дібраний ваш приклад, а проте не такі ви далекі від правди, якщо мова йде про незаможного бойка або вдову з дітьми.

— І далі, коли у вас так високо ставиться бойко, то, може, ви готові оженитися з якоюсь бойкинею.

— До одруження мені ще досить далеко.

— Ще один закид зроблю вам, пане Франко. Кажуть нам читати і читаги, а що?

— Багато правди за вами, — визнав Франко, — проте запитаю вас: передплачуєте ви студентську газету «Друг»? Це порадили і привезли вам брати? Читають

у вас вдома журнал «Правда»? Там друкуються твори українських класиків. Але над усе читайте Шевченково-го «Кобзаря». Повертайтеся до нього, якщо вже читали, бо щоразу він ближчим і кращим ставатиме для вас. Треба читати і польські та російські твори.

— То це наказ Івана Франка?

— Для ваших братів,— відповів Франко.— Бб це їх обов'язок — надсилати і привозити вам книжки.

— Ви привезли для Ольги?

— Привіз.

— І російських?

— Скільки роздобув — привіз.

— Молода Русь, я чула, воює з Москвою,— зауважила Леся.

— Але не з її літературою і не з народом,— відповів Франко.

— Може, я неправильно зрозуміла своїх братів. Ви б мені пояснили, пане Франко, як завтра приїду до Лолина з татком...

5

Другого дня вранці від'їхали одні гості, а в обідню пору заявили про себе інші, та ще й які! Передав декан-панславіст вістку, що сам митрополит Йосип Сембратович приїде в Лолин на канонічну візитацію парафії.

У Франка не було бажання зустрічатися з владиками. Але звістка про приїзд верховного достойника захопила широке коло людей і торкнулася Франка окружною дорогою. Дяком на парафії декана-панславіста був Петро, внук Чекана. Він попередив діда, що наступає пора розплати. Адже є рахунки у Чекана з Рошкевичем, а в громади — з митрополитом. Франко гуляв з книжкою в руках по садочку, коли підбіг до нього наймолодший правнук Чекана і запросив до дідуня.

У Чекана дожидав Франка і Максим Беркут. Поки надійшов Франко, господар радився з Максимом. Він потер руки.

— Василь Пикало буде жалітись, що треба було ховати небіжчика на зорі, бо попові випала в той день дорога до Долини. А де наш старий звичай?

— Не на зорі, дяче, а коли трапилося до ранніх обідів, то й не така ще кривда.

— Петро Кузьмич не забуде, що піп не хотів сказати

подзенькування, бо ворогував з небіжчиком. А що ж то піп від себе чи для себе виголошує? Він виголошує до громади і до родини від покійника. То покійник нас величає попівським ротом.

Максим рішуче і з усією повагою противився: ніяк не треба витягати кілька справ, а тільки одну — сервітутний процес¹.

— Як проголосимо дві скарги,— переконував Максим,— і на митрополита, і на попа, то поб'ють попа, а митрополит вийде сухий.

Коли надійшов Франко, вони розказали йому, що три роки тому «скарб Перегінське», тобто сусідній митрополичий маєток Перегінсько-Підлюте виступив проти лолинської громади з сервітутним процесом, бо лолинці, мовляв, пасли не на своїх полонинах, а на митрополичих, і на це вони більше не мають права. Йдеться про 500 моргів. Їздила депутація до Львова з проханням, але митрополит не прийняв лолинців, а якийсь його прибічник заявив делегатам: «Так буде, як скаже комісія». І комісія сказала. Можна заздалегідь було знати, що вона скаже, бо хто ж такий ця комісія? Підпанки: лісничі, економі і подібні посіпаки.

Звернення до Львова лишилося без успіху, бо в крайовій комісії засідали пани і поміщики!.. Вони відняли у Лоліна, найбіднішого в повіті села, основу його нужденного животіння.

Чекан закінчив розповідь словами:

— На сервітутній розправі говорив митрополит з нами через адвокатів, а тепер ми поговорим з ним око в око.

Максим Беркут просив Франка:

— Ви напишіть нам щось таке, що варто би прочитати перед усім миром.

— Не бійтеся,— додав Чекан,— тільки ми три знаємо, більше ніхто не буде знати, чия нам поміч.

Франко, вражений, відповів:

— Це правда, Рошкевич гнівався б на мене дуже, якби допевнився, що я думками і серцем з вами. Та цього я не злякаюсь. Раніше чи пізніше прийде до розмови або й до розриву. Та не в цьому річ. Пригадайте собі, коли ми вперше розмовляли у Рошкевича в садку, ви жалілися, що можете читати тільки з церковних книг

¹ З допомогою сервітутних процесів пани після 1848 р. загарбали від селян ліси й пасовиська...

«устав» і «полустав», а не вчили вас нового друку, скоропису ж ви поготів не вмієте читати.

— Так воно так,— понизив голос Чекан.— Я вашої гражданки не знаю і писаного не втну. Для мене мусить хтось переписувати на кирилицю, щоб я прочитав. Але тільки біди би на світі було. Нащо ж писарів дав господь бог? Маю і я писаря. То мій онук Степан, вчений дяк у Калуші, в повітовім місті. Старшинник Тухолець знають його, не постидуюся. Внук перепише на кирилицю, але ви так їм напишіть, щоби аж потеліпало ними.

6

У Рошкевичів знову голови паморочаться. Не було цьоці Сидзі, та, на щастя, дала себе запросити велдізька попадя Колянковська й допомогла пекти і варити. Свиня три тижні тому опоросилася, і тепер є що пекти для гостей, хоч треба, крім цього, двоє ягнят і теля зарізати. Директор Шмід, окрім натурального вина, дав іще по кілька пляшок мадери, малаги і рейнського. До столу було б уже що подати для такого рідкого та високого гостя, як «князь церкви», але ж інший клопіт: князі, крилошани, декани з'їхалися на три дні. Мало частувати їх — треба дати нічліг. Далі, треба примістити чотири повози, годувати вівсом восьмеро коней, годувати челядь і лакея.

Митрополита з двома крилошанами помістили в «бав'яльному», капелана і декана-панславіста — в татунцевій канцелярії, двох членів консисторії — в передній, а двох консисторських і двох парохів з деканату взяв на ніч до Велдіжа замдекана Колянковський.

Попигнулися перед митрополитом, підлабузнювалися, бо це кир Йосип любив. Але півголосом по кутках випоминали «князеві» церкви його жадливість і скнарість.

Тільки декан-панславіст висловив їхні думки вголос.

— Дав нам бог владику кира Йосипа,— мовив,— коби такі на камені родились — ого! Тогід товкся все літо по Гуцульщині. Тепер наїхав на нас. На той рік поїде до своїх лемків. Корисно так літувати. Має митрополичу літню резиденцію в Перегінську, але ліпше-то — їсти, пити на чужий кошт. Ану, запитайте-но за панславізм. Або він що розуміє? Такий у русинів галицький владика. Такий «панславіст», як з ведмедя пасічник.

Веселим гомоном відповіли попи деканові, кілька з них голосно сміялися, дехто з його дотепу, інші з панславів-му старого дурня.

Рошкевич поставив, крім Колянковського, ще двох попів, щоб ця комісія перевірила книги і стан усіх трьох церков. На третій день, у неділю обов'язково (так уже складалося план візитацій), Рошкевич виголосив проповідь до своїх вірних. Як звичайно, говорив коротко і змістовно. Тільки ж, як усі попи під час візитацій, так і він мусив наприкінці запевнити, що архієрей відчитає службу божу за благо парафії і в молитвах згадає парафіян усіх трьох церков.

Декілька побожних жінок і чоловіків глянули тоді прихильними очима на митрополита, бо до того часу всі, хто зміг дотиснутися до церкви, тільки з цікавістю дивилися на церковного достойника, як він у багрянці, обвішаний золотом і хрестами, сидів ліворуч перед іконостасом на імпровізованому троні, застеленому килимами. Біля нього стояв капелан і то знімав, то наряджав золоту митру на митрополичу голову. До архієрея, що весь потонув у молитовник, підходили попи, і він благословляв їх; так зробив і Рошкевич перед проповіддю. Так нагромаджувався довкола митрополита ореол.

Після служби божої висипали бойки і бойкині на цвинтар, що оточував церкву довкола. Митрополит з причетом спинився зараз при входових дверях у західній стіні церкви, бо там поставлено для них дві-три лавки, накриті килимами, кілька крісел і столиків, а митрополитові — підвищений місток для проповіді.

Франко рушив від криласа слідом за духовними, але подався до бокових дверей. Привела його вранці до церкви не цікавість побачити архієрейський парад, а почата боротьба селян за землю. Тому і розглядався він за Беркутом і Чеканом, та даремно: в церкві не було їх.

Наче велетенське шатро якесь, розіп'ялася над Лолином неозора блакить безмежного, погідного серпневого неба. Ні хмаринки, ні вітру, а сонечко не пекло, лише лагідно пригрівало, аж любо і мило було парафіянам трьох церков ждати появи митрополита, коли вже покажеться і промовить щось до них. Мало хто знав і передбачав, що на цьому мирному цвинтарі пройде несамомота, не бачена досі і не чувана буря.

Дожидаючи зустрічі з духовними, побожніші миряни довше чи коротше відмовляли молитви під церковними

стінами і підходили до одного з багатьох гуртків, що вільно розмовляли, навіть забавлялися.

Окинув їх оком Франко, а тоді й помітив Тухольця з Чеканом і трьома судцями. Вони сиділи на брусах під дзвіницею. Ось якраз підступив до Чекана середніх літ мужчина, а за ним молодший. Потім обидва відійшли, старший до одного, той до другого гуртка. Але у ту ж хвилину разом з появою духовенства почався і рух на цвинтарі. Прості попи з митрополичого причету махали руками, щоб люди наближались, і тоді гуртки вливалися до тих мирян, що надійшли з церкви і скупчувались поближче. А все-таки приналежні до окремих церков трималися окремо: лолінці, максимівці і нягринці. Проте всіх їх разом поєднувала цікавість, що почують вони з уст митрополита. На митрополита були звернені очі й уся увага парафіян.

Туди звернув свою увагу і Франко, але не спускав з ока і Беркута з громадськими судцями. Мав довір'я до Беркута і судців, проте тривожився за громаду, бо уже раз був свідком розладдя, яке різними стежками закралося та й роз'єднує громадян від народного суду. А селяни вже п'яли очі в митрополита, високого на зріст, худорлявого, довгобразого п'ятдесяти двох чи трьохлітнього богоугодника з примруженими, під чоло захованими очима, з довгим, наче дзьоб, загостреним носом. З цікавістю розглядав на ньому народ не бачені досі церковні ризи і високу фіолетову камілавку на голові.

Тільки втишилися вірні, митрополит, за церковним ритуалом, поклав на собі знак хреста, відчитав формулу до святого духа,— і почалася проповідь, якої в Лоліні не чували. Хіба нагадувала вона в дечому проповіді на відпустках і празниках у чужих селах. Архієрей говорив про кипучу смолу в пеклі, про важкі кари від бога за гріхи, зокрема за те, як «пожадаєш жони ближнього твого».

Митрополит, уродженець Лемківщини, промовляв лемківським, для бойка дивовижним говором і наголосами, а ще й густо пересипав своє повчання старослов'янськими цигатами. Напруга і зацікавлення спадали, сідали, як на кілках розкручені скрипкові струни.

— Що він курликає? — питали з дивом один одного. Дотепні відповідали:

— То така митрополича мова. Хто хоче на митрополита, мусить її вчитися.

Кому було весело — засміявся.

Франко помітив кілька чужих попів з околиці, яких не бачив у Рошкевича. Він приглянувся ближче до крилошанина Малиновського, що приїхав з митрополитом. Учора ваговито вимовила його ім'я попададя Рошкевичка, мабуть, тому, що він папський прелат і мав золотий хрест на грудях. Знав про нього Франко, що це в соборі св. Юра друга величина поруч крилошанина Антона Петрушевича. Минулого літа Франко переглянув опубліковану Малиновським дуже цікаву хроніку «Анналес» Герасимовича з історії греко-католицької церкви. Рошкевич обіцяв дати Франкові цю книгу, тільки хотів виписати собі якісь цитати, що його цікавили.

Окинув Франко оком причет і подався під смерічку праворуч, відтіля було добре видно, а також і чути.

А втім, і слухати нічого. Вже і його втомлювали уривки з святого письма та отців церкви.

Нарешті і попам уже було досить, хоч як вони привчені слухати нікому не потрібні промови. Крилошанин Малиновський переглянувся з голодними чорноризцями, підступив до митрополита, поклонився йому і, не чекаючи відповіді, сказав голосно:

— Миряни, ви щасливі, що бог дозволив вам почути науку з уст самого князя церкви. Подякуємо за це і князеві, і богу. Во ім'я отця, і сина, і духа святого.

Митрополит докінчив: «Амінь» — та й дав знак капеланові. Той нарядив його в золоту митру і подав йому до рук жезло, а тоді кир Йосип ознайомив, що досі промовляв до вірних як учитель, тепер виступає перед ними як суддя. Спитав, з якими скаргами зголосяться миряни проти свого попа, навіть підказував, за що можна прискаржити, і запевняв, що консисторії дещо відоме про невдоволення о. Рошкевичем.

Але селяни мовчали.

Проміж себе перекидалися словами, проте виступати не хотів ніхто, і Рошкевич уже був радий. Та несподівано зчинився рух, усі очі звернулися туди, де почав протовплюватись наперед кметь Сливка-Шнип'юк, донедавна Чеканів однодумець.

Писареві народного суду Чекану було дивно, бо Шнип'юк не домовлявся ні з ким.

А той підтягнувся вже й почав:

— Наш піп не святий, бо святих попів не є, але хоч аби в других і всіх селах такі були, як він. Наш Лолли

бідний, і піп з нами бідний, а не лупит з нас. Клади на стіл, кілька приніс, і — з богом, Парасю. Не заважай!

— Але ваш священик і в Велдіжі пробуват?

— Няй і у Відні. Службу відспівав, похорон відправив, і вже до хрину попа нам більше.

— А трезвость проповідується у вас?

— Яка трезвость?

— Проти пияцтва. Чи чуєте коли науку? — вияснив другий крилошанин.

— Що би навчав? — обізвались голоси. — Не треба, ми не діти.

— Ми би пили, а за що пити? — посміхалися інші. — Не є за що пити.

— І корчма в Лоліні згоріла. Треба бігти аж у Велдіж, — поправили розвеселілі вже лолінці.

Після тієї розмови настала тиша. Рошкевича заболіла Шнип'юкова ведмежа оборона. Владика переждав, декілька хвилин помовчав і несподівано перескочив на животні справи своїм питанням:

— Які у вас, миряни, дикії пари?

Мовчанка. І вдруге почули вірні:

— Повторно питаю: хто, миряни, в диких парах?

Знову мовчанка, але в допомогу прийшов другий крилошанин:

— Хто з вас проживає в супружестві невінчаний?

Після мовчання знову обізвався другий крилошанин:

— Преосвященний завзивають, хай виступить такий, хто живе з жоною невінчаний. Чому не виступаєте?

— У нас таких більше, — гукнули задні.

— Або знаєш, хто має перший вийти? — питали інші.

Нарешті виступив коваль. Митрополит до нього:

— То ти в дикій парі?

— Я, бо так митрополит каже, але ціле село знає, що ми не дикі. У нас більше згоди, ніж у тих, що вінчані.

— Гріх тяжкий перед богом, і буде кара, бо апостол Павел рече. — Тут митрополит прочитав старослов'янський текст і продовжував: — Ти зараз відправ гада-спокусницю і жий з тою, котору благословив душпастир.

— Та благословив, але де її шукати? — питав коваль. — Розпилася, попід плоти валяється, діти покинула і потеклася. Прийняв я бідну, смирну вдовицю, вже й дитинка найшлась, а тепер відправляй? Гріх перед нею. Як на очі показався би громаді?

Коли ж митрополит повторив свій наказ, коваль вирік твердо:

— Прощу ясної коруни, не зроблю того, не відправлю. Я цілий день у кузні, а хата, корова, пробачте, свинка і діти не обійдуться без господині.

— Грішнику, негіднику, не послухаєш, то впаде клятьба на тебе: до року вмреш.

— Воля ваша і божа, а я своє: без господині селянинові пропадати.

Не дали йому далі виправдовуватися. Чиїсь руки сіпнули його за полу. Оглянувся коваль. Повільною ходою, поважно і достойно наближається Беркут Тухолець, і народ дав йому дорогу.

Оформилось півколо, серед нього виріс перший лолінець — старшинник народного суду. Зробилося тихо, всі очі — навіть попівські — зависли на його високій постаті. Збуджені, зосереджені, чекали три громади, він ваговито спинив високого достойника:

— Я і весь народ просимо вас, владико, щоб ви забули неподобні слова з прокльонами, щоб ви обірвали непотрібну бесіду за дикі пари. Ми — народ робочий, господарський, кметі і говдоші, не якісь бараби. Не розпуста нам у голові, а домашня і хазяйська потріб. — Сказав і повів рукою вітально — привітний рух на чверть кола.

— Ти што за єден? — кинувся кир Йосип з криком і стукнув жезлом.

— Старшинникові ніхто в нас не тикає! — загула в один голос образа народу.

— Питаю тя, хто ти? — повторив архієрей гнівно.

— Питаєш, владико, — відповів старшинник, — то слухай: мій прадід Максим Беркут з Тухлі воював під гетьманом Богданом Хмельницьким за злуку Львова з Києвом. Я також Максим Беркут, але Тухолець у Лоліні. Разом з чотирма народними судцями я, старшинник, воюю за правду і народне руське право.

Старшинник зняв і зараз-таки знову надів сиву смушеву шапку.

— Чого хочеш? — спитав митрополит.

— Не я хочу, владико, а громада Лоліна перед лицем Нягрини ставить свою кривду на громадський суд.

Старшинник зняв бардку високо понад головою і грімко вигукнув:

— Буде суд!

Народ завмер. Суд вони бачили, але не перед митрополитом. Серед тиші було чути, як наближалися судці. Підійшли. Праворуч старшинника, що весь час тримав бардку високо, став його заступник, ліворуч — писар, по їх боках — лавники: весь п'ятичленний народний суд. Увесь чотиричленний причет зняв угору палиці, престарий символ влади, роздався їх оклик:

— Буде суд!

Старшинник опустив бардку, а причет — палиці, Тухольць визвав Чекана:

— Писарю, читай наголос, няй чує митрополит Йосип Сембратович, няй чує його причет, няй чує весь мир.

Франко ніколи не переживав так глибоко, вперше був свідком такої драматичної сцени. Учасником її був же і він, автор пропам'ятного письма. Ледве утримав себе, щоб не побігти в перші ряди між лолинців, щоб бути якнайближче до судців.

У Чекана вже окуляри на носі, почав він читати:

— Відомо, що примушений революціями в державі і невдалими війнами за її кордонами австрійський цісар скасував у Галичині панщину тисяча вісімсот сорок восьмого року. Щоб приласкати панів, молодий наступник старого цісаря видав сервітутний наказ, а тоді сервітутні комісії одняли народові ліси і пасовиська і передали панам. Це було нечуване беззаконня, кривда, грабїж і розбїй. Але хто ж подумав би, що слідом світських ворогів народу, польських панів, піде український митрополит Йосип Сембратович. Суміжний з Лолином митрополичий маєток Перегінсько-Підлюте зажадав від лолинської громади п'ятсот моргів полонини. Наших, громадськи, від непам'ятних часів нашої землі. Наслав на нас своїх слуг-посіпак, потім жандармів, а нарешті накликав ним сервітутна комісія признала йому наші, споконвіку наші полонини. Та ще й найкращі.

Однїв митрополит нашим коровам, вівцям і козам пашу, треба було спродати маржину, і вбогий Лолин зійшов на жебрачу торбу, а діточки позбавлені ложки молочка.

Кілька жіночих плачів розляглися при цих словах, митрополит стукнув жезлом.

— Мовчи, пекельнику, бо на тя клятву вержу.

Старшинник безстрашно і достойно відкинув:

— У тебе, владико, нема дітей, маєток перейде у чужі руки, нащо ж ти ограбив нас?

— Прокльони, три прокльони! — повторював архієрей і руку підняв.

— Ти, владико, три прокльони кинув,— відповів старшинник,— а на твою голову падуть материнські сльози всього Лолина і гнів народу. Поглянь, перед тобою три громади.

— Мовчи! Мовчи! — кричить митрополит.

— Читай! Читай! — так море хвилює.

— Читай! Читай! — буриться море.

— Читай! Читай! — реве, лютує море.

Митрополит кивнув на капелана і передав причетові, що треба податися в церкву. Але крилошани і декани заперечили:

— Не вільно ієрархії поступитися перед бойками.

А тут найстарший між бойками зняв бардку угору, народ затих. Старшинник проголосив:

— Письмо прочитане, митрополит чув. Митрополит знає, за що народ його винує. Під ясным сонцем радив суд, як сонце, ясна правда наша. Няй митрополит розкриває свою правду. Народ його звиває по-перше! по-друге! по-третє!

Усі судці повторювали теж: по-перше! по-друге! по-третє!

Попи мовчали, схвильований Рошкевич не мав права втручатися, коли все діло в руках митрополита.

Нараз збудилась ієрархія. Дуже рішуче, аж гнівно вимовив крилошанин Малиновський:

— Князь церкви почав і вів духовно-церковне діло, і ніхто не має права, не сміє перешкоджати архієреєві, не вільно втручатися за якимись світськими справами. Без дозволу отця митрополита ніхто не повинен вимовити хоч би одне слово!

Старшинник не глянув ні на крилошанина, ні на митрополита, за ним була правда, він гідно вирік:

— Громадський народний суд розглянув скаргу громади і наказує: митрополит Йосип Сембратович поверне Лолинові його споконвічні землі, всі п'ятсот моргів полонин. Той вирок потвердить народ.

На ці слова загули всі три громади, як ураган:

— Поверни! Поверни! Поверни! — Всі три оклики покотилися аж на ті пограбовані в селян високі полонини.

Старшинник підняв бардку, народ притих, тоді старшинник сказав до писаря:

— Передай митрополитові скаргу і вирок.

Письмо перебрав капелан, а народ ахнув, бо сталося щось нечуване: митрополит кинув письмо під ноги. Старшинник обернувся лицем до народу і спитав:

— Кметі, говдоші, чоловіки, жони! Той, що кинув письмо під ноги, той, що пограбував землю і не повернув,— він митрополит чи ворог Верховини?

— Ворог! Ворог! — загув народ.

Старшинник обернувся лицем до митрополита і грімко вирік:

— Ворог Верховини не варт пити воду з наших джерел і криниць, не варт він ступати по лолинській землі. Няй же той ворог віддалиться від лолинської границі, няй ні вдень ні вночі, ні літом ні взимі не стелиться йому путь до наших хиж, бо сполошимо його коні, обернеться його коляса. Туди йому дорога! — і показав старшинник напрям до велдзького вододілу. Зараз-таки обернувся до народу і мовив: — Кметі, говдоші, чоловіки, жони! Його прокльони пролетіли понад ваші голови на ліси, на ями, як гнилий вітер від хлівів. Не дивіться на них усіх. Рушаймо відсіль, а він і прибічники няй пускають свої слова до смерек, свої голоси — з вітром!

З гомоном народ рухнув із цвинтаря. Гнівні оклики не вгавали. Між попами зробився переполох. Рошкевич вибіг шукати хоч титаря, хоч когось доброзичливого. Попередив його префект семінарії, бажаючи наздогнати судців. Заздалегідь кричав:

— Преосвященний готові простити і дарують вам, ви тільки скажіть, хто вас бунтує? Хто письмо написав?

Ніхто не зважав на нього, не слухали його закликів.

Франко залишив пагорчик під смерічками, поспішив і приєднався до маси. Поплив з нею і тоді зустрівся з Рошкевичем, як той уже повертався. Один на одного глянули з подивом. Франко не кивнув на привіт головою, і так вони, наче вороги або чужі, розійшлися.

7

Вернулися попи в церкву самі, закінчили богослужбу приписаним молебнем, роздягли митрополита з його риз, і він хотів почати суд над Рошкевичем як стій. Та крилошани і декан-панславист одмовляли: «Зробимо суд після обіду!»

Як тільки зайшли до Рошкевича, митрополит не захотів залишатися і доручив капеланові збирати всю святоюрську ватагу до виїзду. Капелан насупився, мовчки пішов між попів, щоби приєднатися до їх опозиції. Ремствувала і нарікала духовна братія:

— Треба шанувати право гостинності. Бо нащо ж господиня трудилася і готувала?

Навіть крилошани обрушилися:

— Крім вашого преосвященства,— казали,— ми всі натщесерце. Треба ж нам підкріпитись.

Тоді і капелан обізався:

— Несподівано і не попереджено. Хто ж дасть нам відповідний нічліг і вечерю? Навіть до Перегінська нема нам чого їхати, бо і там не чекають нас у пізню ніч.

Крилошани схвильовано мовчали. Попи посміливішали.

— Шкода, що в мене нема яких сервітутів,— казав один,— може, і я сів би на яку полонину.

— А треба вам, сусідо, громадських судців і судових старшинників? — сміялися попи.

— Чекан хіба в Станіславі теж найшов такого критика і писаку? — спитав котрийсь.

— Не знаю,— відповів другий,— але знаю, що нині я не хотів би бути киром Йосипом!

— За п'ятсот моргів варто й потерпіти.

— За такі слова ви заслужили на те, щоб стати капеланом... але тільки у кира Йосипа...

Вибухом сміху привітали цей дотеп, а замдекана Колянковський сягнув трошки далі:

— Я доповнив би церемоніал поставлення в чини владики, га?

— Він і без доповнення вже довгий.

— Мое доповнення потрібне, га? Я цим доповненням попередив би сам чин поставлення, а власне приписав би іспит з тактової поведінки і загального такту, га?

— Ей, здіймуть вас з деканського чину! — сміялися з Колянковського.

Ситий обід і добірні сорти вина поправили гумор у всіх і в кира Йосипа. Тоді отець Заячківський з Лоп'янки звернувся до нього з таким запитом:

— Наші ближчі і дальші сусіди — латинські душпастирі, можна сказати, без винятків, одні тепер, інші колись, замолоду, а всі — в диких подружжях.

— Апостол Павел не вимагає безженства,— відповіла ходяча книжка.

— Не слід,— вискочив на допомогу митрополитові префект львівської духовної семінарії Мільницький,— змішувати безженство з порушенням святої тайни подружжя.

— Не погоджуюсь з вами,— відказав йому Заячківський,— хоч ви і співробітник церковної газети «Руський Сіон», бо ж установа безженства — це теж вилім у природному законі подружжя. Апостол Павел зробив поступку на користь життєвих вимог духовенства. Тим більше треба зважити на такі вимоги у сільського господаря і батька родини.

— Отож розперезатися дозволити, на безлад і оргію! — крикнув владика.— Добре ви навчаєте свою паству.

— Ні, ваше преосвященство, я не закриваю очей на наслідки, але шукаю причини. За важкий злочин уважаю знущання з жінки і з дітей. Дбаю про моральність та гармонію в подружжях. Без цього ніхто не вдержить легальні подружжя.

— І бойки слухаються вашої покірної просьби? — питав Мільницький.— Не треба інших засобів?

— Де треба, там я картаю,— відповів Заячківський,— але ніколи не проклинаю.

Цю розмову спинив митрополит:

— Консисторія розгляне питання, чи вік пароха Заячківського перешкодить у тому, щоб його покликати на реколекції у монастирі. На реколекціях напишете статтю на порушену вами тему для «Руського Сіона».

— Що ж, накаже консисторія — мушу підкоритись,— глузував Заячківський,— тільки я не хотів би відбувати реколекцію у василіянському монастирі під рукою отця Сарницького.

Всім, окрім митрополита, бухнули сміхом, дехто аж реготав. Бо горобчики по всіх покрівлях цвірінчали, що ігумен Клим Сарницький, доктор і професор богослов'я, викладач пастирської моралі в духовній семінарії, тримав собі в підльвівському маєтку, в Рясній, «панну» Бронцю і бог благословив ці зв'язки третьою дитинкою.

Так отець Заячківський, дарма що без придуманого наміру, поправив настрої у вищепоставлених чорноризців, навіть у хмурого звичайно кира Йосипа. Він і так уже почав розхмарюватись при келиху кращого сорту

рейнського після смачного обіду. Отож вирішив не карати Рошкевича, але не хотів сказати цього просто, а пішов вихилясом.

— Від когось я чув,— обізвався високий гість,— про таку кару для отця Рошкевича: перевести його на піски...

Всі знали, що ніхто не підказував владиці такої пропозиції, була це його власна думка. Богоугодник вдивлявся в крилошан. Але ті попускали очі. Тоді митрополит кінчив:

— Ні, треба обережно і з тактом. Я отця Рошкевича не рушу, хай він сидить серед бойків, яких сам роззухвалив. Усяке перенесення нашого господаря було б нагородою, а на неї він не заслужив.

— Рома льюкута ¹,— обізвався підлиза Мільницький.— Пароха лишимо в спокої, але безбожного нігіліста Беркута треба покарати.— Він лолинський уродженець. Парох і декан — присутні, я пропоную високопреосвященному від себе послуги прокурора, і можна, не гаючи часу, почати канонічний процес.

Обидва крилошани криво посміхнулися, бо не любили Мільницького, попи бурмотіли — не до вподоби їм була така халепа. Одні поглядали на декана, другі — на Колянковського, треті — на Заячківського.

Тоді Заячківський підняв руку, попросив слова. Та поки він почав, палкий Колянковський уже дорікав Мільницькому:

— Отець префект семінарії гадає, що тут діло з питомцями: сідай до протоколу або й без протоколу, сиріч на самі доноси і — викидай за браму.

Митрополит покарав Колянковського суворим поглядом, і тоді Заячківський промовив:

— Травневі закони з тисяча вісімсот сімдесят четвертого року відібрали у церкви право судити світських. Але нехай би нинішня подія скоїлася була і два роки тому, коли ще і миряни підлягали церковним судам, то і тоді канонічний процес проти Беркута був би зайвий.

На це Мільницький зауважив:

— Отець Заячківський — відомий повсякчасною своєю опозицією.

Заячківський дозволив собі не звернути уваги на ці слова і продовжував свою річ:

— Був би зайвий канонічний процес, бо їх преосвя-

¹ Рим вирік.

щенство скороченою процедурою виніс найгострішу кару прокляття і відлучення від святої церкви.

— Слушно! Слушно! — бурився спожитий попами алкоголь, але не вголос.

— Я повторю слова преосвященного, — казав далі Заячківський: — «Треба обережно і з тактом». Ці слова дозволяють мені сягнути глибше. Вину за занепад моралі, чеснот і слухняності нашого, колись побожного і морального бойка несе барон Поппер як не безпосередньо, то посередньо.

— А то цікаве! — кинув митрополит.

— Моріц Поппер, — відповів Заячківський, — вихрест, прийняв лютеранське віросповідання, купив собі титул барона і експлуатує Долинські Карпати. Його метод: тупцювати коло духовних, а за їх плечима кривдити народ.

Замдекана Колянковський голосно закашляв, проте Заячківський вів далі:

— І таке ще тут горе, що попперівський скарб до трачки і на всяких начальників при рубанці понастягав пролетарів-бродяг, і з того часу між нашим народом все пішло шкереберть.

— Чому так? — перебив крилошанин.

— Бродяги, — пояснив Заячківський, — як нижчі, так і наставники, всі п'яниці, дурисвіти, самі неморальні і знівечили моральність нашого середнього і молодшого жіноцтва. Ще гірший розкладовий чинник — приведені ними жінки-кабашниці.

— Якщо так, — вмішався Рошкевич, — то, видно, не так високо стояла ця моральність, коли сякий-такий волюга порушив її.

— Так не кажіть, — відкинув Заячківський, — виправити когось — важко, а зіпсувати — легко. Буджу вас, пора розплющити очі. Поппер засмітив нашу руську закутину. Ксьондз Дудек їсть і випиває у вас на празниках, до себе ж — не запрошує нікого. Це — символ: він успішно практикує душехватство наших на латинників, але вам не видав досі ні одного латинника та й не видасть...

Розв'язалися язики. Колянковський і долинські сусіди почали в один голос нарікати на Поппера. Тільки Рошкевич мовчав, він почував себе ніяково.

— На моє виходить: прийшла черга і на декана-панслависта. Я ще вчора казав, що пропаганда тверезості —

марна праця, бо народ як пив, так і п'є. Такий закон природи.

— Що ви дурниці городите,— розсердився Заячківський.— Проповідування тверезості повинно йти поряд з освітою, з широкою освітньою роботою.

— Розумієте, шановні отцове,— глузував крилошан Малиновський,— тисяча вісімсот шістдесят восьмого року отець Заячківський поспішив до Львова на засновини «Просвіти» і з гумором заявив на зборах, що промовляє від німого, неприсутнього хлопа. Чому ж не похвалитися отцю Заячківському перед нами і преосвященним, чи його парафія вже не німа, чи все ще глаголає устами свого пароха?

Митрополит перебив Малиновського «мудрістю»:

— Травневий закон відняв у духовенства школи, а коли б мала ширитися світська освіта — то не треба ніякої. І запитаю вас: чи слово боже не є освіта? Велике нещастя власне в тім, що самі душпастирі не вірять в його силу. Спитаю, чи Христова наука була би поширилася на всю земну кулю, якби апостоли не вірили в евангеліє, так як отець Заячківський і всякі інші просвітники?

— Слушно, преосвященний! — озвався Мільницький.

— Вам, отче Момот,— продовжував владика,— відберу гідність декана, незважаючи на вашу жінку.

Кинув панславист:

— Вашу сестру.

— Все одно.

— Преосвященний владико! Вже раз, минулого року, міністр освіти спинив вашу каральну руку,— посміхнувся декан.

Митрополит люто крикнув шосили:

— Міністр повернув покараним доплату з державної каси, але закоротка його рука не повернула їх віднятих церковних гідностей і почесностей. Та й вам, отче Момот, міністр не поверне деканства, як я відберу.

8

Не хотів Франко порушувати домашні порядки акуратної господині Рошкевички. Скільки не було б клопоту через небуденних, навіть виняткових гостей, вона ніяк не дозволила б собі забути Франка. Сьогодні навіть спитала його, чи не хотів би сісти до столу з митрополитом?

Передбачала, що він відмовиться,— так воно і сталось. А тоді вирішила, що Фенна подасть йому обід в Олиній альтанці.

Це був, зрештою, невеликий клопіт. Куди більший клопіт з Бодьом, який з племінником Колянковської, мало що старшим за нього, влаштував лови на кабана в саду.

Франко, обідаючи в альтанці, згадав і Ольгу. Не вперше, бо кожного дня згадував її, навіть частіш, ніж іноді хотілося б. Інколи вона ставала перед ним у всій красі і принаді. Але він уже не зазнавав стільки неспокою, як колись. Навпаки, його радувало хоч те, що вона поглядами наблизилась до нього.

Буває, інколи заблукається мрія і про особисте зближення. Але не сьогодні. Бо його всього полонила участь у принциповій боротьбі Лолина з митрополитом. Він допоміг селу поновити її. Досягла вона верху, та саме тому треба її посилити, довести до перемоги села. Близький Франкові рідний табір потребує дуже розумного, досвідченого керування. Про допомогу таборові Франко не забуде, справи не випустить із поля зору.

З такою думкою попрямував він до Чекана. У хаті нікого, крім судців, не застав. Почалося з того, що Чекан тільки тихцем натякнув Беркутові, а цей застеріг:

— Ми — судці. Яка таємниця заблукається до нас, вона впала у воду.

— Впала у воду! — повторив заступник старшинника, а обидва лавники хитнули головами.

— Грамоту до негідного митрополита написав Іван Франко,— промовив Максим.

— Хто ж би мав писати, як не Франко, вчений і знаючий,— кинув заступник старшинника.— Добре, що написав.

— А написав я,— спитав Франко,— те, що ви, батьки, думали і думаете? Чи так?

— Так, правда! — підтвердили.

— Чи хто з вас, батьки, викинув би якісь слова з написаних або заперечив би що-небудь з прочитаного? — питав Франко далі.

— З пісні слова не викинеш,— поквапився Чекан першим.

— Та чого? Та нащо? — дивувалися лавники.

— Так я і знав,— продовжував Франко.— А коли так, то ясно, що ніхто не намовляв вас. Писали ви самі, тільки моєю рукою.

— Таж так,— погодився перший лавник,— бо ми неписьменні.

— Нащо ж ви тягнете такий протокол? — спитав Чекан.

— Мені треба вяснити два питання,— відповів Франко.— Перше, чому не треба виявляти, хто писав, а друге — чому я не виступив перед попами і перед народом і не признався?

— Що ж їм до того, чия рука писала? — обізвався другий лавник.

— Та й нащо вам через нас розходитися з Рошкевичем?

— А мене з ним нічого не лучить. Я не спинився б був перед тим, щоб зовсім розірвати з попом, якщо б на цвинтарі Шнип'юк назвав був його ворогом. І зроблю це, коли Рошкевич стане на боці ваших ворогів. Але ж і не в тому справа.

— Чого ж вам треба? — спитав заступник старшинника.

— Ось у чому справа,— відповів Франко.— Доки вони не знають, хто писав, то мучить їх і лякає загадка. Цим пам'ятним листом воюєте з митрополитом і з попами — ви! Така війна страшна для митрополита і для всієї церкви. Коли ж вони відкриють особу, тоді зникне війна з народом, а виступає бунтівник, який підбурих вас, намовив і написав, що хотів. Ви залишаєтеся в їх очах смирними щодо високого архіпастиря. Ось чого їм хочеться.

— Нічого. Один хоче, а другий дає або не дає,— припечатав Беркут.

— Цим не закінчуймо справи,— напучував Франко.— Половину відняв у вас Йосип Сембратович, такий самий поміщик, як усі пани, що живуть селянською працею і селянською кривдою. Але прийшло до боротьби, і він тепер ховається під митру. Виходить, що, вступивши в боротьбу, нам треба бити і поміщика, і попа. Ще цікавіше: кир Йосип показав наочно, як тісно зв'язаний пан з попом, з церквою, з релігією. Наша правда, наші інтереси вимагають, щоб ми вели війну з попами, з церквою і релігією.

Запала мовчанка, навіть Чекан не перебив її. Але обізвався старшинник. Він мовив:

— Полонини — долинські. Коли на цвинтарі треба було, то Нягрин і Максимівка стояли разом з нами. Але

в суді мусимо виступати самі. Між нами тут говорилося, щоб натиснути на лолінського вйта, нйя скличе раду.

— Ви правильно міркуєте,— погодився Франко,— але вам треба поговорити з юристом. На мою думку, після вироку в повітовій та крайовій сервітутній комісії для вас усяка судова дорога вже закрита. Крім того, скарги можна подавати тільки до якогось певного часу.

— Пограбують та ще й визначають якийсь час,— озлився Чекан.

— Так,— підтвердив Франко,— бо закони писані панськими та попівськими прислужниками на користь панам і попам, а не робітним людям.

— Наша правда не для нас,— не відставав Чекан.

— Кир Йосип сам показав дорогу, ховаючись під митру. Напишемо до Рима,— наполягав Франко.— Вже тільки Рим може тепер наказати митрополитові. А хоч не виграємо, то хай же там знають, який шахрай з митрополита.

— Ого! Від Калуша до Львова, від Львова до Рима,— перебив Чекан.— А від Рима хіба вже до неба?

— До святих у небі,— посміхнувся Франко,— я не вмію писати, треба на це якогось монаха. Але до Рима напишу. А потім і за попа візьмемось.

— Завтра ви їдете, а коли будете знов у нас? — питав Чекан.

— Приїду навесні, але на щось є пошта.

— Добре кажете,— зрадив Чекан,— пишіть до мого Петра в Долині.

— Добре,— погодився Франко,— напишу, але не раніше, як через два-три тижні, а нам треба ще тут, і то зараз, досягнути до дна і на тверде стати.

— Ставаймо на тверде,— погодився Чекан.

— Кир Йосип не дідич, а проте загарбав громадське добро. Для кого? Для церкви. Самі ви знаєте, скільки земель посідають монастирі, ходить же народ туди на прощі. А кожна парафія не має земель усяких? На Поділлі мають попи по кількасот моргів, цілі фільварки і вимагають панщини від селян. Церква є наш ворог.

— Народ темний,— перебив Максим Беркут,— а з моєї неподіленої сім'ї навіть півгодини ніхто не працював у попа і не буде.

— Велику правду ви сказали,— визнав Франко,— попи продовжують панщину, бо народ темний і ніхто не

освічує його. Церква зв'язала нас з релігією і погрозами про небо, пекло. На могилки ви складаєте харчі для померлих, а ті харчі забирають попи та дяки і годують ними свиней.

— Ви зачіпаєте дяків,— обурився Чекан.— А що ж маємо робити ми і наші сини?

— Треба синів учити іншого ремесла,— відповів Франко.— А ті, що тепер,— вони не доживуть віку на дяківських книшах.

— А хто ніс освіту? — не відставав Чекан.

— Минулося, маємо школи,— відрізав Франко.— Не дуже-то й чіпаємо дяків, не вони шкідливі. А попівській владі треба покласти кінець. Треба їх прогнати разом з церквою.

— Відколи згоріла корчма в Лоліні,— втрутився судець з Нягрини,— то лолінці почали ходити в церкву навіть до Максимівки.

— По інших селах закладають читальні,— перебив Франко.

— Наші діди набудували церков. Яка ж то краса, ті наші дерев'яні церкви,— радів лавник із Максимівки.— Ви погляньте на муровані костьоли у Велдіжі і в Долині, а хоч би в Калуші. Що вони проти нашої дерев'яної церкви? Налюбуватися не можу, стільки в ній краси. І за цю красу я дарую попові ті мідяки та шістки, що він їх лупить з нас. Рошкевичеві я не раз кину і дві-три шістки, бо він гарно тягне ектенії своїм баритоном, і за те, що привіз з Відня такі дзвоники, по чотири на один держак і на чотири голоси, замість давніх на один голос. А що попи базікають на проповідях — воно псові на чоботи. Для ока мила церква. Благословляю дідів і не відрікаюся їх церкви.

— Для ока мила церква,— погодився Франко,— тільки горе, що ця церква — домовина, як сказав найбільший наш поет Шевченко. Вона вчить нас миритися з неволею, скорятися, а за нужду на цьому світі обіцяє царство небесне на тому. Тисяча років добігає, відколи князь Володимир Великий охрестив Русь, і за тисячу років попи не просвітили Русі. На щастя, тепер є вже кому просвіщати народ без них. А нам треба стати проти них.

Промовив і старшинник, що досі мовчав:

— Ваші слова, молодий приятелю, дуже мені до вподоби. Як не зійдете на іншу путь, то щось велике з вас

буде. Але будуть вас бити. Так, як мене били попи, аж поки не оголосили дурним.

— А проте ви старшинник,— промовив Франко,— це найвища честь.

— Але на старшого брата нікотрий піп мене не взяв би,— відповів Беркут, з докором глянувши на Франка, тому що перебив його мову. А до Чекана обернувся плечима, коли той кинув: «Хіба б Заячківський з Лоп'янки». Тухолець рішуче махнув рукою: — І не перебивайте мене, і пусті ваші слова... Попи скували людину від колиски до домовини. Хрестять, сповідають, до нашої весільної галайкають своє, і за домовиною йде піп галайкати, ніби лошак іржить який. Від мене попи не заробили, бо покійна жінка жила зо мною не вінчана попом. І коби ясне сонце пустило хоч один промінчик у мою могилу, як мати земля буде приймати мене мертвого без попа.

— Ви, Максиме,— сказав Чекан,— одинокий і останній на всю Верховину, що має своїх богів і свої молитви без попа і без дяка.

— Земля — наша мати, ми її діти,— продовжував Беркут, не глянувши на Чекана,— вона годує нас. Наш батько — Сонце. Без Сонця Земля не жила б. Земля і Сонце стоять. Вода пливе, все змие і знесе. До тої трійці, до тих трьох богів я молюся без попів і без церкви. Та коли ж народ колись не хотів мене слухати, як я ще замолоду брався навчати їх. Бо попівська наука — то такі для них незрушені верхи, як Вируватий, Чертіж і Клива. Гори замикають лонинцям дорогу на Лімницю. А віра замикає дорогу до світла.

Франко закінчив розмову:

— Бескид,— мовив він,— який же то могутній масив у хребті Карпат. Що проти Бескида якийсь вододіл, якісь три верхи — Вируватий, Чертіж, Клива... А проте біля Дуклі інженери попроверчували скелі, порозсаджували їх динамітом і пропустили тунель для залізниці на сонячний, багатий угорський низ. Наука про землю, зорі — всесвіт — це той динаміт, що розтрощить попівську науку. Вже йде проти неї гостра боротьба, вона вторгнулась у нашій галицький край так, як телеграф і залізниця. Ламайте і ви попівську скелю. В боротьбу з митрополитом ви вже вступили. Пам'ятний лист — то такий гніт, що тліє і донесе іскру до динаміту під скелею. На півдорозі не спиняйтесь. Одну людину попи повалять і замучать, батьку Максиме, але тисячі безбож-

них книжок не сплять, тисячі учених і вільнодумних людей не вб'ють. І ваші внуки, батьку, вже і в цій віддаленій Верховині будуть просвіщатися без попівської науки. Будьте певні. Треба нам, чесний Чекане, разом стати. Не впоминатися за право дяка. Ви бачите, як на оборону митрополита попи скочили, мов один, хоч не вони, а митрополит буде випасати волів на ваших полонинах.

Підступив Франко ближче до Беркута і промовив:

— Приєднуюся до воєнного походу, стаю в ряди просвітителів. У вашому Лоліні, а не в попівському чи в попперівському, почалася моя боротьба проти ворогів народу. Я вже в душі вирік сьогодні клятьбу, що буду боротися з поміщиками, панами, глитаями, всіма кровопивцями. Тепер кладу на себе вдруге клятьбу тут, перед вами, вголос: буду боротися проти гасителів духу, проти царства тьми, проти ворогів світла і поступу.— Подав старшинникові руку і сказав: — Не кину боротьби проти релігії, церкви і папи римського. Все життя воюватиму з ними і твердо, непохитно вірю в остаточну перемогу, в перемогу світла і поступу на користь народу.

Максим Беркут потис юнакові руку, а той нахилився і поцілував Беркутову суху правицю. Старшинник прорік:

— Уся Верховина благословить тебе на цю боротьбу за світло і за народ.

9

Після митрополичої навали Рошкевич два дні хворів і не виходив з кімнати. Третього дня підвівся, вибрався на ганок, обліплений лапатим хмелем. Привітати Міню та Славка вийшов. Приїхали вони несподівано, найнявши у Долині фаєтон. Долинський балагула Йосьо зробив честь молодим Рошкевичам і привіз їх особисто — як слід для дітей попперівського співробітника.

Стиснулося батькове серце, коли не побачив улюбленої доньки. Але хай там, з Галею та Ганною побуде у Чернівцях, в культурному середовищі. Чи мало каралася вона під лімницьким вододілом? Розумів її батько і не раз журився її долею. Тому й рішився дати її за Франка.

Міня і Славко привезли рух і життя, і Рошкевич відчув, як розпливаються хмари з-над його дому.

Однією з тих хмар була підозра, що Франко — автор зухвалого листа. Стиль, натяки на панщину і сервітутні комісії вказують на знаючого. Кулаковський, попинач

у скарбі Поппера, очевидно, задурний на такий твір. Та знову Франко не зустрічається з бойками в селі та ще з бунтарями.

Чей же честь якусь мав би? Але все ж таки, хто написав таку розумну, хоч і бунтарськи різку скаргу?

— Хворого відвідати йду, сусідо,— з'явився раптом Колянковський.

— Спасибі. Яюсь я вже кріплюся.

— Тому я, сусідо, без церемонії...

— Що ж таке? Ще одне лихо?

— Ніби лихо, сусідо, ніби не лихо, або невелике. Жандарми чи староста доглянули бунт і шукають за бунтарями. Був у мене, сусідо, постенфір¹. Я вияснив, що посвячена є церква, а не цвинтар, і тому на цвинтарі дозволені всякі розмови, навіть і всякі ігри, от як на великдень гаївки. У розмовах селян з владикою ніхто з нас не бачить якоїсь образи. Не було образи релігії, бо служба божа була вже відспівана в церкві.

— Служно, слушно. І в мене така думка,— поспішив Рошкевич.

— То скажете ему самі, сусідо, він до вас прийде.

— Я їх люблю, тих когутячих хвостів².

— А хто їх любить, сусідо? Він шукав вас у скарбі, там сказали, що ви нездужаєте.

— Небажано склалося. Подумають: я злякався.

— Чого ж вам, сусідо, боятися? Мокрий не змокне. Хіба що вас перенесуть. Тоді жаль буде нам, сусідам, бо хто ж буде помагати нам у скарбі і в Поппера?

— Ви добре кажете, отче совітнику³. Покарати мене нема як. Але прикро і болить те, що сталося.

— Ей, сусідо, що там болить! Мусило у вас залишитись щось мадери і портвейну. Моя емость ний з вашою п'ють каву, а ми собі винця, сусідо, га?

— Добре кажете, совітнику, а я ж не подумав. Підкріпити б мене було ще вчора.

Випив винця отець совітник і почав випитувати:

— Чогось наш кут вартий, сусідо, коли здобувся на таку квітку для кира Йосипа.

— Я гадаю, скарга писана писарем у Стрию або в Станіславі.

¹ Постенфюрер (нім.) — начальник жандармського поста.

² Австрійські жандарми носили чорні тверді капелюхи з блискучим півнячим хвостом.

³ Заслужені попи діставали титул «консисторського совітника»

Колянковський глянув на Рошкевича, пригубив чарку і хильнув.

— Та й я, сусіде, так думаю, я сказав «наш кут», бо тут було пам'ятного листа прочитано.

* * *

Приїзд Міні і Славка розв'язав Франкові руки — поада не буде вже самотна.

В першій хвилині він відчув прикрість, що Ольга не приїхала. Та настрої цей тривав недовго. Дрібною вида-лась йому ця невдача, коли встав перед його очима безцінний здобуток — другий, бідацький, Лолин.

Минулого літа він пізнав Рошкевичів Лолин, сяк і так зв'язаний з попами.

Цього літа випадок, що стався 25 липня на Свічі-річці, відслонив перед Франком куліси: зниження заробітної плати з допомогою попів, смертні випадки і каліцтва, що прикриваються «угодами»... Дужче струснув ним удар під церквою. Пізнав Франко другий Лолин і його проводирів. Там він побачив дороговказ, відтіля випростався його трудовий шлях.

Попівський Лолин кидає Франко радо, з другим він зв'язаний назавжди, хоч і виривається до Львова.

В Нагуевичах, у батьків, він зупиниться всього на один день, щоб узяти необхідні речі. І потім — в університет, до джерела знань і науки. Здобувати знання, щоб використати їх у боротьбі за добробут, культуру і ріст трудящого люду, за прогрес. Готуватись до явної боротьби, не такої засекреченої, як пам'ятний лист до митрополита.

Кидає він Лолин. Але ж Еней, кидаючи Трою в огні, виніс на плечах звідтіля рідного батька. І Франко винесе кохану Ольгу з попперівсько-попівського Лолина, адже той Лолин теж мусить згоріти й завестися. Винесе і залучить її Франко до прогресу, до боротьби за щастя людей. Понесе її туди на крилах пісні, чарівної поезії, на здобутках науки.

Піде вона туди за ним чи ні? Але чому ж не мав би він перемогти? Піде! Він перемаже!

ПРИМІТКИ

До нинішнього видання творів Дениса Лукіяновича ввійшли його найзначніші повісті «За Кадильну» та «Франко і Беркут», які репрезентують два періоди творчості письменника — дорадянський і радянський.

При підготовці текстів упорядники орієнтувалися на останні прижиттєві публікації, в яких автор робив чималі зміни відповідно до розвитку літературної мови на західноукраїнських землях.

ПОВІСТІ

ЗА КАДИЛЬНУ

Повість написана в 1892 р. Вийшла окремим виданням у 1902 р. Автор задумував написати трилогію з сільського життя. Друга частина її — повість «Від кривди» — вийшла в світ у 1904 р. Третя частина — «Під Медоборами», над якою письменник працював у останні роки свого життя, — залишилась незакінченою.

Повість «За Кадильну» у радянський час видавалася двічі: в 1956 р. Держлітвидавом УРСР у Києві в авторській переробці і в 1963 р. у Львові (Денис Лукіянович. Повісті. Львів, Книжково-журнальне видавництво, 1963, стор. 9—110).

Подається за текстом видання 1963 р.

ФРАНКО І БЕРКУТ

Повість спочатку друкувалася у різних газетах фрагментами («Літературна газета» від 17 листопада 1955 р., «Вільна Україна» від 23 травня 1956 р., а також від 1—6 липня того ж року, «Вільне життя» від 1 і 24 липня 1956 р.) та в журналі «Жовтень» (1956, № 8, стор. 28—57). Окремим виданням твір вийшов у видавництві «Радянський письменник» у 1956 р. У 1963 р. повість було перевидано у Львові (Денис Лукіянович. Повісті. Львів, Книжково-журнальне видавництво, 1963, стор. 111—238).

Подається за текстом видання 1963 р.

СЛОВНИК
ДІАЛЕКТНИХ ТА МАЛОПОШИРЕНИХ СЛІВ

Абстинент — той, що утримується, звичайно від чарки і тютюну.

Баца — головний пастух у череді на полонині.

Бачно — уважно, пильно.

Берло — жезл.

Бескидник — опришок.

Блямар — брехун, той, що займається блюзнірством.

Бойє — частка, характерна для бойків; означає: справді, дійсно, неже, так.

Борщівник — долинянин, житель долини.

Бутонерка — петлиця.

Гарнітур — костюм.

Гатер — пилка, яку рухає мотор.

Гачі — вовняні штани.

Гвер — рушниця.

Гміна — громада.

Говдош — малоземельний, що не має худоби.

Годний — шановний.

Гросист (*нім.*) — великий торговець.

Дедикація — посвячення, присвята.

Декан — протоерей, протопоп.

Дучка — ямка.

Завідця — господар, хоч ще живий, але не здатний орудувати.

Зумбело — металева частина віжок у зубах коня для стримання бігу.

Канінхен (*нім.*) — кролі.

Капелан — найближчий прибічник єпископа для послуг йому в церкві і канцелярії, за канонами — безженний піп.

Катран — запаска.

Кметь — заможний господар.

Кобеля — подовжній кошик, плетений з лика.

Консеквентний — послідовний.

Конфекція — швейна майстерня і магазин жіночого одягу.

Кресаня — капелюх.

Кучма — бараняча шапка.

Легер — скарбовий стражник.

Ліцитація — примусовий продаж.

Майонтковий (польськ.) — багатий.

Мандатор — судовий урядовець, уповноважений.

Маржина — худоба.

Маркотно — неприємно, прикро, тоскно.

Мірнота — посередність, пересічність.

Молох — Ваал, семітський бог, йому приносили в жертву живих людей, переважно молодих дівчат.

Навтямитися — обриднути.

Нецьки — коритце, в якому місять борошно на хліб; ночви.

Патент — цісарський розпорядок без підпису відповідального міністра.

Підсіння — критий ганок.

Подря — стеля з патиків і накинutoї на них соломи, не ліплена глиною.

Преці — але ж, адже.

Притока — привід.

Рабівництво — грабіжництво.

Рантух — біла намітка, святковий жіночий головний убір.

Ревізувати — віддати візит.

Рекурс — відклик від адміністративної чи судової ухвали.

Рихва — обруч на осі колеса.

Симонія — торгівля посвяченими для церковного служіння предметами або церковними посадами.

Сировиця — цегла, зроблена з глини або землі, вимішаної з соломною, без піску.

Скарб — маєток, багатство.

Спласнути — зійти.

Сплін — нудьга, апатія, розслаблення.

Сповзя — спадиста стежка.

Стокмитися — погодитися.

Тайстра — гуцульська кольорова торба, яку носять через плече.

Тісний — бідний, безземельний.

Тобівка — кошик, плетений з лика, який вішають через плече.

Тручити — провести, гайнувати.

Фартух — плахта, спідниця.

Химородь — затінок.

Шингайст — гарний духом, тобто естет.

Шістка — срібна монета.

Шлеммер (нім.) — ласун.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

Портрет Д. Лукіяновича	фронтиспис
Д. Лукіянович. Фото студентських років	96—97
Д. Лукіянович. Фото початку 900-х років	96—97
Д. Лукіянович. Фото початку 60-х років	128—129
Могила Д. Лукіяновича на Личаківському кладовищі у Львові	128—129

ЗМІСТ

Денис Лукіянович. <i>Вступна стаття Івана Денисюка та Леоніли Міщенко</i>	3
---	---

ПОВІСТІ

За Кадильну	17
Франко і Беркут	114
Примітки	233
Словник діалектних та малопоширених слів	234
Список ілюстрацій	237

ДЕНИС ЯКОВЛЕВИЧ ЛУКІЯНОВИЧ
Избранные сочинения
(На украинском языке)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

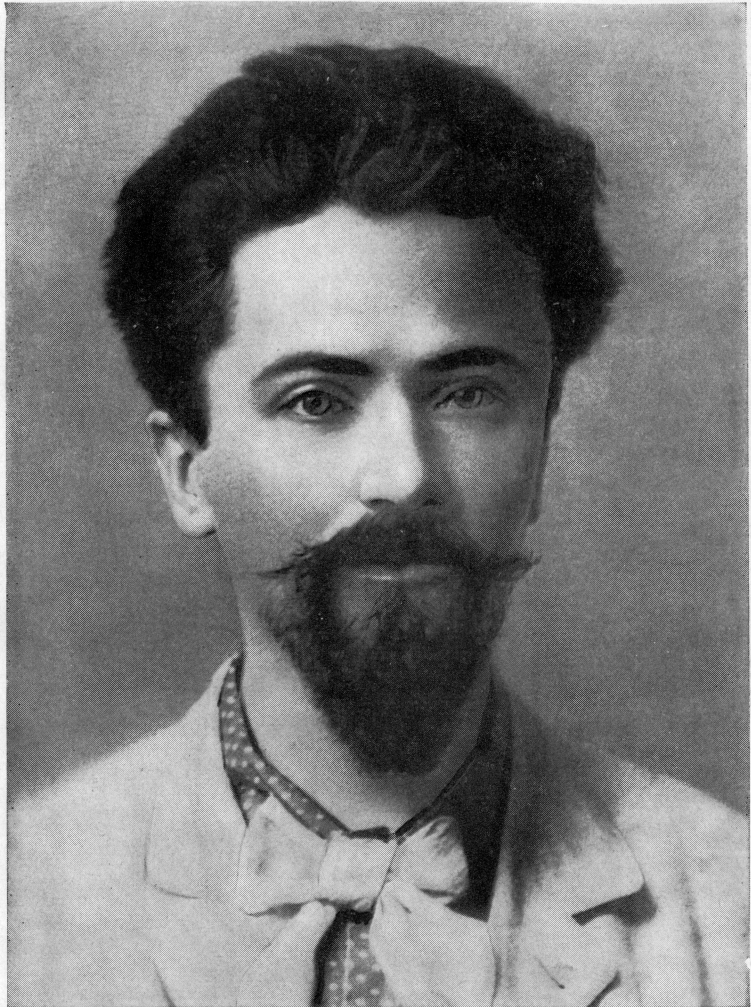
Редактор *О. А. Підвищинська*
Художник *С. П. Савицький*
Художній редактор *І. М. Гаврилюк*
Технічний редактор *Б. С. Грінберг*
Коректори *О. Т. Супруненко, О. К. Бобренко*

Виготовлено на Головному підприємстві республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкинг» Держкомвидаву УРСР, м Київ, Довженка, 3.

Здано на виробництво 14 ІІІ 1973 р Підписано до друку 25 VІІ 1973 р Формат паперу $84 \times 108^{1/32}$. Папір № 1. Фізичн друк арк. 7,5. Умовн друк. арк 12,6 + 3 вкл Обліково-видавн арк 13,7 Ціна 71 коп Замовл № 3—684 Тираж 30 000

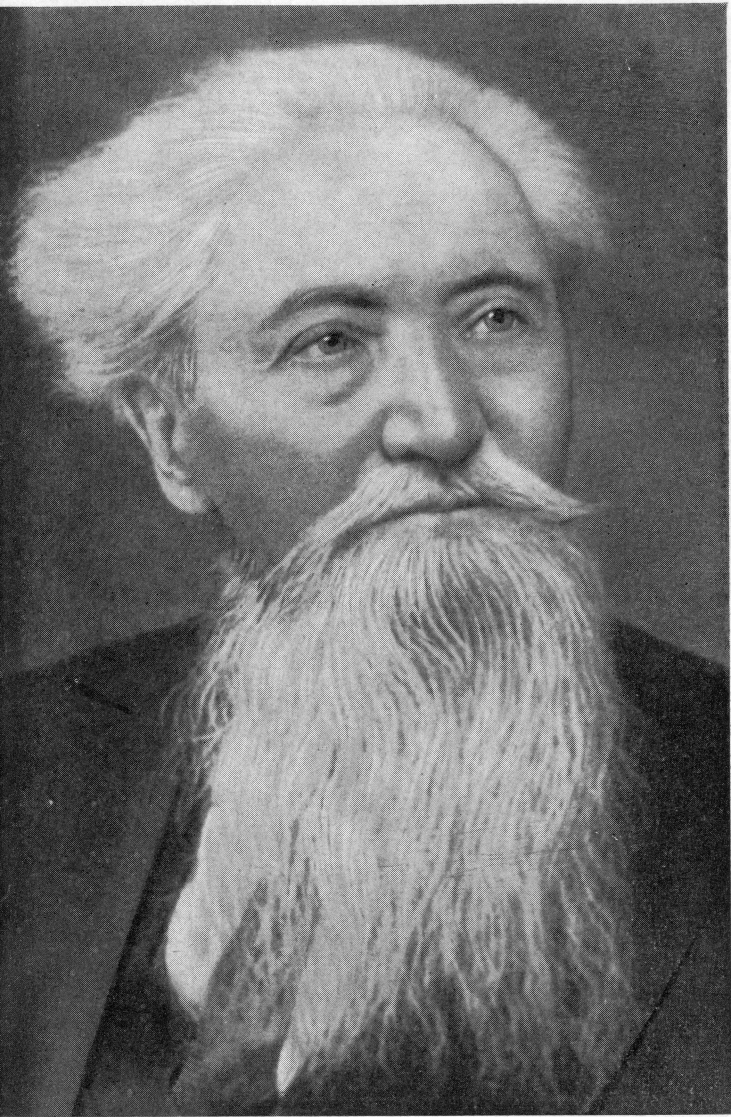
Dr. A. J. S. S. S. S.

Д. Лукіянович. Фото студентських років

Д. Лукіянович. Фото початку 900-х років

Д. Лукіянович. Фото початку 60-х років

Могила Д. Лукіяновича на Личаківському кладовищі у Львові